

MIDDELALDERENS MONUMENTALMALERIER I NORGE

Universitet i Bergen

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske fag

Masteroppgave i Kunsthistorie

Høsten 2017

Katharina Ursula Refsahl

FORORD

Denne masteravhandlingen ble startet høsten 2015 og fullført i desember 2017. Jeg har i min masterstudie vært så heldig å ha fått tatt del i fag gjennom Universitet i Oslo som har vært relevante for min masteroppgave. Gjennom fagene KUN 4320: Kirker og kirkeinventar i Norden ca. 1100-1650, bruk og fortolking i nåtid og fortid og KUN 4009: Senantikk og tidlig kristen kunst, har jeg fått muligheten til å reise til både Gotland, Roma og Ravenna for å studere kirkekunsten der. Universitetet i Bergen tildelte meg våren 2016 et reisestipend som gjorde reisen til Gotland mulig, uten økonomiske bekymringer. Faget KUN 4009 gjorde det mulig for meg å besøke både Roma og Ravenna for å lære mer om oldtiden kirkekunst i Italia. Disse oppholdene har gitt meg mulighet til å oppleve kirkekunsten utenfor Norge med egne øyne, noe som har vært vesentlig for min oppgaves sammenligning av det norske materialet opp mot det Europeiske. Jeg ønsker her å takke mine professorer Lena Liepe og Einar Petterson for inspirerende forelesninger og diskusjoner.

I Norge har jeg fått stor hjelp av Universitetet i Bergen og Nasjonalbibliotekets boksamlinger som har vært sentralt i utarbeidelsen av en oversikt over det gjenværende norske bildematerialet fra middelalderen. En stor takk rettes her til de som jobber på Nasjonalbiblioteket for å være svært behjelpelige i min søken etter faglitteratur på feltet. Riksantikvarens arkiv har også vært viktig i min oppgave, og jeg har fått muligheten til å besøket arkivet ved to anledninger.

Spesielt ønsker jeg å takke min veileder Henning Laugerud, som gjennom min studietid i Bergen har gitt uvurderlig faglig støtte og vekket mitt engasjement for middelalderkunsten. Jeg ønsker også takke Susanne Kaun fra NIKU som var så vennlig å møte meg høsten 2016 og gi meg en innføring i hvilke kirker jeg burde ta utgangspunkt i for min avhandling. Jeg vil også takke Kodes arkiv og Knut Ormhaug for å ha gitt meg tilgang til å se akvarellene gjort av maleriene i Vang stavkirke. Takk til Justin Kroesen for omvisning på Bergens museums kirkesamling og som velvillig har svart på spørsmål.

Jeg er også så heldig å mange kjære som har støttet meg og hjulpet med gjennomlesning av denne avhandlingen. Jeg ønsker å takke Håkon Forrestad Swensen, Marianne Thoresen og min mor Jorun Ursula Refsahl for å ha hjulpet med korrekturlesning.

Innholdsfortegnelse

MIDDELALDERENS MONUMENTALMALERIER I NORGE	1
FORORD	2
INNLEDNING	6
Problemstilling	6
Metode og teori	6
Tidligere forskning	9
Undersøkelsesmaterialet og analytiske perspektiver	12
Oppgavens disposisjon	15
KAPITEL 1: MONUMENTALMALERIER I NORSKE MIDDELALDERKIRKER.	
EN OVERSIKT	17
Geografi, datering og ikonografi	17
1200-tallet:	17
1300-tallet:	19
1400-tallet:	20
1500- og 1600-tallet:	21
Manglende datering:	25
Kirker vi vet har hatt utsmykning:	27
De mest omfattende rester av større bildeprogram	28
Vestre Slidre kirke	28
Enebakk kirke	30
Tanum kirke	31
Rygge kirke	31
Botne kirke	32
Nes kirke	32
Torpo Stavkirke	34
Ål-taket	35
Kinsarvik kirke	36
Mariakirken	37
Moster Gamle kirke	39
Dale kirke	40
Hopperstad stavkirke	41
Årdal Stavkirke	42
Tingvoll kirke	42
Byneset kirke:	43

Skaun kirke.....	43
Alstadhaug kirke	44
Mære kirke	45
Stiklestad kirke.....	46
Ikonografiske hovedmotiv	47
Kristus	47
Maria	50
Andre helgener.....	52
Andre motivgrupper	56
Dommedag	56
Det Gamle Testamentet.....	58
Enkeltfigurer	58
Våpenskjold.....	60
Skip	60
Labyrinter.....	61
Skrift.....	61
Sol og måne.....	62
Oppsummering	62
KAPITEL 2: KONTEKSTUALISERING AV DET NORSKE MATERIALET.	64
Innledning	64
Materialet datert til perioden 1200-1300.....	66
Større narrative fremstillinger	67
Kristusfremstillinger	68
Maria-fremstillinger	72
Andre helgener.....	74
Materialet datert til perioden 1300-1400.....	76
Større narrative fremstillinger	76
Kristusfremstillinger	77
Maria-fremstillinger	80
Andre helgener	81
Materialet datert til perioden 1400-1500.....	81
Større narrative fortellinger.....	82
Kristus-fremstillinger	82
Maria-fremstillinger	84
Andre helgener	85
Materialet datert til perioden 1500-1650.....	86

Større narrative fortellinger	87
Kristusfremstillinger	88
Maria-fremstillinger	89
Andre helgener og enkeltmotiver	90
Oppsummering	90
Materialets omfang	90
Motiver	91
Særegent for Norge	92
Etter reformasjonen	93
Den større europeiske konteksten	93
KAPITEL 3: ÅNDELIGHET, ERINDRING OG FØLELSER. BILDENES FUNKSJON OG BRUK.....	95
Innledning	95
Bildenes flertydighet.....	97
Illustrerende og historiske	98
Typologisk og allegorisk	99
Tropologisk mening / etiske forbilder	100
Anagogisk / Gudommelig	101
Fortolkning av kirkerommet	103
Lineær fremdrift i preken og bildeutmykningen	105
Den gamle og nye pakten i skipet	105
Nåtid og fremtid i skipet	107
Fortid, nåtid og fremtid i koret	108
Memoria, pathos og erkjennelse	110
Erindringsmedier	112
Følelser	116
Oppsummering:	117
Konklusjon	120
KATALOG	124
Bibliografi	173

INNLEDNING

Problemstilling

Norge har en rik kirkeutsmykning fra middelalderen. Altertavler, sidealter, helgenskap og frontaler med mer, men lite monumentalmalerier. Både steinkirker og stavkirker fra middelalderen har alle hatt en rik visuell utsmykning i sin tid. Den visuelle utsmykningen i middelalderkirkene har vært en sentral del av kirkens funksjon, gjennom å stå i samspill med preken og lede til erkjennelsen. Jeg vil i denne avhandlingen ta for meg den visuelle utsmykningen i middelalderkirkene med utgangspunkt i monumentalbilder i norske stein- og stavkirker fra middelalderen. Med monumentalbilder menes større billedsykluser i middelalderkirker, rester og fragmenter av disse, som oftest kalkmalerier, freske på stein, lerret eller tre.

Det finnes ikke noen helhetlig oversikt over hva som eksisterer av slike monumentalmalerier. Derfor har jeg ønsket å lage en oversikt over hva som eksisterer av materiale dvs. lage en katalog med en fullstendig oversikt over norske monumentalbilder fra middelalderen. Med utgangspunkt i denne oversikten vil jeg ta for meg hvordan bildene har fungert som teologisk formidling i Norge, og si noe om hvordan de relaterer seg til bildebruken forøvrig i Europa i middelalderen. Et slikt spørsmål er for eksempel om ikonografien på noen måte skiller seg fra samtidig europeiske monumentalbilder med forhold til datering, motiv og funksjon. Gjennom å svare på disse spørsmålene ønsker jeg å si noe om den større visuelle og kulturelle sammenhengen bildene stod i. Et sentralt spørsmål i denne sammenheng er hvordan de har fungert som erindringsmedier.

Metode og teori

I arbeidet med disse bildene har jeg hatt en praktisk tilnærming så vel som analytisk. Den praktiske tilnærmingen går først og fremst ut på å skaffe en oversikt over materialet gjennom oversiktsverk som blant annet bokserien *Norges kirker*, arkivstudier og feltarbeid. Jeg har i mitt forskningsarbeid brukt riksantikvarens arkiv og vært i kontakt med NIKU for å få en oversikt over hva man kjenner til av materiale. Jeg har også besøkt Universitetsmuseet i Bergen og Oslo, samt noen av kirkene. Den analytiske delen vil inneholde en ikonografisk tilnærming gjennom konvensjonell analyse ved identifisering av materialet, stil og ikonografi. Her er Erwin Panofsky fortolkningsteori med utgangspunkt i teksten *Meaning in the Visual*

*Arts*¹ sentral. Panofsky skiller mellom tolkningen av hele symbolikken til et bilde og kategorisere spesifikke symbolske motiv ved å skille ikonologi og ikonografi.² For å forstå den større helheten vil jeg derfor først starte med å identifisere materialet. Deretter ønsker jeg å gjøre en visuell retorisk undersøkelse av materialet. Her vil det være relevant å ta utgangspunkt i retorikken bak bildene og deres meningsinnhold i den religiøse kulturelle konteksten bildene ble produsert. Jeg ønsker ikke bare å ta for meg hvordan bildene fungerer som teologisk formidling, men vil hevde at de kan sies å være en del av et større kulturhistorisk uttrykk. De kan ikke bare bli forstått ut ifra sitt religiøse innhold.

Carruthers tar for seg retorikk i middelalderen i en bred definisjon som omfatter forholdet til musikk, arkitektur og maleri i introduksjonen til boken *Rhetoric beyond Words, Delight and Persuasion in the Arts of the Middle Ages*.³ Verkene til europeiske retorikere som står i en gresk-romersk tradisjon, utvides i middelalderen av forfattere som adresserer spesifikt kristne behov. Den middelalderske retorikken bruker analogier, paralleller og lånte uttrykk fra kunstformer som musikk, maleri, arkitektur og skuespill.⁴ Dette understreker at bilder, arkitektur, annen utsmykning og det talte ordet overlapper hverandre, samtidig som de er separate former. Hans Belting skriver i *Likness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*⁵ om viktigheten av å bruke flere tilnærminger, både historisk, teologisk og kunsthistorisk. For religiøse bilder kan ikke bare bli forstått som teologisk formidling og representasjon, men må også sees i sammenhengen med deres lokale kulturelle tilhørighet. Belting understreker at middelalderens bilder er narrative, de er bilder som presenterer hellig historie.⁶

Henning Laugerud skriver i teksten *To See with the Eyes of the Soul*, om sammenhengen mellom minnet og den visuelle kulturen i middelalderens Europa:

The understanding of memory in the Middle Ages is related to a way of thinking in which visibility and knowledge are tightly interwoven, and we are talking about both optical and para-visibility.⁷

¹ Panofsky, Erwin: *Meaning in the Visual Arts*. Penguin. London, 1970

² Mitchell, WJT: *Iconology. Image, Text, Ideology*. Chicago 1987, s. 2

³ Carruthers, Mary: *Rhetoric beyond Words*. Cambridge university press. 2010

⁴ Carruthers, 2010, s. 1

⁵ Belting, Hans: *Likness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*. Chicago. 1996

⁶ Belting, 1996, s. xxi

⁷ Laugerud, Henning: "To See with the Eyes of the Soul" i *Arv, Nordic Yearbook of Folklore*. 2010, s. 43

Middelalderens bilder kan forstås både med et kognitiv og teologisk aspekt i kirken hvor de bl.a. var integrert i en sammensatt formidlingssituasjon med prekenen. De hadde et formål om å lede den troende til Guds frelse gjennom synet. Gjennom å være både mentale og optiske bildene glir de inn i hverandre på forskjellige meningsnivåer med et felles mål om å lede til frelsen gjennom sinnet, for å forstå og bli frelst.⁸ Det spirituelle synet var en sentral del av den visuelle retorikken i middelalderen. Man skulle bli frelst gjennom å se Gud mentalt for seg og synlig symbolikken i bildene er et sentralt virkemiddel. Plassering av bilder i kirkerommet var ikke tilfeldig, men hadde en større mening og er en del av den visuelle retorikken disse bildene opptrer i. Meningsinnholdet i bildene spiller på dypere referanser enn ren representasjon av personer og fortellingene som ble fortalt under preken. De skulle også vekke følelser og endelig lede til en form for åpenbaring.

Denne måten å forstå bilder på kan hevdes å ha bakgrunn i blant annet kirkefaderen Augustin (354-430) sin beskrivelse av det fysiske synet, som middel for å oppnå det åndelige syn. Ved at det visuelle stråler mot det fysiske øyet, forenes sjelen til objektene gjennom oppmerksomheten, og leder til visjonen av Gud. Synet blir en prosess for å lede frem til frelsen og målet i menneskets liv om å se visjonen av Gud for sitt indre øye.⁹ Augustin sin kristne retorikk var ikke direkte rettet mot bildebruken. Han var svært restriktiv i hva han så som verdifullt i den klassiske kulturen der dikterkunsten skal ha blitt beskrevet som ”dei tusental av påfunn og oppdikta soger, skrøner som folk finn moro i” og bildekunsten som ”uturvande mennskelege innretninger”.¹⁰ Men hans tanker om synets egenskap til å lede mot frelse har hatt stor innflytelse på hvordan man tenker på bildene som mer enn ren representasjon, og heller som ett ledd til å bevege sinnet til frelsen. Om Guds kjærlighet i boken *Augustin, de doctrina christiana, ein kristen retorikk* skriver han:

”24. For det friske og reine indre auget er han alltid nærverande, men han vil også gje seg til kjenne for den ytre synssansen til dei som har eit veikt og ureint syn. For sidan

⁸ Laugerud, 2010, s. 62

⁹ Miles, Margaret: *Vision: The Eye of the Body and the Eye of the Mind in Saint Augustine's "De trinitate" and "Confessions"*. The University of Chicago Press. 1983, s. 142

¹⁰ Augustin: *de doctrina christiana, ein kristen retorikk*. Innledning og oversettelse: Hermund Slaattelid. Det norske Samlaget. Oslo. 1998, s. 49

verda ikkje i Guds visdom kunne erkjenne Gud gjennom sin visdom, fann Gud det for godt å frelse dei som trur ved å kunngjere ein dårskap”¹¹

Tidligere forskning

Som nevnt er det ikke laget noe helhetlig oversiktsverk over hva som eksisterer av monumentalmalerier i de norske gjenværende middelalder kirkene. Det finnes noen studier av enkelte monumenter, utgitt som artikler eller bøker, samt noen oversiktsverk med henvisninger til noe av det eksisterende materialet. Erik Dæhlin har skrevet en hovedfagsoppgave som heter *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen* (1956).¹² Her tar Dæhlin for seg noen monumentalmalerier på Østlandet, Vestlandet og Nord-Trøndelag. Dette er ikke en fullstendig oversikt over hva som eksisterer av materialet men tar for seg den malte utsmykningen på vegg og tak i noen kirker, i disse landsdelene. Det er gjort forskningsarbeid på kortaket fra Ål av Signe Horn Fuglesang i boken *Middelalderens bilder, Utsmykningen av koret i Ål stavkirke*¹³ (1996). Reidar Hvalvik har skrevet en artikkel ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke” (2008).¹⁴ Det er skrevet en artikkel om Nes stavkirke *Kalkmaleria i koret av ”Nes kyrkje i Sauherad: den stridande og den sigrandekyrkja”* (1998) av Per Olav Folgerø.¹⁵ En eldre studie av tidligere riksantikvar Harry Fett omhandler Nes kirke og kalkmaleriene på korbueveggen i Sauherad kirke, *En bygdekirke* (1941).¹⁶ Det er også gjort en masteroppgave på altertavlen og korbueveggen i Sauherad kirke: *Apokalypse i Sauherad kirke* av Torbjørn Holtestaul, (UiO 2011).¹⁷ Henning Laugerud har skrevet en Rapport, der del 1 omhandler *Kirkekunsten i Stavkirkene*.¹⁸ Ola Seter har skrevet om *Dale kirkes kalkmalerier i Tre lag kalkmalerier i Dale kirke* (1953).¹⁹ Her tar han for hva som kan ha eksistert av monumentalmalerier i de forskjellige tidsperiodene kirken ble malt. Oddvar Johan Jensen har skrevet en Forskningsrapport på kalkmaleriene i gamle moster kirke *Fra vegg til vegg i*

¹¹ Augustin, 1998, s. 91

¹² Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956

¹³ Fuglesang, Signe Horn (red.): *Middelalderens bilder. Utsmykningen av koret i Ål stavkirke*. Oslo, Cappelens forlag 1996.

¹⁴ Hvalvik, Reidar: ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke” i *Kunst og kultur*. 1/2008 årg. 91 (NT2008-2498) Ellen J. Lerberg (Red) s. 34-49

¹⁵ Folgerø, Per Olav: *Kunst og kultur*. ”Kalkmaleria i koret av Nes kyrkje i Sauherad. Den stridande og den sogrande kyrkja.” Univeritsforlaget. 1998

¹⁶ Fett, Harry: Kunst og kulturhistorisk serie. *En bygdekirke*. Gyldendal norske forlag. Oslo 1941

¹⁷ Holtestaul, Torbjørn: *Apokalypse i Sauherad kirke*. UiO 2011

¹⁸ Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. Oslo 2007

¹⁹ Seter, Ola: *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1953

Moster gamle kirke. Bilder som forkynnelse i kirkerommet. (2005).²⁰ Denne rapporten beskriver blant annet kalkmaleriene man finner i kirkens skip og kor. Henning Laugerud har også skrevet om kalkmaleriene i gamle moster kirke i *Rapport fra befaringsprosjekt Kontinuitet og konfesjonalitet til Moster gamle kirke (26/9-2000)*²¹ og Jahn Børe Jahnsen har skrevet boken *Slidredomen 800 år* (1987)²² hvor han beskriver kalkmaleriene i Vestre Slidre kirke.

I tillegg finnes det en del mer populærvitenskapelige oversikter over enkelt monumenter. Per Göte Larsen har skrevet *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke.* (2013).²³ Denne boken omhandler Stiklestad kirkes historie og nevner kalkmaleriene i kirken. Knut Hermundstad har skrevet om *Vang stavkyrkje* (1969).²⁴ Tønsbergs trykkeri har gitt ut hefte om Høyjord stavkirke rundt 1953.²⁵ Håkon Christie og Carsten Svartstad har skrevet boken *Kinsarvik kirke. Restaureringen – myntfunnet, 1963.*²⁶ Knut Grinde har skrevet boken *Enebakk kirke*,²⁷ utgitt i 1987. Egil Enemo og Trond Røhnebæk har skrevet boken *Kirker i Ringsaker*.²⁸ Utgitt i 1995. Og Hans-Emil Lidén har skrevet boken *Mariakirken i Bergen* utgitt i 2000,²⁹ samt boken *Moster kirke.* utgitt 1994.³⁰

Riksantikvarens arkiv har rapporter på det som er gjort av restaureringsarbeid på maleriene. Disse rapportene varierer i beskrivelse av ikonografi og hva slags billedmateriale som er restaurert, og gir ikke noe innblikk i hvordan disse bildene har fungert i kirkerommet. De består hovedsakelig av beskrivelser av hvilke tiltak som er gjort for å bevare malingen, kostnad og fremgangsmåte.

²⁰ Jensen, Oddvar Johan: *Fra vegg til vegg i Moster gamle kirke. Bilder som forkynnelse i kirkerommet.* Forskningsrapport nr. 2 – 2005 fra Norsk Lærerakademi Bergen. NLA - Forlag

²¹ Laugerud, Henning: Rapport fra befaringsprosjekt *Kontinuitet og konfesjonalitet til Moster gamle kirke,* Mosterhavn/Bømlo, 26/9-2000

²² Jahnsen, Jahn Børe: *Slidredomen 800 år.* Vestre Slidre Sokneråd 1987

²³ Larsen, av Per Göte: *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke.* Stiklestad sokneråd Juli 2013

²⁴ Hermundstad, Knut: *Vang stavkyrkje,* Valdres trykkeri 1969

²⁵ *Høyjord stavkirke.* Tønsbergs 1953

²⁶ Christie, Håkon og Svartstad, Carsten: *Kinsarvik kirke. Restaureringen – myntfunnet.* (Kinsarvik kirke og dens restaureringsarbeid av Håkon Christie, Myntfunnet fra kinsarvik kirke av Carsten Svartstad) Utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Trykt hos: Grøndahl & Søn, Oslo 1963

²⁷ Grinde, Knut: *Enebakk kirke.* Enebakk 1987

²⁸ Enemo, Egil og Røhnebæk, Trond: *Kirker i Ringsaker.* Brøttum, Furnes, Nes, Ringsaker og Veldre historielag, 1995

²⁹ Lidén, Hans-Emil: *Mariakirken i Bergen.* Mangschou-Bergen 2000

³⁰ Lidén, Hans Emil: *Moster kirke.* (Fortidsminneforeningen, Bergen og Hordaland avdeling) Bergen 1994

Det finnes referanser til materialet, i mer allmenne oversiktsverk som i Leif Anker sin bok *De norske stavkirkene* (2005),³¹ og i Ekroll og Stige sin *Kirker i Norge. Middelalder i stein* (2000).³² Disse nevner svært kort en del av materialet som eksisterer i de middelalderske stav- og steinkirkene i Norge, men går ikke i dybden, eller ser bildene i noen helhetlig sammenheng med hverandre. Gunnar Danbolt gir i *Norsk kunsthistorie, bild og skulptur frå vikingtida til i dag* (2004)³³ en innføring i hvordan skulpturer og bilder ble brukt i utsmykning gjennom middelalderen. Her trekkes det frem hvordan disse bildene fungerte i kirken frem til de har blitt utstilt på museum og samlinger i dag. Denne boken gir heller ikke en helhetlig oversikt over hva som finnes av materiale. Det er også gitt ut et verk som heter *En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år*. Utgitt av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen i 1994.³⁴ Denne boken er en samling av en rekke artikler som omhandler stavkirker, middelalder loft og gårdsanlegg, og er produsert i sammenheng med fortidsminneforeningens 150-års jubileum.

At det helhetlige materialet i Norge har vært lite studert og forsket på, kan henge sammen med at mye av det som er igjen er fragmentarisk. Likevel er tross alt en del bevart slik at det er mulig å se på det materialet som eksisterer i en sammenheng. Det er som nevnt over gjort enkeltstudier på de største og mest kjente billedfremstillingene som Ål taket og Nes kirke. Disse enkeltstudiene er dessverre få i forhold til hvor mange kirker som faktisk har rester etter veggmalerier, og tar ikke for seg det norske billedmaterialet som en helhet.

Det er nødvendig å ta for seg dette materialet som vitner om en sterk norsk billedtradisjon, mens det enda eksisterer. Det er gjort spesielt lite arbeid på materialet fra middelalderens steinkirker. Det vil derfor være spesielt interessant og å se på disse. Stavkirkene har hatt en gjennomgående større interesse, som kan komme av deres status som en del av verdensarven. Jeg har derfor laget en oversikt over billedmaterialet som eksisterer i norske stein- og stavkirker, for å gi en helhetlig oversikt over hva som eksisterer. Ved å gjøre dette vil jeg kunne sette materialet inn i en større europeisk sammenheng, ved å se på funksjon og bruk.

³¹ Anker, Leif. Foto: Havran, Jiri. *De norske Stavkirkene*. Afro forlag. Oslo. 2005

³² Ekroll, Øystein og Stige, Morten. Foto: Havran, Jiri. *Kirker i Norge, Middelalder i Stein*. Afro forlag. Oslo. 2000.

³³ Danbolt, Gunnar: *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. (1.utgave 1997) 2.utgave. Det norske samlaget. Gjøvik, 2004 (1997)

³⁴ *En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år*. (med dikt av Paal-Helge Haugen og originalgrafikk av Guttorm Guttormsgaard. Redaktør Terje Forseth). Utgitt av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Oslo 1994

Undersøkellesmaterialet og analytiske perspektiver

Vi kjenner til 300 middelalderkirker i Norge som ble bygget i stein, og disse utgjorde ca. en femtedel av alle kirkene her til lands. I dag eksisterer rundt 150 av disse kirkene og er mer eller mindre ombygget ut i fra sin opprinnelige tilstand. Det var mer kostbart å bygge i stein, og de fleste steinkirkene lå derfor i byene og rike jordbruksbygder, som hadde økonomi til å påkoste seg å bygge i dette materialet.³⁵ Av stavkirker er det bevart 28 stykker, og på verdensbasis 30. I Sverige er det bevart en stavkirke, og den andre stavkirken utenfor Norge er en stavkirke som har blitt flyttet fra Vang i Valdres i 1840 årene og blitt gjenreist i Polen.³⁶ I hele den nordlige delen av Europa var det vanlig å bygge kirker av tre i middelalderen. Trekirkene i Europa ble utover middelalderen erstattet med steinkirker, men i Norge, Island og deler av Sverige ble kirkene hovedsakelig bygd i tre utover hele middelalderen. Antall kirkesteder eller kirker antas å beregnes til 1200 før svartedauden i 1349, men hvor mange kirker det har vært er usikkert. Det kan tenkes at på 1300-tallet har det vært rundt 1000 stavkirker i Norge. I tillegg har det vært en del mindre private bønnehus og kapeller som er forsvunnet. De fleste trekirkene tyder på å ha vært stavkirker ut i fra middelalderens landskapslover, og kirkeregnskaper fra etter reformasjonen.³⁷

Steinkirkene og stavkirkene har hatt et rikt inventar og malt utsmykning. Men bare noen få av disse kirkene har fortsatt gjenværende rester etter den malte utsmykningen som har preget tak og vegger. De fleste av de kirkene som er bevart, er bygget på 1200- og 1300-tallet og det meste av det som er bevart i kirkene av kirkekunst og inventar er fra 1200-tallet og senere. I kirkene hvor man finner senmiddelalder og etter-reformatorisk utsmykning, kan man tenke seg at de har hatt eldre utsmykning. Dette har antagelig blitt fornyet i tillegg til at kirkene fikk en rikere utsmykning utover middelalderen spesielt sidealter og helgenskap.³⁸

Utsmykningen i kirkerommet er en sentral del av forkynnelsen, både gjennom plasseringen av utsmykningen og utformingen av arkitekturen og inventaret. Denne kirkeutsmykningen fungerer symbolsk og en del av forkynnelsen. Stavkirkepreken i Gammel norsk homiliebok, er et eksempel på hvordan arkitekturen og inventaret blir brukt allegorisk. Kirken og

³⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 17

³⁶ Anker, 2005, s. 12

³⁷ Anker, 2005, s. 14

³⁸ Anker, 2005, s. 76-77

kirkerommet blir en del av liturgien, gjennom å være fysiske symboler i forkynnelsen til menigheten om det åndelige. Denne praksisen stammer fra antikken.³⁹

Middelalderen bygger videre på antikkens tanker om "ars memoria", som handler både om å kunne lagre kunnskap i sinnet, men også å kunne gjeninnhente denne kunnskapen (recollectio). Det å kunne "se" kunnskapen vi har tilegnet oss for vårt indre øye (sinnet) er en helt sentral del av middelalderens visuelle retoriske praksis. Og helt nødvendig for å være i stand til å forstå og gjeninnhente den kunnskapen man prøver å tilegne seg. Den antikke retorikker er med å definere middelalderen som kultur. De antikke tankene får et sterkt teologisk fokus der "ars memoria" utvikles fra å være en erindringslære hvor man systematiserer sinnet og kunnskap til å skulle lede til åndelig og religiøs erkjennelse.⁴⁰

Innenfor erindringslæren har ikke interiør og arkitektur bare en estetisk dekorativ funksjon. Utsmykning er også symbolsk på samme måte som kirken i seg selv er en formidling av det åndelige. Bilder, skulpturer og annen utsmykning formidler gjennom konkrete symboler og allegorier. Innhold og budskap står her sentralt. Disse gjenstandene er en sentral del av formidlingen av det kristne budskapet i forkynnelsen, både som "erindringmedier" og som allegorier. De skal vekke åndelighet, erindring og følelser for å lede til frelsen. Teologi og ikonografi henger her sammen, og utsmykningen kan ikke sies å være alene estetisk men også retorisk.⁴¹ Ved å gjøre en visuell retorisk analyse av disse bildene vil jeg kunne si noe om monumentalmalerienes funksjon i kirkerommet i middelalderen og hvordan det norske gjenværende bildematerialet stiller seg i forhold til bildebruken i Europa forøvrig i middelalderen.

Det meste av det som eksisterer i dag av bilder malt på vegg og tak fra middelalder i Norge, er fragmentariske rester. Disse restene kan gi et innblikk i hva som en gang har eksistert, men kan ikke ses som noe helhetlig bilde på hva som har vært. Likevel kan de gi en pekepinn på hva slags type bilder som har vært brukt i de norske kirkene, og hva hensikten deres har vært. Det finnes både enkeltmotiver og større bildescener der man i noen kirker kan se et tydelig bildeprogram som dekker hele koret, eller er gjennomgående i skipet. I tillegg er det en del rester etter malte draperinger, ranker, innvielseskurs og skipstegninger. Jeg har basert meg på

³⁹ Jensen, 2005, s. 7

⁴⁰ Laugerud, Henning: *Det hagioskopiske blikk. Bilder, syn og erkjennelse i høy- og senmiddelalder*. Avhandling for graden doctor artium Institutt for kulturstudier og kunsthistorie Det historisk-filosofiske fakultet Universitetet i Bergen. 2005, s. 229 B

⁴¹ Jensen, 2005, s. 8

det jeg kan finne av skriftlige kilder, men tar forbehold om at det kan eksistere andre monumentalmalerier jeg ikke kjenner til. I min oversikt over materialet har jeg tatt utgangspunkt i kirkene som i dag er del av Norge. Landegrensene har endret seg etter misdederen og Bohuslen, Famhand og Härjedalen er ikke med i denne oversikten. Jeg har også valgt å ikke ta for meg profane bygg i middelalderen. Denne avgrensningen er gjort på bakgrunn av tidsrammen for avhandlingen.

I tilnærmingen til bildematerialet fra middelaldrene er det unngåelig å komme borti begreper som tidlig gotikk, høygotikk og sengotikk. Disse begrepene brukes i faglitteraturen, men defineres svært forskjellig. Naturlige årsaker kan være forskjellig stilmessig utvikling i forskjellige land. Begrepet ”gotikk” er ikke et middelaldersk begrep men dukket opp i renessansen. Begrepet ble moderne igjen i det 18. århundret, og brukes for å klassifisere fortiden.⁴² I *Jeg ser på kalkmalerier* defineres Danmarks unngotikk å være fra 1250-1350, høygotikk fra 1350-1400 og sengotikk fra 1400-1525.⁴³ Marilyn Stokstad gjøre i *Medieval Art* en avgrensning av sengotikken til å vare fra midten av 1400-tallet til begynnelsen av 1600-tallet.⁴⁴

Innen for Norges faglitteratur bruke begrepene også forskjellig. Gunner Danbolt deler i *Norsk kunsthistorie* gotikken i tre tidsperioder. Unggotikken, som varer fra 1220-1260, høygotikken fra 1260-1300 og sengotikken fra 1300 til Svartedauden.⁴⁵ I *Norges kirker, middelalder i stein* deler Øystein Ekroll gotikken i to tidsperioder. Gotikk fra 1250-1350 og sengotikken fra 1350-1537.⁴⁶ Forskjellig oppdeling av tidsperioder som ligger innenfor gotikk-begrepets definisjon gjør det vanskelig å vite med sikkerhet hvilken tidsperiode, man snakker om når man bruker disse begrepene. Jeg vil i noen tilfeller bruke begrepene fordi det er de eneste dateringene som ligger til grunne for en del av materialet. Men det er viktig å huske at dette er begreper som brukes svært forskjellig i litteraturen. Med bakgrunn i det gotiske begrepets usikre definisjon velger jeg å ta utgangspunkt i å dele opp materialet i hundre års perioder. Alle tidsperiodene overlapper hverandre og det er glidende overganger mellom stiler og perioder. Dateringene er heller er ikke absolutte og en del av dateringene på det eksisterende

⁴² Camille, Michael: *Gothic art, Glorious visions*. 1996, s.9

⁴³ Saxtorph, Nils: *Jeg ser på Kalkmalerier*. Politikens forlag. København 1970, innholdsfortegnelse

⁴⁴ Stokstad, Marilyn: *Medieval Art*. New York. 1986, s. 366

⁴⁵ Danbolt, 2004, s. 73

⁴⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 11

norske materialet er svært usikre, noe som gjør det vanskelig å plassere materialet med sikkerhet.

Oppgavens disposisjon

I kapittel 1 vil jeg ta for meg bildeutsmykning i norske middelalderkirker med utgangspunkt i geografisk plassering, datering og ikonografi. Hvor i Norge finner vi disse utsmykningene? Er det noen landsdeler som skiller seg ut eller er dette gjennomgående for hele landet? Et annet relevant spørsmål er om det har blitt gjort malt utsmykning på vegg og tak igjennom hele middelalderen i Norge. Jeg ønsker også å se på hvilken motiver går igjen og dominerer den norske middelalderen. For å svare på disse spørsmålene vil jeg først legge fram materialet etter århundrer, si noe om hovedmotiv i kirkene og geografisk plassering. Jeg vil så ta for meg kirkene som har spesielt interessante rester etter monumentalbilder eller rester etter dette som står på museer. Her vil jeg gi en lengre presentasjon av materialet i kirken og hvilken informasjon som finnes om disse. Til slutt vil jeg gi en oversikt over hvilken motiver som går igjen i det norske gjenværende materialet. Her vil jeg først presentere hvilken hovedmotivene som går igjen i utsmykningene, før jeg legger frem hvilke andre motiv grupper som også finnes.

I kapittel 2 vil jeg se på hvordan det norske gjenværende bildematerialet relaterer seg til bildebruken forøvrig i Skandinavia og Europa. Er Norge en utkant av Europa, eller ser vi de samme motivene gå igjen i våre naboland som vi finner i det norske gjenværende materialet? Her vil jeg ta for meg hovedmotivene fra det norske gjenværende materialet etter århundrer og se om vi finner igjen de samme motivene andre steder i samme tidsperiode.

I kapittel 3 tar jeg for meg hvordan bildene har fungert som teologisk formidling i Norge. Hvilken funksjon har disse motivene hatt og hvordan fungerer de i samspill med resten av arkitekturen og kirkeutsmykningen? For å kunne svare på dette vil jeg se på den større visuelle og kulturelle sammenhengen bildene stod i, med utgangspunkt i hvordan de har fungert retorisk. Jeg vil først ta for meg fortolkningsteorien som ligget bak bildenes funksjon, for så å se på deres sammenheng med preken og hvordan de fungerer i kirkerommet. Til slutt vil jeg ta for meg bildenes funksjon som erindringsmedier og hvordan memoria er en del av bildenes funksjon.

I vedlagt katalog er det oversikt over hva som eksisterer av bildemateriale fra middelalderen i Norge. Her legger jeg frem kirkene som har eller har hatt rester etter monumentalmalerier. Jeg vil starte på Østlandet og gå fra Sør- til Nor-Norge. Denne katalogen er en oversikt over kirkene vi vet har eller har hatt monumentalmalerier og laget i sammenheng med mitt arbeid med materialet.

KAPITEL 1: MONUMENTALMALERIER I NORSKE MIDDELALDERKIRKER. EN OVERSIKT

Geografi, datering og ikonografi

I dette kapittelet vil jeg gjøre en oversikt av materialets omfang hvor jeg oppsummere hvor i landet disse maleriene befinner, dateringene og ikonografi. Materialet som eksisterer eller vi vet har eksistert strekker seg fra tidsperioden 1200- til 1600-tallet, og er spredd over 14 fylker. Disse er Hedmark, Oppland, Akershus, Østfold, Vestfold, Telemark, Buskerud, Aust-Agder, Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag og Troms. Oversikten består hovedsakelig av det som jeg har klart å finne av eksisterende middelaldermalerier, på vegg og tak i kirkerommet og frem til reformasjonen. Jeg har også valgt å ta med noen etter reformatoriske utsmykninger som følger en middelaldersk tradisjon. Disse utsmykningene har klare middelalderske forbilder, og det er interessant å diskutere hvorfor de gjør det.⁴⁷ Som nevnt i innledningen er det ikke skrevet mye om disse bildene, eller gjort noe helhetlig forskningsarbeid eller dokumentasjon av bildeprogrammet fra middelalder. Dateringen er ofte usikker og baserer seg oftest på vurderinger gjort av Riksantikvaren i forbindelse med restaureringer av kirkene. Disse kan ikke uten videre regnes som gitte fasiter, og bildene kan i noen tilfeller være eldre enn antatt.

1200-tallet:

Fra 1200-tallet har man flere kirker med et rikt bildeprogram, blant annet Nes og Alstadhaug kirke. 1200-tallets malerier den eldste kirkeutsmykningen i Norge og kirkene er spredd mellom Telemark, Buskerud, Sogn og Fjordane og Nord-trønderlag. Kirkene har både malte hvelv og kor, samt baldakiner.

Nes kirke i Telemark har et utsmykket kor datert til 1200-tallet I *Kirker i Norge, middelalder i stein*,⁴⁸ mens Niels Steen hevder i sin rapport at kalkmaleriene mest sannsynlig er fra 1300-tallet.⁴⁹ Per Olav Folgerø skriver imidlertid i ”Kalkmåleria i koret av Nes kyrkje i Sauherad” at maleriene er fra siste halvdel av 1400-tallet.⁵⁰ Jeg har valgt å plassere Nes kirkes

⁴⁷ Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 2 og 3

⁴⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁴⁹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

⁵⁰ Folgerø, 1998, s. 130

korutsmykning til sent 1200-tallet, da det er størst enighet rundt at maleriene er fra sent 1200 eller tidlig 1300. Koret består av tre portaler som er flott utsmykket med malte figurscener i kalk. I tillegg finnes dekor fra 1708 i skipet.⁵¹ I toppen av hvelvet i kirken kan man se Kristus malt som himmelkonge, og er omgitt av de fire evangelistsymbolene. Over korbuen, på vestre vegg er korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side. I apsis-hvelvet er Maria som himmeldronning og hennes kroning hvor Kristus setter kronen på hennes hode, avbildet. Kirken er viet til Apostlene Peter og Paulus og det er deres historie vi ser avbildet i nederste del av hvelvet. Peters historie ses på nordveggen og Paulus på sørveggen.⁵²

Siljan kirke fra Telemark skal ha en kvadrering som skal ligne kvadrering man også finner rund noen av vinduene i Nes kirke. Kvadreringen skal være sagsnittmønstret og det skal også være rettvinklede figurer, samt ”franske liljer”. Dæhlin spekulerer i om det er samme maler i Nes og Siljan og daterer maleriene til første halvdel av 1200-tallet.⁵³

Torpo stavkirke i Buskerud har et malt lektoriehvelv i kirken fra siste halvdel av 1200-tallet. I midten ses Kristus tronende omgitt av fire livsvesener og er flankert av de seks apostlene på hver side. Under ses avbildningen av Margaretas martyrium. Nederst på gavlfeltet ses Maria og Johannes som sørger med to engler med røkelseskar over. Dette skal være det eneste bevarte hvelvet i noen stavkirke og det er vanskelig å si hvor vanlig det har vært med slike hvelv. Det er vert å nevne at det har vært lektorier i både stavkirker som Uvdal og steinkirker som Eidfjord og kinn.⁵⁴

Hopperstad stavkirke i Sogn og Fjordane, har en malt alterbaldakin fra 1200-tallet.⁵⁵ Det er medaljonger på hvert sidefelt. På nordre sidefelt ses bebudelsen øverst til venstre, så Jesu fødsel, kongenes tilbedelse og til slutt det som kan være frem bæringen i tempelet. På søndre sidefelt ses det som kan være en engel, som åpner for hyrdene på marken øverst til venstre. Videre ses hyrdene på marken, barnemordet i Betlehem og flukten til Egypt. Fondveggen har et lerret trolig malt i limfarge, med to engler med røkelseskar på gul bakgrunn.⁵⁶

Årdal stavkirke som lå i Sogn og Fjordane er nå revet, men det finnes en malt alterbaldakin på Bergen museum. Det er lite informasjon å finne om denne, men den er i god stand og har mest sannsynlig stått over et sidealter i kirken. Her ses Kristus som sentralmotiv i midten av baldakinen, omgitt av de fire livsvesener. På venstre side ses Maria med Jesus barnet på

⁵¹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Erdmann, Domenico. Rapport, 1925

⁵² Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁵³ Dæhlin, 1956, s. 11-12

⁵⁴ Anker, 2005, s. 228

⁵⁵ Anker, 2005, s. 135-136

⁵⁶ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad kirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, stavkirken, s. 5

fanget, og på høyre side Kristus på korset.⁵⁷ Justin Kroesen daterer baldakinen til å stamme fra 1270.⁵⁸

Alstadhaug kirke i Nord-Trøndelag har dekor i koret og over triumfbuen i skipet fra 1240-1260. I Koret vises treenigheten som hovedmotiv, og over triumfbuen, pasjonssyklusen. Motivene i pasjonssyklusen er hudflettingen, korsbæringen, korsfestelsen, oppstandelsen og kvinnene ved graven. Pasjonssyklusens innledning- og avslutningsmotiv er ikke bevart og er ukjent. I tillegg kan seks apostler ses og en båt med apostler.⁵⁹

1300-tallet:

Kirkene som har rester etter malerier fra 1300-tallet befinner seg i Oppland, Akershus, Østfold, Buskerud og Møre og Romsdal. Disse kirkene vitner om at både tønnehvelv, kor og skip har hatt malt utsmykning på 1300-tallet i Norge.

Dyste stavkirke fra Oppland har hatt maleri på tynne tilhugde planker, som nå er på Oslo universitetets oldsaksamling. Motivene stammer antagelig fra siste halvdel av 1300-tallet. Korsfestelsen skal være fremstilt til venstre, med Johannes på Kristus sin venstre side. På høyre side av Kristus skal bysten av Maria ses. Det skal være to engler over Kristus. Til høyre for Johannes ses fem soldater eller bødler. Under ses en engel og soldat som skal ha tilhørt en oppstandelsesfremstilling.⁶⁰

Vestre Slidre kirke i Oppland har et tønnehvelv med noe usikker datering. Det kan stamme fra siste halvdel av 1200-tallet⁶¹ eller fra 1300-tallet, som det dateres til i *Kirker i Norge, middelalder i sten*.⁶² Tønnehvelvet er gjort i limfarge med en bakgrunn av kvadermaling. Kristus er sentralmotivet i midten av hvelvet, og i hvert hjørne av tønnehvelvet ses evangelistsymbolene. Det er medaljonger med engler der bordene møtes. De fleste av medaljongene har fragmentarisk maling men man kan se at fire av englene holder noe i hånden.⁶³

⁵⁷ Sett ved eget besøk ved Bergen museums kirkesamling

⁵⁸ Kroesen, Justin: *Ciboria and Baldachins in Medieval Churches. A European Panorama*. Universidad de Groningen 2014, s. 221

⁵⁹ *Konsthistoriska studier. Bild och bruk. Föredrag vid det 8. Nordiska symposiet för ikonografiska studier, Pålsböle, 22-26 augusti 1982*. Det Nordiske symposium for ikonografisk forskning. Orginaltittel:

Taidehistoriallisia tutkimuksia – En del av serien: konsthistoriska studier 8. Helsinki, Helsingfors 1985, s. 15-18

⁶⁰ Dæhlin, 1956, s. 128

⁶¹ Riksantikvarens arkiv: Vestre Slidre kirke. Kristin Solberg. 1992, s. 4-5

⁶² Ekroll og Stige, 2000, s. 75

⁶³ Jahnsen, 1987, s. 36-38

Tanum kirke i Akershus, har kalkmalerier på østveggen i skipet som antagelig stammer fra 1300-tallet. Her ses korsfestelsen med en kalvariegruppe og muligens Marias kroning. Det er også kalkmalerier i alternisjen hvor man i bakgrunnen ser et malt mønster med sol og måne. Nisjens sidevegger har også vært dekorert men bare på sydsiden er noe bevart. Der kan man se Kristus foran ”helvetesgapet”, som er fremstilt som et gapende dragehode med de ulykkelige sjeler i gapet.⁶⁴

Rygge kirke i Østfold, har rester av kalkmaleri apsis. Motivene er treenigheten/nådestolen og evangelist symbolene,⁶⁵ og stammer antagelig fra 1300-tallet.⁶⁶

Ål stavkirke som lå i Buskerud, et rikt dekorert tak med motiver fra skapelsen og Kristi liv, men har også hatt dekorerte vegger i koret. Taket befinner seg i dag på Oslo Universitets Oldsaksamling. Her ses blant annet skapelsen, syndefallet, Kristi fødsel, lidelseshistorien, korsfestelsen, oppstandelsen og dommedag. Dette taket har også en varierende datering i faglitteraturen, i liket med Vestre Slidre kirke og Nes kirke. Fuglesang dater det til 1300-tallet,⁶⁷ mens Reidar Hvalvik daterer det til siste halvdel av 1200-tallet i ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke.” Han baserer seg på Ola Storsletten ved Norsk institutt for kultumineforskning(NIKU) sin dendrokronologiske undersøkelse.⁶⁸ Jeg har valgt å basere meg på Fuglesangs datering, med bakgrunn i at taket kan ha blidt malt en tid etter at treet som er brukt, ble felt.

Tingvoll kirke i Møre og Romsdal har et middelaldersk tønnehvelv som er usikkert om daterer seg fra 1300- eller 1400- tallet. Det er tre felt som friser deler hvelvet i er dekket av stjerner og måner. Man kan se en fremstilling av St. Olav med øks i det sørøstlige hjørnet og en kvinnefigur, mest sannsynlig jomfru Maria, i det nordøstre hjørnet.⁶⁹

1400-tallet:

Kirkene med gjenværende materiale fra 1400-tallet befinner seg i Oppland, Vestfold, Buskerud, Hordaland og Troms. I denne perioden finnes det også flere kirker med større figurscener, men det er ikke samme omfang av narrative bildeprogram som i de to foregående århundrene. Restene vitner om at kor og skip fortsatt blir malt, men perioden har ingen tønnehvelv i tre eller baldakiner.

⁶⁴ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid, Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

⁶⁵ Bull, Lisen: ”Norske kalkmalerier. Kalkmaleriet i Rygge kirke, Østfold.” i *ICO Den Iconografiske Post. 5. årgang Nr.3*. Norsk folkemuseum. Oslo, 1974 s. 24-25 A

⁶⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 77

⁶⁷ Fuglesang, 1996, s. 9-11

⁶⁸ Hvalvik, 2008, s. 34

⁶⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

Vestre Slidre kirke i Oppland har bak altertavlen i øst, maleri fra 1400-tallet. Det står 10 apostler i nederste rekke som holder attributter i hendene. I rekken over er det en fremstilling av Maria som himmeldronning med musiserende engler rundt henne.⁷⁰

Botne kirke i Vestfold har en dommedagsscene fra 1400-tallet i skipet, med Peter. Antagelig så har det også eksistert motiv av frelsen.⁷¹

Rollag stavkirke i Buskerud har noen fragmentariske rester i limfarge, som trolig er fra 1400-tallet.⁷²

Mariakirken i Hordaland har figurscener skipet som hovedsakelig skal stamme fra 1400-tallet. Disse kalkmaleriene viser dødens triumf, Peter og Paulus, Kristihimmelfart, pinseunderet, hudfletninger, dommedagsscene som er svært fragmentarisk og 2 uidentifiserte scener. Våpenskjold⁷³ og korsfestelsen som også ses i skipet skal være fra rundt 1500-tallet.⁷⁴ Man kan i koret se rester etter det som kan være apostel fremstillinger og den tronende Kristus i det som kan være en Majestas Domini fremstilling. Disse kan være fra 1400-tallet eller etter, men dette er ren spekulasjon.⁷⁵

Trondnes kirke fra Troms har maleri av skip og innvielseskurs.⁷⁶ Dæhlin beskriver i tillegg et par menneskefremstillinger. Den ene av disse skal se ut som en biskop, men maleriene skal være sterk restaurert. Og antas å stamme fra 1400-tallet eller tiden rett før reformasjonen.⁷⁷

1500- og 1600-tallet:

Mange kirker har rester etter malte bilder fra 1500- og 1600-tallet som har en ikonografi som ikke skiller seg betraktelig fra de foregående århundrene. Totalt er det 18 bevarte kirker med utsmykning datert til denne perioden. Geografisk spenner de over Hedmark, Akershus, Vestfold, Telemark, Buskerud, Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag. 1500- og 1600-tallets gjenværende bildemateriale byr på noen spesielle problemstillinger med hensyn til datering. Reformasjonen kommer 1537, og holdningene til bilder i den norske kirken endres. De er ikke like viktige som tidligere, og helgenene mister sin plass. Man kan forvente å se et endret bildeprogram etter reformasjonen,

⁷⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 75

⁷¹ Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne kirke A-75 92/9150, s. 5

⁷² Riksantikvarens arkiv: Rollag stavkirke. Ref. Prosjektbeskrivelse, 2003 s. 16

⁷³ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid, 1981, s. 1

⁷⁴ Lidèn: 2000, s. 21-22

⁷⁵ Sett ved eget besøk i Mariakirken

⁷⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 258-262

⁷⁷ Dæhlin, 1956, s. 142

men likevel er ikke dette et gjennomgående inntrykk. Usikre datering kan være en faktor. Svært mange av kirkene etter reformasjonen er datert til et sted mellom 1500- og 1600-tallet, som gjør at det blir vanskelig å skille disse århundrene fra hverandre i denne oversikten. Noen kirker vet vi med større sikkerhet har blitt dekorert med et bildeprogram etter reformasjonen som Gamle Moster kirke. Denne kirken har dekor med middelalderske forbilder, mens andre malte utsmykninger kan man stille spørsmål ved om dette antagelig er eldre. Den malte utsmykningen er å finne på vegg og tak i koret og på veggene i skipet. Vi har ingen rester etter malte baldakiner eller tønnehvelv i tre fra denne perioden i likhet med det foregående århundret.

Ringsaker kirker i Hedmark har 2 skip som skal være 1600- eller 1700-talls.⁷⁸ I tillegg ses flere kalkmalerier med usikker datering.

Enebakk kirke i Akershus har kalkmaleri i korbuen av en kvinne som kjerner smør omgitt av 3 djevlere. Over står det skrevet ”Superbia”, som betyr hovmod/selvopptatthet og er en av dødssyndene. Det kan tenkes at de andre seks dødssyndene har vært malt på veggen omkring korbuen. Kvinnen som kjerner smør står trolig for synden gjerrighet som på latin heter ”avaricia”. Det kan derfor være sannsynlig at hovmod-motivet er malt over motivet av kvinnen og djevlene. Kalkmaleriet skal stamme fra 1540.⁷⁹ Rundt sydvindue i koret er det rester av bladranker og av en bevinget figur som holder sverd og vekt, dette er dyden Justitia som representerer rettferdighet. Kirken skal også ha noen rester fra 1600.⁸⁰ Motivet ”Jesu salves i Betania” ses øst for syd-vinduet, høyt oppe på veggen. Under galleriet er det rester av en buevegg som ved oppmåling passer til 11 felt. I et av feltene kan det ses en figur som bærer x-korset, noe som er kjennetegnet til apostelen Andreas. Over galleriet er veggen delt inn i kvadratiske felt med forskjellige geometriske figurer. Noen av bildefeltene har draperier og en av dem forestiller nattverden. Dateringen for disse motivene er usikker.⁸¹ Muligens kan disse også stamme fra 1500-tallet.

Botne kirke i Vestfold har som nevnt en dommedagsscene fra 1400-tallet i skipet. Denne ble på 1600-tallet malt over av motivet Jesus i krybben.⁸²

⁷⁸ Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter. 1961, s. 175

⁷⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. s. 81-83

⁸⁰ Grinde, 1987, s. 19

⁸¹ Grinde, 1987, s. 19-20

⁸² Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne kirke A-75 92/9150, s. 5

Høyjord stavkirke i Vestfold, har tre skutetegninger⁸³ og et malt kor med medaljonger som viser fremstillinger fra Jesu liv. Dette skal trolig være 1500-talls. Her er dessverre mye rekonstruert og ellers fragmentarisk.⁸⁴ Det skal også være andre rester etter sengotisk dekorasjon i kirken, ornamenter og rester etter Jesus hånd.⁸⁵

Kviteseid kirke i Telemark har fragmenter av kalkmaleri. Her kan det ses et skip, dyr, en soldat og flere inskripsjoner. Om disse er fra 1500- eller 1600-tallet er usikkert.⁸⁶

Sauherad kirke i Telemark har over 2500 ansikter av djevler, dyre- og menneskemasker i koret. Åpenbaringens djevler i store svermer svever på korets vegger.⁸⁷ I tillegg kan man også se det som trolig er Antikrist, sammen med en engel som rekker frem en kalk som en demon stiger opp.⁸⁸ Man regner med at utsmykningen er etter reformatorisk.

Heddal stavkirke i Telemark har rester av ornamentikk fra 1600-tallet.⁸⁹

Gol stavkirke som stod i Buskerud men nå befinner seg på Norsk folkemuseum i Oslo, har limfargedekor malt på veggplanker i koret. Nedre del har dekorerte buefriser med rektangulære felt, som er fylt med malte blader og frukter. På nordveggen ses de fireevangelistene fremstilt i medaljonger og apsis har en buefrise med nattverd-motviet malt på lerret. Maleriene er datert til 1600-tallet.⁹⁰

Rollag stavkirke i Buskerud har i tillegg til fragmenter fra 1400-tallet, bevarte rester etter dekor i kirkerommet. Dekoren i koret er fra 1650-tallet, 1683 og 1700-tallet. Alle restaurert i 1933.⁹¹ Over korbuen ses en kalvariegruppe, hvor vi ser Maria og Johannes sammen med den korsfestede Kristus. Denne er montert på en minnetavle datert til 1653.⁹²

Uvdal stavkirke i Buskerud, har over koråpningen et maleri med syndefallet som er etter-reformatorisk.⁹³

Mariakirken i Hordaland, har en korsfestelsesscene datert til 1500-tallet.⁹⁴ I tillegg til annen utsmykning fra 1400-tallet, som nevnt tidligere.

Moster Gamle kirke i Hordaland, har utsmykningen fra 1600-tallet, som regnes for å være en av de flotteste fra denne perioden. Kirken har et gjennomdekorert kirkerom. Her dreier det

⁸³ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirker, 1948, s. 1

⁸⁴ *Høyjord stavkirke*, 1953, s. 3-6

⁸⁵ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirker, 1948, s. 2

⁸⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 108-109

⁸⁷ Fett, 1941, s. 66

⁸⁸ Fett, 1941, s. 62

⁸⁹ Dæhlin, 1956, s. 39-41

⁹⁰ Anker, 2005, s. 219

⁹¹ Laugerud, 2007, s. 13

⁹² Anker, 2005, s.186

⁹³ Laugerud: 2007, s. 18

⁹⁴ Lidèn, 2000, s. 21-22

seg om et stort bibelsk bildeprogram gjort i kalk, som kan hevdes å være i en middelaldersk tradisjon. Motiver som ses her er fra Jesus liv og lidelseshistorie, syndefallet, bebudelsen og mulig Maria som himmeldronning.⁹⁵

Dale kirke i Sogn og Fjordane har kalkmalerier i korbuen og alle korets vegger. Disse skal hovedsakelig være fra slutten av 1500-tallet, men det er også ornamentale kalkmalerier fra så sent som 1600-tallet.⁹⁶ Dekoren som hovedsakelig befant seg i koret beskrives å bestå av himmelen, helvete, konger og dronninger, de vise fra Østen, Kristi fødsel og korsfestelse, jomfruer og hele apostelrekken. St. Georg med dragen, David og Goliat, brudefolket, byer og ornamentikk.⁹⁷ Noen steder kan man se gotisk kalkmaleri fra 1300-tallet, men for å bringe dette frem vil man måtte ødelegge kalkmaleriene fra 1500-tallet.⁹⁸ Kalkmaleriene som ble malt i siste halvdel av 1600-tallet skal ha vært Moses med små horn i pannen og Aron med noe katolsk utsyr.⁹⁹

Undredal stavkirke i Sogn og Fjordane har et gjennomdekorert kirkerom. For det meste er dette fragmentariske rester, men man kan se engler med basurer på en himmel av stjerner og mulig dommedagsscene. Utsmykningen har en usikker 1600-talls datering. Kirkerommet skal tidligere være gjennomgående dekorert med rankeornamentikk.¹⁰⁰

Tingvoll kirke i Møre og Romsdal har som tidligere nevnt et dekorert tønnehvelv fra ca. 1300-tallet. Kirken har også et kalkmaleri i skipet i kirken fra senmiddelalder. Her vises St. Georg eller Jørgen i kamp med en drage, på sørveggen til høyre for prekestolen. Under det store epitafiet kan det på nordveggen ses restene av et stort maleri med en konge og biskop. Epitafiet fra 1647 på nordveggen har i tillegg en malt omramning/draperier på veggen og et innvielseskors under dette.¹⁰¹

I **Byneset kirke** i Sør-Trøndelag, ses det som betegnes som ”Syndemannen” i skipet. Denne fremstillingen skal være fra 1500-tallet. I tillegg ses en dommedagsfremstilling i koret. Over korbuen ses den velsignende Kristus og den dømmende Kristus ses til venstre for korbuen.¹⁰²

Skaun kirke i Sør-Trøndelag har rester etter kalkmalerier flere steder i kirken. Det største og eneste med større bildemotiv befinner seg omkring korbuen. Her ses en dommedagsscene

⁹⁵ Jensen, 2005, s. 13

⁹⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 183-184

⁹⁷ Seter, 1953, s. 6

⁹⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 183-184

⁹⁹ Seter, 1953, s. 8

¹⁰⁰ Laugerud, 2007, s. 20

¹⁰¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

¹⁰² Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

med Kristus hode øverst, og er avbildet som verdensdommer. Maleriet er datert til å være mest sannsynlig fra 1500 eller 1600-tallet.¹⁰³

Stiklestad Kirke i Nord-Trøndelag har flere kalkmalerier datert til slutten av 1400-tallet eller tidlig 1500-tallet. Det er to bilderekker på hver side i skipet, men mye av det er svært fragmentarisk. Noen av motivene som kan ses på nordsiden fremstillingen av Kristus for Pilates og muligens Kristus eller Simon som sleper på et kors. De etterfølgende bildene er i så dårlig stand at det er umulig å se hva som har vært avbildet men det kan være nedtakelsen av korset, og muligens kvinnene ved graven og oppstandelsen. På søndre vegg kan man se en Kristusfremstilling og avbildningen av en madonna lignende skikkelse. Det er også veggpanel i kirken med bibelske bilder fra både det gamle og nye testamentet. Dette dateres til rundt 1700 eller senere.¹⁰⁴ I *Norges kirker, middelalderen i stein* beskrives rekkene med figurscener til å se ut til å avbilde historien om Jesus liv. Hvor på sørveggen beskrives å avbilde barndommen og det voksne livet til Kristus, mens pasjonshistorien ses på nordveggen. Den nederste rekken er nå dekket av brystning malt med av Barack Bogarth i 1688 som viser Jesus liv, men begge feltene med figurmaling skal trolig være fra 1500-tallet. I tillegg er det to våpenskjold mellom vinduene på sørveggen. Det til vest er det norske riksvåpenet, der man ser en løve holde St. Olavs øks og skjoldet er holdt av en ”villmann”. Våpenskjoldet til øst, er en sammensetning av flere skjold. Det norske, danske, svenske og pommerske riksvåpen, i tillegg til at det er et mindre skjold i midten. Det midterste skjoldet viser kongehuset Oldenburgs våpen. Dette unionsvåpenet ble ført av kong Hans (1483-1513) og det kan derfor regnes med å være malt i hans regjerings tid.¹⁰⁵

Værnes kirke i Nord-Trøndelag har kalkmaleri på skipets nordvegg fra rundt reformasjonen. Motivene er ”nåde og fordømmelse”, Kristus sitter på jordkloden og til venstre for ham er himmelporten. Det er også en malt alterbaldakin på veggen bak ”Værnesstolen” fra 1685.¹⁰⁶

Manglende datering:

Det er som nevnt flere kirker som har en veldig usikker datering. Flere av disse har det vært vanskelig å finne skriftlige kilder som sier noe om når utsmykningen antagelig stammer fra, men bildene har et middelaldersk uttrykk.

¹⁰³ Ekroll og Stige, 2000, s. 202-205

¹⁰⁴ Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke: Domenico Erdmann, s.1-2

¹⁰⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

¹⁰⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 226-231

Som nevnt over er **Ringsaker kirke** en av disse kirkene. I tillegg til skips tegninger har kirken kalkmalerier av blant annet engel med korsstav, slekts våpenskjold og geometriske ornamenter og innvielseskors.¹⁰⁷ Det kan i tillegg ses et kongehode mitt i krysshvelvet der de går sammen på østlig side. Det er også dekor over utgangsdøren til kapellet, altså nord døren i koret.¹⁰⁸

Romnes kirke fra Telemark skal ha middelaldersk draperingsmaleri som går rundt korets vegger. Over draperingen skal det ses et mønster som av Dæhlin beskrives som ”tunge- og tannsnittmønster”. Dæhlin er usikker på dateringen, men antar at det er tidlig middelalder som i Nes.¹⁰⁹

Seljord kirke fra Telemark skal ha en middelaldersk labyrint i kirken.¹¹⁰ Dateringen på denne er ukjent. Ellers er det draperinger fra 1600-tallet.¹¹¹

Det skal ha vært to sammenhengende malerifragmenter fra **Lårdal kirke** i Telemark, hengt opp i Eidsbork stavkirke. På det ene bruddstykket skal det ses kryssende skråbånd med rosetter og på det andre to kvinneskikkelser med attributter. Den ene skal være framstillingen av Maria Magdalena. Den andre skikkelsen skal i følge Dæhlin være St. Margareta Disse fragmentene har usikker datering men er sannsynligvis fra 1600-tallet.¹¹²

Nore stavkirke i Buskerud har rester etter middelaldersk dekormaling og fragmenter av det som omtales som gotisk maleri, som befinner seg ved Oldsaksamlingen i Oslo.¹¹³

Kinsarvik kirke i Hordaland fylke har innvielseskors i kirken og et skip som antagelig er fra 1600-tallet. Det er også større kalkmalerier i skipet. Her ses en stor St. Mikael sjeleveier og pave eller biskop helgen, mulig St. Nicolas. I tillegg finnes det geometriske figurer, som har svært usikker datering.¹¹⁴ Maleriene er sannsynlig hvis fra senmiddelalderen men har ikke blitt datert ordentlig i det kildematerialet jeg finner.

Mariakirker i Hordaland har som nevnt utsmykning i koret som har en usikker datering.

Fra **Røldal stavkirke** i Hordaland, finnes 8 korte tiler med malerier fra kirken i Bergen museums kirkesamlings magasin, med avbildningen av et krigersk følge. Disse er datert av Dæhlin til å være ”unggotiske”.¹¹⁵

¹⁰⁷ Enemo, og Røhnebæk, 1995, s. 33-34

¹⁰⁸ Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter. 1961, s. 175

¹⁰⁹ Dæhlin, 1956, s. 108

¹¹⁰ Jahnsen, 1987, s. 36-38

¹¹¹ Tschudi-Madsen, Stephan Seljord kirke restaureringen 1965-1972. 1972, s. 20

¹¹² Dæhlin, 1956, s. 43-45

¹¹³ Laugerud, 2007 s. 17

¹¹⁴ Christie og Svartstad, 1963, s. 30-35

¹¹⁵ Dæhlin, 1956, s. 10

Hopperstad stavkirker i Sog og Fjordane har det som trolig er st. Kristoffer malt på en søyle i koret, som skal stamme fra middelalderen, men har ikke blitt datert ordentlig.¹¹⁶

Nidarosdomen i Sør-Trøndelag skal ha rester etter maleri som skal ha overlevd brannen i domkirken. Disse restene skal bestå av ranker med blader som ses i et av hvelvene i korets nordre sideskip, lengst mot øst, og små rester i et par vindusnisjer mot nord i oktogonen.¹¹⁷ Dateringen på disse er for meg ukjent.

Mære kirke i Nord-Trøndelag har også kalkmaleri i kirken. Her ses en engel og det som mulig kan være ”tre menn i ildovnene” eller ”legenden om St. Nicolas mirakel”, der St. Nicolas reddet tre barn fra saltlaken. Dateringen for dette maleriet usikker, men dateres til gotisk tid av Bull.¹¹⁸

Kirker vi vet har hatt utsmykning:

I tillegg vet man også om noen kirker har hatt malt utsmykning. Disse utsmykningene har gått tapt av ulike årsaker, men det finnes kilder som viser til at det har eksistert materiale.

Stange kirke i Hedmark har også hatt kalkmalerier på vegg, men disse er i dag borte. Hva som har eksistert er usikkert.¹¹⁹

Vang stavkirke lå tidligere i Oppland, men ble revet og står nå i Preussen. Vi vet at kirken har hatt et malt kor fra 1300-tallet, men det eksisterer ikke kalkmalerier i kirken som er gjenoppsatt i Preussen.¹²⁰ Det eneste som er igjen av den malte bildeutsmykningen er akvareller gjort av Schiertz i 1841. Motivene vi vet har eksistert er den tronende Kristus, to livsvesener, 6 apostler, Marias kroning, Judas som sviker Kristus med et kyss, og Peter hugger øret av tjeneren til øverstepresten, hudflettingen, Kristus på korset, oppstandelsen og frelseren som åpner porten til underverdenen med en korsfane og frir sjelene fra Helheims gapet. Dette skal være en sammensmeltet skikkelse av Abraham som samler sjelene til frelse i fanget sitt og Moses som er tegnet med horn og holder i hånden sin kobberslangen som ga frelse til menneskeheten før Jesus kom.¹²¹

Gåra stavkirke fra Telemark er revet, men det skal ha vært malerier på kirkens vegger. Disse skal i følge Dæhlin ha sammenheng med restene Heddal stavkirke. Det skal i Bergen museum

¹¹⁶ Laugerud, 2007, s. 19

¹¹⁷ Dæhlin, 1956, s. 142

¹¹⁸ Bull, Lisen: ”Norske Kalkmalerier. Kalkmaleriene i Mære kirke, Nord Trøndelag.” i *ICO Den iconographiske Post. 5. Årgang Nr. 4.* Norsk Folkemuseum. Oslo, 1974. s. 18-19 B

¹¹⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 60

¹²⁰ Anker, 2005, s. 278 og 282

¹²¹ Hermundstad, 1969, s. 48-49

være en akvarellkopi av et bruddstykke av Gåra stavkirke. Denne akvarellkopien skal være blant professor J.C. Dahls etterlatte manuskripter og akvarellen er gjort av Schiertz som arbeidet for J.C.Dahl i 1837.¹²² Muligens Judas kysset, Kristus for Pilatus og rester av pasjonshistorien er blant motivene som skal ha eksistert i kirken.¹²³

Gamle Øiestad kirke fra Aust-Agder har trolig hatt kalkmalerier i kirken. Maleriene er nevnte i et brev skrevet i 1900 av A. Schanken, som mulig var sogneprest, til I. Dietrichson. Brevet omhandler funn av kalkmalerier på skipets sider, og beskriver at man kan se personer og symbolske tegn som stammer fra kirkens katolske tid. Motivene her skal mulig ha vært den Hellige Olav og jomfru Maria. Kirken ble senere rammet av brann og disse bildene er tapt.¹²⁴

Borgund stavkirke i Sogn og Fjordane har hatt malte tønnehvelv, men har ingen malt utsmykning nå.¹²⁵

De mest omfattende rester av større bildeprogram

Som jeg har nevnt er det et vidt spenn i bevaringssituasjonen i de norske middelalderkirkene. Noen kirker har få rester, enkeltbilder, skipstegninger og innvielses kors, men flere kirker har rester etter større bildeprogram, på tak og vegger, i skip og/eller koret. Det er 20 kirker som har større billedlige utsmykninger, som utmerker seg gjennom omfanget av bildeprogrammene og motivvalg. Disse er Vestre Slide, Enebakk, Tanum, Rygge, Botne, Nes, Torpo, Ål, Kinsarvik, Mariakirken, Moster, Dale, Hopperstad, Årdal, Tingvoll, Byneset, Skaun, Alstadhaug, Mære og Stiklestad. Maleriene fra disse kirkene kan sees som eksempler på hvordan kirkerommene kan tenke seg å ha blitt utsmykket i den norske middelalderen og jeg vil derfor ta for meg disse i større detalj.

Vestre Slidre kirke

Kirken ligger Sildre kommune i Oppland fylke. I 1922 ble det gjort en befaringsrapport av Domenic Erdman, hvor han beskriver dekorasjonen som er i ferd med å forfalle. Han nevner at deler av hvelvet står permanent halvfuktige og at malingen mugner. Videre anbefaler bygningsmessige inngrep og omplassering av ovner for å få bukt med fuktighet og lekkasjer. Dekoren ble restaurert av Riksantikvaren i løpet av høsten 1986 og våren 1987. Taket over koret er et tønnehvelv av tre, med middelalderske limfargedekorasjoner. Kristin Solberg

¹²² Dæhlin, 1956, s. 41

¹²³ Dæhlin, 1956, s. 42-43

¹²⁴ Brev nr. 143, fra Midtun, Jørgensen til L. Dietrichson. Kirkesanger. Øiestad 19. April 1900.

Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket

¹²⁵ Anker, 2005, s. 152-154

beskriver dekorasjonen grovt bestående av friser med ranke og planteornamentikk i gotisk stil på en bakgrunn av kvadermaling. Disse dateres på stilkritisk grunnlag av Hohler og Blindheim til ca.1250. Hvelvets dekor er trolig samtidig med takets konstruksjon, som antagelig er bygget med resten av kirkebygget, i følge Storsletten. Maleren av hvelvet er ukjent som mange andre steder, men det er muligens samme kunstner som malte dekorasjonene i Vang kirke ifølge Harry Fett.¹²⁶

I boken *Slidredomen 800 år* dateres tønnehvelvet til å være fra rundt 1300-tallet. Hvelvet beskrives å være totalt 9 meter langt med er gjort i limfarge med en bakgrunn av kvadermaling. Sentralmotivet i midten av hvelvet er en Kristus fremstilling. Han bærer en blå kappe, strålekrans på hode og omgitt av en mandelformet glorie (mandorla). I hvert hjørne av tønnehvelvet ses evangelistsymbolene. Engelen for Matteus, løven for Markus, oxen for Lukas og ørnen for Johannes. Det går brede border med bladornamenter langs kantene av hvelvet og opp i midten mot Kristus. Det er medaljonger med engler der bordene møtes. De fleste av medaljongene har fragmentarisk maling, men man kan se at fire av englene holder noe i hånden. Engelen på nordsiden holder solen i den ene hånden og månen i den andre. Engelen på sørsiden holder en krone i hendene og en annen skal holde en bok og skriftbånd. Alle vender ansiktet mot Kristus. Det resterende hvelvet er streket opp i små firkanter med en stjerne i hver firkant. Symbolikken bak maleriet i hvelvet skal være Kristus som allmektig i himmelen og på jorden. Man kjenner ikke til mange slike takmalerier i Norge. Foruten slidredomen er det et takmaleri i Torpo stavkirke og Ål stavkirke som nå befinner seg på Universitetets oldsaksamling i Oslo. Det var også takmaleri i Vang stavkirke før den ble flyttet, men alt som er igjen i dag er tegninger av Franc Wilhelm Schiertz.¹²⁷

Bak altertavlen i øst er det også malerier. Bildene er malt på 1400-tallet en gang. Det står 10 apostler i nederste rekke, som holder attributter i hendene. I rekken over er det en fremstilling av Maria som himmeldronning med musiserende engler rundt henne.¹²⁸ Det er i tillegg bevart 7 vigslingskors i kirken. 5 i skipet og 2 i koret. Det kan også ses en labyrint tegnet inne i døråpningen ved skipets sørportal. Labyrinten kan symbolisere hvor vanskelig det er å komme inn i Guds rike. Men også at veien inn mot korsets fot, som er tegnet i midten av labyrinten, er lang, samtidig som man ikke kan gå feil. En slik labyrint finnes også i Seljord kirke i Telemark. Slike labyrinter ble opprinnelig kalt «jerusalemsvei», og har opprinnelse fra

¹²⁶ Riksantikvarens arkiv: Vestre Slidre kirke. Kristin Solberg. 1992, s. 4-5

¹²⁷ Jahnsen, 1987, s. 36-38

¹²⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 75

gulv i franske og italienske middelalderkirker. Det er også funnet runeinnskrifter i kirken. En del av dem er vanskelig å tyde på grunn av overkalking, men ved labyrinthen og hoveddøren kan man se det står skrevet Maria, som også kirken er viet til. Det er også funnet tre runer ved kordøren som oversettes til «kiu», som muligens kan være slutten av ordet «kirkiu» som betyr kirke. Det finnes også flere parallelle streker i kirken men meningen bak de er usikker. Det er på nordveggen i kirken blitt avdekket kalkmaleri som forestiller et riddervåpen og antas å være fra 1300-tallet. Dette er ikke kjent i norske kilder, og hvilken slekt det stammer fra er uvisst. Det er i dag tatt i bruk som Slidre kommune sitt kommunevåpen. I koret på venstre side av sakristidøren er det avdekket en inskripsjon der det med utviskede røde bokstaver står: ”Anno nate chro1591 obijt D(omin)us Haquinus Olai die Januarj Semeling die Ephiphanio”. Denne innskriften antas å handle om Håkon Olavson som var den første etter-reformatoriske presten i Slidre og døde på gården Semeleng 6. Januar 1591.¹²⁹

Enebakk kirke

Kirken ligger i Enebakk kommune i Akershusfylke. Det er rester av kalkmalerier fra slutten av 1500-tallet i korbuen, som viser en kvinne i rennesansedrakt som kjerner smør, omgitt av to djevler. Dette motivet er personifiseringen av en av de syv dødssyndene. Kvinnen som kjerner smør står trolig for synden gjerrighet, som på latin heter ”Avaricia”. Over scenen står det latinske ordet ”Superbia” som betyr hovmod, og er av de andre syv dødssyndene. De seks andre dødssyndene kan tenkes å ha vært malt på veggen omkring korbuen.¹³⁰ Man vet at det også skal være dekor høyere oppe i buen, men denne var enda ikke avdekket på 60-tallet da Arne Bakken skrev sin rapport om utsmykningen, og det er for meg ukjent om denne er synlig i dag.¹³¹ Ut i fra gamle regnskaper vet man at kirken har hatt murdekorasjoner, men at de har blitt kalket over på 1600-tallet. I 1966 ble undersøkelser gjort og man fant rester av dekorasjon. Det er ikke veldig mye igjen av det som en gang var malt i middelalderen. Grunnen kan være at kalken har falt av, eller reparasjoner på muren. Østveggen bak alteret har rester av et vokslag med farge, som tyder på at koret har vært delvis dekorert i middelalderen. Veggene skal ha blitt kalket nesten 30 ganger.¹³² *I Norges kirker, middelalder i stein* beskrives også dekor i koret. Det beskrives at Maria Magdalena ses på sørveggen, og salver Jesus føtter. Jesus historie antas å ha gått rundt alle veggene i koret. Under motivet av

¹²⁹ Jahnsen, 1987, s. 36-38

¹³⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83

¹³¹ Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Arne Bakken. Undersøkelses rapport Enebakk kirke. 1964, s. 1-3

¹³² Grinde: 1987, s. 19

Jesus går en flettebord. Under dette igjen er veggen malt til å se ut som den består av pyramideformede steiner. Dyden Justitia som symboliserer rettferdighet er malt inni sørvinduet. Det er også dekorasjoner på skipets nord- og sørvegg, og antas å stamme fra 1578 da prekestolhimlingen ble laget.¹³³ I tillegg skal også apostelen Andreas ses i kirken.¹³⁴

Tanum kirke

Kirken ligger i Bærum kommune i Akershus fylke. Bak prekestolen har kirken en middelaldersk alternisje på skipets østvegg, der det er bevarte kalkmalerier fra middelalderen. Resten av skipets østvegg har også kalkmalerier fra middelalderen, der korsfestelsesframstilling vises i midten over korbuen og har malte baldakiner på hver side.¹³⁵ Maleriene ble restaurert under ledelse av konservator Lars Hauglid. Over korbuen ses Kristus fremstilt på korset med solen og månen over. Til høyre for Kristus ses restene etter Johannes, mens Maria-figuren som har stått på den andre siden er forsvunnet helt. I den arkitektoniske innramningen på hver seide av krusifiksfremstillingen, har det vært bildescener. Den på nordsiden er helt forsvunnet, men i syd er det bevart rester etter Marias kroning. I alternisjen er det i bakgrunnen malt mønster med sol og måne. Nisjens sidevegger har hatt malte bildemotiver, men bare det på sydsiden er det noe bevart. Der kan man se Kristus foran helvetesgapet som er fremstilt som et gapende dragehode med de ulykkelige sjeler i gapet. Maleriene stammer antagelig fra omkring 1300. På veggene ellers i skipet og i koret er avdekket en del av de opprinnelige innvielseskorsene. Disse skal være fra omkring 1200.¹³⁶

Rygge kirke

Kirken ligger i Rygge kommune i Østfold fylke. Over altertavlen i apsishvelvet kan man se rester av kalkmalerier fra 1300-tallet. Motivet er en treenighetsframstilling av ”Nådestolen” med Gud fader som holder den korsfestede Kristus.¹³⁷ Kalkmaleriet ble avdekket i 1925 av Domenico Erdmann og er datert av Sigrid Christie til første halvdel eller midten av 1300-tallet. Store deler av kalkmaleriet er totalt oppusset på et ukjent tidspunkt, så det er bare rester igjen øverst i apsishvelvingen. Maleriet var svært fragmentarisk da det ble avdekket, og er i dag blitt enda mer bleket. I tillegg er det skjult av en stor altertavle, derfor skal fotografiet fra

¹³³ Ekroll og Stige, 2000, s. 82

¹³⁴ Grinde: 1987, s. 19-20

¹³⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 89-91

¹³⁶ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid: Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast. 1973, s. 1-2

¹³⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 77

1925 av Dominico Erdmann være den beste kilden til maleriet og kan ses på side 25 i tidsskriftet *Den Iconografiske Post 1970-74*. Motivet er på en bakgrunn av en stjernehimmel og omgitt av en nesten sirkulær mandorla. Man kan på nordsiden av mandorlaen se en tydelig vinge, som Erdmann mener er restene etter evangelistsymbolene. Langs hele kanten av apsis løper en bred bladbord som slynger seg regelmessig bortover.¹³⁸

Botne kirke

Kirken ligger i Holmestrand kommune i Vestfold fylke. Kirken har kalkmaleri på nordveggen i skipet. Det ses en dommedagsscene i rødt og blått stammer fra 1400-tallet. Her ses Peter fremstilt stående med nøkkelen til Himmelriket i den ene hånden og med vekten i den andre, hvor menneskenes gjerninger skal bli veid. Til venstre for ham står anklageren som bærer frem anklagene mot menneskene. Djevelen rir den dømte mot den ildsprutende munnen til et uhyre. Den høyre siden av bildet mangler, etter å ha blitt ødelagt av taklekkasjer, men det har mest sannsynlig vært en fremstilling av frelsen. Det har blitt kalket over og malt på 1600-tallet med et nytt bilde som viser tilbedelsen av Jesus i krybben. Disse bildene ble avdekket under restaureringen i 1942-47.¹³⁹

Nes kirke

Kirken ligger i Sauherad kommune i Telemark fylke. Kirken har kalkmalerier fra middelalderen i koret og dekor fra 1708 i skipet. Som nevnt aters kalkmaleriene i koret til 1200-tallet i *Kirker i Norge, middelalder i stein*,¹⁴⁰ mens Niels Steen hevder i sin rapport at kalkmalerier er mest sannsynlig er fra 1300-tallet.¹⁴¹ Per Olav Folgerø skriver midlertid i ”Kalkmåleria i koret av Nes kyrkje i Sauherad” at maleriene er fra siste halvdel av 1400-tallet.¹⁴² Maleriene ble i 1928 registrert av Domenico Erdmann¹⁴³ og senere avdekket i 1935 av Gerhard Gotaas. Maleriene ble etter avdekkingen delvis rekonstruert.¹⁴⁴ De middelalderske kalkmaleriene i skipet er hovedsakelig ornamentikk. Vindusbuene og portalbuene har hatt malte felt som imiterer forskjellig type stein, i hvitt og rødt. Over portalen har veggene vært malt med rutemønster som imiterte kvaderstein. På murrammen av tre ses en malt gotisk

¹³⁸ Bull, 1974, s. 24-25 A

¹³⁹ Riksantikvarens arkiv: Vedlegg 5 Botne Kirke A-75 92/9150, s. 5.

¹⁴⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

¹⁴¹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

¹⁴² Folgerø, 1998, s. 130

¹⁴³ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Erdmann, Domenico. Rapport, 1925

¹⁴⁴ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. NIKU: Gotaas, Gerhard. Befarings rapport, 1935-37, s. 1

bladfrise, og dekoren avsluttes med en bord med røde og hvite motiver øverst under takets himling.¹⁴⁵ På den nederste delen av veggen er det malt draperier og over dette fragmentariske medaljonger som har bildemotiv det er vanskelig å tyde. Det er en serie medaljonger på nordveggen hvor alle evangelistsymbolene kan ses.¹⁴⁶ Det er også kalkmaleri på nordvestveggen i kirkeskipet. På veggen ved trappen opp til galleriet på nordsiden av skipet ses kalkmaleriet som trolig fremstiller Maria og Elisabeth.¹⁴⁷

I toppen av korhvelvet er Kristus malt som himmelkonge. Med høyre hånd velsigner han og løfter kalk og brød med den venstre hånd, som symbol på det offeret han selv ga i form av kjøtt og blod. Han er omgitt av de fire evangelistsymbolene. Over korbuen, på vestveggen er korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side. I apsishvelvet er Maria som himmeldronning og hennes kroning hvor Kristus setter kronen på hennes hode, avbildet.¹⁴⁸ Kristus-figurens ansikt og overkropp skal være godt bevart og har klare farger. Figurene i apsis er ikke like godt bevart. De beskrives som sterke i fargene, men Kristus figuren er fortsatt synlig. Mellom bildene er det emblemer, friser, symboler og tegn.¹⁴⁹

Kirken er viet til apostlene Peter og Paulus, og det er deres historie vi ser avbildet i nederste del av hvelvet. Peters historie ses på nordveggen og Paulus på sørveggen. Begge sine historier er en blanding av bibelske hendelser og middelalderske legender. Sørveggen bildesekvens av Paulus sitt liv starter med Paulus sitt møte med Kristus ved Damaskusporten, der han blir kastet av hesten og ser Jesus. Deretter vises en dåpsscene som kan symboliserer Paulus sitt nye liv som kristen. I nederste rekke ser vi Paulus henrettet ved halshugging. Til venstre ses Peters korsfestelse der Peter vises med hode hengende ned. På nordveggen ses scener fra historien om Peter og Simon, som var en populær historie i middelalderen og fortalt i Apostlenes Gjerninger 8, 9-24. Simon ble sett på som en trollmann og demon, som ifølge legenden ble bekjempet av Peter i Nero sitt nærvær. I den øverste rekken vises Simon som gjør tryllekunster for Nero, og han klatrer opp på et tårn i Kapitol for å fly. Den nederste rekken er skadet og fragmentarisk men viser Simon som styrter ned foran Nero, og Peter som velsigner Simons assistent Marcellus.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 104

¹⁴⁶ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

¹⁴⁷ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Åse Moe Torvanger, 1991, s. 2

¹⁴⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

¹⁴⁹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

¹⁵⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 104

Torpo Stavkirke

Kirken ligger i Ål kommune i Buskerud fylke og har det eneste bevarte hvelvet i noen stavkirke og dette skal stamme fra siste halvdel av 1200-tallet. Det er som nevnt vanskelig å si hvor vanlig det har vært med slike hvelv, men man vet at det har vært lektorier i både stavkirker som Uvdal og steinkirker som Eidfjord og Kinn. Lektorierhvelvet i Torpo sitt gavlfelt har tre parvise-figurer, med en rombemønstret bakgrunn. Nederst ses Maria og Johannes som sørger og øverst to engler med røkelseskar. Maria er flankert av seiersfanen som symboliserer den seirende kirken også kalt Ecclesia. Johannes på sin side er flankert av den blinde, og en personifisering av synagogen som gråter og har en brukket lanse. I denne bildeserien mangler korsfestelsen, men det vil være naturlig å anta at det kan ha stått et alter foran bildesyklusen med et krusifiks.¹⁵¹ Bjørn Kaland beskriver denne fondveggen, der krusifikset mest sannsynlig har hengt. Det skal ha vært dekorert med roser i rødt, grønt, blått, hvitt og sort.¹⁵² I midten av hvelvet ser vi Kristus tronende, omgitt av fire livs vesener. På hvert sidefelt er han også flankert av de seks apostlene som er hans meddommere på dommens dag.¹⁵³ Han holder den venstre hånden på lovens bok og den høyre løfter han opp velsignende. Rundt han ses evangelistsymbolene.¹⁵⁴

Under apostlene ser vi den hellige Margaretas martyrium. Margareta ville ikke gifte seg med den hedenske prefekten Olybrius og holder fast ved sin tro, som fører til at hun blir mishandlet og til slutt halshugget. Margaretas sjel skal så ha flydd til himmelen som en due, mens Olybrius sjel bli tatt hånd om av smådjevler. Dessverre er det meste av lektorier blitt revet, mest sannsynlig for å gjøre plass til en prekestol etter reformasjonen.¹⁵⁵ Kaland beskriver at øverst på venstre av Margaretas fortelling, ses hedningen Olybrius, Antiokias stattholder, sammen med to krigere i brynje med hjelm og skjold. De kommer ridende mot Margareta for å by henne ekteskap. Neste bilde viser Olybrius utsendinger komme frem til Margareta, som sitter på marken og spinner og gjeter. Det ene sendebudet holder den ene hånden opp i en hilsning, mens han peker i retning mot Olybrius med den andre. Margareta er kristen og avslår ekteskapstilbudet. Olybrius blir rasende og befaler sine menn til å hudflette Margareta. Bildet nederst til venstre viser to bødler med demonisk ansikter piske Margareta

¹⁵¹ Anker: 2005, s. 228

¹⁵² Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s.1-2

¹⁵³ Anker: 2005, s. 228

¹⁵⁴ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s.1-2

¹⁵⁵ Anker: 2005, s. 228

som er bundet og hengt opp etter håret. Olybrius ses sittende ved siden av. Hun blir så senket i et kar med kokende olje når hun ikke viker fra sin tro. Hun ber da herren om å holde sin beskyttende hånd over henne og hennes bønner blir hørt. På den andre siden av hvelvet ser man at en av Olybrius sine menn kaster henne til dragen, men hun blir også nå reddet av herren. Satan kommer og frister henne men hun jager ham vekk. Hun blir så pisket igjen, samtidig som hun blir helt kokende vann på. Til slutt ber Margareta Herren befri henne fra torturen. En av Olybrius sine menn hugger hodet av henne og hennes sjel flyr til himmels som en due. Man ser satan stå bak Olybrius og hviske ham i øret at han skal myrde alle kristne. Han griper så til sverd, og når han selv dør kommer Satan frem for å hente Olybrius sin sjel.¹⁵⁶

Ål-taket

Kirken lå i Ål kommune i Buskerud, men har blitt revet. Det dekorerte taket til kirken befinner seg i Oslo på Universitetets oldsaksamling. Koret i Ål ble sannsynligvis ombygget rundt 1300 og ble da forlenget fra det originale treskipet, som stavkirken hadde fra andre halvdel av 1100-tallet. Det nye taket ble laget som et tønnehvelv. Både koret og taket ble dekorert med religiøse motiver og i taket finner motiver fra blant annet skapelsen og Kristi liv. Kirken ble revet i 1880, og taket tatt ned. I 1956 ble det funnet 16 tiler med rester av maleri gjenbrukt under gulvet i Åls nye kirke. 12 av tilene har rester av dommedagsfremstillingen, som har etter andre lignende utsmykninger sannsynligvis tilhørt korets nordvegg. To andre tiler har uidentifiserte helgener og hører mest sannsynlig til sydveggen. Koret i Ål har med dette ikke bare hatt et dekorert baldakinlignede tak, men vært et gjennomdekorert rom.¹⁵⁷ Som nevnt daterer Reidar Hvalvik taket til siste halvdel av 1200-tallet i ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke.” Han baserer seg på Ola Storsletten ved Norsk institutt for kultumineforskning(NIKU) sin dendrokronologiske undersøkelse.¹⁵⁸

Motiver som kan ses er skapelsen, syndefallet, Kristifødsel, lidelseshistorien, korsfestelsen og oppstandelsen samt dommedag. Skapelsens ses i fire medaljonger langs midtaksen i taket. Dette er et motiv som ses første gang i andre halvdel av 1000-tallet, og det finnes rester fra 1100-tallet i Sicilia, i de normanniske mosaikk-kirkene. Men også dansk kirkeutsmykning

¹⁵⁶ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s. 1-2

¹⁵⁷ Fuglesang, 1996, s. 9-11

¹⁵⁸ Hvalvik, 2008, s. 34

viser dette motivet allerede på 1100-tallet. På 1300-tallet ble det vanlig å vise alle dagene når man fremstilte motivet, og ofte ble to fremstillinger vist i ett bildefelt. Denne måten å fremstille skapelsen er den vi ser i Ål-takets medaljonger.¹⁵⁹

Den femte og siste medaljongen i takets midt akse, viser Adam og Eva i Paradis. Syndefallet er plassert under dette igjen og ved siden av dette ser vi korsfestelsen fremstilt. Disse to fremstillingene står nært teologisk, der syndefallet fremstiller fortapelse og arvesynd, mens korsfestelsen frelser menneskene fra arvesynden. På motsatt side av taket ses Adam og Eva etter de ble kastet ut av Paradiset. Paradisscenene er nye motiver ikonografis, og har ikke bestemte tradisjoner den blir avbildet etter. Syndefallet derimot, har samme bildeformelen fra 200-tallet.¹⁶⁰

Kristus fødsel og barndom vises i syv scener. De er alle historiske begivenheter tatt fra det nye testamentet.¹⁶¹ De fire første scenene befinner seg på sydveggen og viser Kristus unnfangelse og fødsel. Her ses bebudelsen, Maria og Elisabeths møte, selve fødselen¹⁶² og kongenes tilbedelse. Hovedbudskapet bak disse bildene tolkes av Fuglesang til å være budskapet om den inkarnerte Guds sønn som hylles som frelser. De neste tre bildene har i motsetning et mer dystert budskap. Disse ses på nordveggen og forvarsler Jesus lidelse. Her ser vi flukten til Egypt, barnemordet¹⁶³, og barna Herodes beordret drept. Etter disse tre bildene starter lidelseshistorien med nattverdenbildet i vest.¹⁶⁴ Så følger bildet av Kristus som vasker disiplenes føtter (på nordveggen), så tilfangetagelsen, pinsels scenen der Kristus piskes og så korsbæringen.¹⁶⁵ Korsfestelsesscenen ses på motsatt side av nattverden. Bildet hang i øst, over alter.¹⁶⁶ Oppstandelsen vises i tre scener nederst på sydsiden av taket. Første bilde er av Jesus som stiger opp av graven, så kvinnene ved graven og til slutt Kristus i dødsriket.

Kinsarvik kirke

Kirken ligger i Kinsarvik kommune i Hordaland fylke. Det meste av malt dekorasjon i kirken har i løpet av tiden blitt overkalket, men det skal ha vært noe synlig i 1880. Det er gjort

¹⁵⁹ Fuglesang, 1996, s. 25

¹⁶⁰ Fuglesang, 1996, s. 26

¹⁶¹ Fuglesang, 1996, s. 26

¹⁶² Fuglesang, 1996, s. 27

¹⁶³ Fuglesang, 1996, s. 28

¹⁶⁴ Fuglesang, 1996, s. 29

¹⁶⁵ Fuglesang, 1996, s. 30

¹⁶⁶ Fuglesang, 1996, s. 30

mindre fremkallinger av maleren Lars Osa i 1915. I forbindelser med at Domenico Erdmann foretok undersøkelse av kirken i 1936 ble det også gjort mindre fremkallinger. I 1959 og 1961 ble alle murene undersøkt av konservator Ola Seter, og han konserverte de bevarte dekorasjonene. I samråd med førsteantikvar Stephan Tschudi Madsen ble det gjort suppleringer, der det var sikre holdepunkter. Skipet i kirken har tidligere hatt store malte figurscener mellom nord- og sydmurens vinduer i middelalderen. På nordmuren kan det ses restene av en dommedagsfremstilling som viser St. Mikael som sjeleveier. Han strekker seg over nesten hele murens i høyde. Et par djevler med klør prøver å trekke den ene vektskålen ned. På andre siden av kirkerommet ser vi på sydmuren det som kan være en biskop. Dette motivet er i samme størrelse som St. Mikael. Rundt de fire vinduene i skipet ser vi fremkalte friser med ranker eller geometriske mønstre. Det er også et malt innvielseskors på sydmuren. I tillegg er det dekorasjonsrester på skipets østre mur, på hver side av korbuen. Her kan man se en spinkel malt ranke, antagelig fra 1600-tallet, som har blitt overkalket. En linjedekorasjon kan også ses på korbuens side, med mønster og farge som skal minne om de lokalvevde klær. Det kan tyde på at koret har hatt figurmalerier i middelalderen gjennom små malerifragmenter som har blitt avdekket.¹⁶⁷ Vest for sydportalen er det på sydmuren malt et hjerte med initialene CTSF. Øst for portalen går en fragmentarisk innskrift med rødt kritt tvers over et grønt patriarkalkors.¹⁶⁸ Det skal også være en skute malt på kirkens utvendige puss, syd for skipets vestportal.¹⁶⁹

Mariakirken

Kirken ligger i Bergen kommune i Hordaland fylke. Det fantes i middelalderen kalkmalerier i alle hvelvene i kirken og på muren, men i dag er det bare fragmenter igjen av det som en gang har vært. Maleriene stammer hovedsakelig fra 1400-tallet, mest sannsynlig etter at tyskerne overtok kirken i 1408. Maleriene viser forskjellige framstillinger av figurer i skipet og i koret. I skipet ses det kalkmalerier i bufeltene under hvelvene i skipet og i hvelvkappene i de to østlige hvelvene nord i skipet.¹⁷⁰ I tillegg er det også kalkmalerier i koret.

Domenico Erdmann fremkalte og restaurerte kalkmaleriene i 1931. Jan Hauglid beskriver

¹⁶⁷ Christie og Svartstad, 1963, s. 30-31

¹⁶⁸ Christie og Svartstad, 1963, s. 31-32

¹⁶⁹ Christie og Svartstad, 1963, s. 35

¹⁷⁰ Lidèn, 2000, s. 21-22

kalkmaleriene i forbindelse med rensing og konservering av disse i 1981. I rapporten nevnes ”memento mori”-bilde, Kristi himmelfart, Peter og Paulus, de fordømte på nordre side hvor bare hodet av djevelen er synlig i dag, den korsfestede Kristus og to malte våpenskjold. Våpenskjoldene skal vise Lybecker-ørnen på den ene og en kronet løve på den andre. Det er vert å nevne at Domenico Erdmann mener at våpenskjoldene er fra et senere malingslag enn resten av kalkmaleriene. Det er på nordre mur nedenfor triforiet på østlige trave at man kan se fremstilling av Kristus på korset. Han vises med rester av en glorie og sannsynligvis et tekstbånd kan ses på en kalk under det malte krusifiks.¹⁷¹

Lidèn beskriver i *Mariakirken i Bergen* at man i østre buefeld i midtskipets sør-mur ser en fremstilling av Peter og Paulus, mens feltet vest for dette viser pinseunderet. Maleriet på nordmurens østre buefeld viser en mann og en dødning, omslynget av ormer. Dette skal være et typisk senmiddelaldersk motiv. Dødningen holder en spade i hånden som er et såkalt ”memento mori”-bilde, som betyr ”husk du er dødelig”. I vestre felt av nordre mur kan man se Kristi himmelfart, og lengre nede på nordre midtskipsvegg er det en korsfestelsesframstilling som er nyere enn de andre kalkmaleriene, skal antagelig være fra siste halvdel av 1500-tallet. På triumfveggen over korbuen på kan man se rester etter et maleri som også skal være typisk for senmiddelalderen og viser en dommedagsframstilling med blant annet en stor kirkeklokke. I den ene hvelvkappen i nord kan en i det se en rosett og en mannlig skikkelse, i den andre utydelige fragmenter.¹⁷²

Ved eget besøk i kirken ser jeg at triumfbuens motiv er dekket til av en skulptur av den korsfestede Kristus. Man kan se litt av kalkmaleriene og våpenskjoldene som befinner seg på vær side av Triumfveggen over koråpningen. I koret kan jeg også se flere kalkmalerier. På korets østvegg ser jeg overkroppen av Kristus fremstilt med korset i venstre hånd og den høyre hevet i en talegest. Dette er muligens en *Majestas Domini* fremstilling, antagelig fra 1400- eller 1500-tallet. Under er det inskripsjoner, muligens på tysk. Det henger i dag flere skulpturer på korets vegger, og over disse kan man se navn malt i kalk. Her står det skrevet blant annet: ”S.LACOBUS.M”, ”S.IOHANES” og ”S.ANDRES”. Antagelig dekker disse skulpturene over kalkmalerier av apostlene. Jeg har ikke klart å finne noen datering eller kilder som omtaler disse fragmentene.

¹⁷¹ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid. 1981

¹⁷² Lidèn, 2000, s. 21-22

Moster Gamle kirke

Kirken ligger i Bømlo kommune i Hordaland. Det bildematerialet som eksisterer i Moster kirke stammer fra 1600-tallet, og kan gi et innblikk i hvilken grad reformasjonens teologi preget et norsk kirkerom. Med både bilder malt i skipet og koret har kirken totalt sett et svært rikt bilde materiale. På gallerifronten mot vest ses legenden om overleveringen av trosbekjennelsen til apostlene¹. Pinsedag. På nordveggen ses en serie bilder som lager en fortelling fra skapelsen til Kristis død på korset. I koret ses motiver som omhandler Kristis død og oppstandelse, altertavlen og kalkmaleriene kan ses i sammenheng. Over korbuen ses tre skikkelser som kan være et Maria bilde, og symbol på at Maria-kulten fortsatt har fotfeste.¹⁷³

Materialet i kirken beskrives også av Henning Laugerud i *rapport fra befaringsprosjekt Kontinuitet og konfesjonalitet til Moster gamle kirke*. Kalkmaleriene i koret skal være fra 1620 og i de i skipet fra 1600, datert av Domenico Erdmann i 1925. Det kan ses både bibelske figurscener, samt blader, frukter og trær. På nordveggen ses en synlig mannsfigur som har vært en del av en skapelsesscene. Ellers er det motivene syndefallet, bebudelsen og Jesu fødsel. Syndefallet vises med Adam og Eva og slangen. Bebudelsen med engelen Gabriel og jomfru Maria. Jesu fødsel er skildret etter den hellige Birgittas visjon. Her er Jesubarnet fremstilt på marken, Maria ses i bønn ved siden av, med utslått hår. Josef ses også, med lys i hånden og oksen og eselet er malt i bakgrunnen. På nordsiden av koråpningen er det en korsfestelsesfremstilling med donatorer. På Kristus høyre side ses en mann og på hans venstre en kvinne. I bakgrunnen kan man se byen Jerusalem. På korets nordvegg ses to fremstillinger, den ene «Abraham som ofrer Isak» og den andre «Kristi oppstandelse». På korbuen finnes også en figurscene. Denne er fragmentarisk og har en uklar ikonografi. Det kan ses to figurer som sitter, og med ordet «Jehova» skrevet over. Han Emil Lidén beskriver disse som to kvinnelige figurer med nakne bryster. Øystein Ekroll hevdet å være en treenighets fremstilling, antagelig følger han Erdmann sin beskrivelse. Henning Laugerud argumenter for at disse figurene gir assosiasjon til «Marias himmelkroning»,¹⁷⁴ dette også Jensen, som nevnt over.

¹⁷³ Jensen, 2005, s. 13

¹⁷⁴ Laugerud, 2000

Dale kirke

Kirken ligger i Luster kommune i Sogn og Fjordane. Kirken har kalkmalerier i korbuen og alle korets vegger er dekorert med kalkmalerier fra slutten av 1500-tallet. Disse ble avdekket i 1949-50. Det er også ornamentale kalkmalerier fra så sent som 1600-tallet.¹⁷⁵ Kalkmaleriene på korveggen skal ha blitt avdekket for første gang i 1898, da de tidligere var dekket av et maleri av presten Stevehn Reutx og hans familie. I *Kirker i Norge, middelalder i stein* beskrives det at man ser en frise med stor blader og apostelrekken med 4 apostler tilbake. Apostlene som kan ses er St. Bartholomeus, Thomas, Matheus og Judas. Det skal også være avbildning av planteornamenter og en figur rad med 3 personer oppe til venstre. Den i midten er høyere enn de andre og den til venstre ser ut til å være et barn. Det har vært andre figurer under her igjen, blant annet en rekke med kriger og flere menn på hest.¹⁷⁶ Noen steder kan man se gotisk kalkmaleri fra 1300-tallet, men for å bringe dette frem vil man måtte ødelegge kalkmaleriene fra 1500-tallet.¹⁷⁷

Ola Seter skriver i *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke* at veggene i koret mest sannsynlig har vært malt med bilderekker med friser mellom, på 1300-tallet. Disse skal ha gått helt opp til sideveggens gesimser. Figurene beskrives som asketiske med sammenlagte hender. Fargene skal ha vært svart eller mørkt grått, blågrønn, blågrå og noen rødfarger.¹⁷⁸ Den første overkalkingen skal ha kommet etter reformasjonen. Det andre malingslaget skal stamme fra omkring 1560. Dekoren som hovedsakelig befant seg i koret beskrives å ha bestått av himmelen, helvete, konger og dronninger, de vise fra østen, Kristi fødsel og korsfestelse, jomfruer og hele apostelrekken. St. Georg med dragen, David og Goliat, brudefolket, byer og ornamentikk skal også ha vært blant motivene som skal være malt på 1500-tallet i kirken i følge Seter.¹⁷⁹ Kirken ble igjen kalket i 1658. Senere ble den malt, også da hovedsakelig i koret. Det skal ha vært legemsstore gammeltestamentlig førere som sto på vær side av tavlen på østveggen. Også blomsterornamenter skal ha blidt malt rundt vinduene, dørene og korbuen

¹⁷⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 183-184

¹⁷⁶ Riksantikvarens arkiv: Dale kirke. Rapport Dale, s. 6-7

¹⁷⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 183-184

¹⁷⁸ Seter, Ola: *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1953, s. 4-5

¹⁷⁹ Seter, 1953, s. 6

i koret. Denne ornamentikken skal også ha blidt malt i skipet. Figurene som ble malt i koret skal ha vært Moses med små horn i pannen og Aron med noe katolsk utsyr.¹⁸⁰

Hopperstad stavkirke

Kirken ligger i Vik kommune i Sogn. Baldakinen i Hopperstad er malt med tynn krittgrundering på treverk. Den kan være malt på siste del av 1200-tallet men har en usikker restaureringshistorie.¹⁸¹ Den står på nordsiden i skipet og det har opprinnelig vært to av disse, en på hver side av inngangen til koret.¹⁸² Det er medaljonger på hvert sidefelt som fremstiller en scene og har vekselvis grønn og rødd bunn. Mellom medaljongene er rommet fylt med blomsterornamenter. I skjøten mellom de to sidefeltene stemmer ikke mønsteret av blomsterornamenter opp mot hverandre. Det er malt en liten blomst midt i feltet i mellomrommet mellom sirklene på søndre sidefelt. Det sitter tre skikkelser som holder medaljongene på hvert sidefelt. Omramningen til medaljongene er vekselvis grønn og hvit. Alle medaljongene har sort skrift bortsett fra to som har grønn omramning. Disse har rød skrift istedenfor sort. På nordre sidefelt ses Bebudelsen øverst til venstre, så Jesus fødsel, kongenes tilbedelse og til slutt det som kan være frem bæringen i tempelet. På søndre sidefelt ses det som kan være en engel som åpner for hyrdene på marken øverst til venstre, så hyrdene på marken, barnemordet i Betlehem og flukten til Egypt. Fondveggen er har et lerret som trolig er malt i limfarge, med to engler med røkelseskar på gul bakgrunn.¹⁸³

Veggen er blitt avkortet gjennom tiden. Plasseringen i nord og motivene vitner om at det kan ha vært en Maria-alter. Maleriene er i god stand og har tidligere vært antatt restaurert på 1800-tallet, men det er lite opplysninger rundt dette arbeidet og mest sannsynlig bare blitt konserverert med linolje. Fremsiden av baldakinen har svake rester av en malt helgen som trolig er Sankt Peter. Koret har også rester av middelaldermaleri. Vestveggen i kirken har en mindre baldakin og rester etter et helgenskap. Dette hørte opprinnelig sammen med Hove-madonnaen som finnes på Bergen Museum.¹⁸⁴ Det er også rester etter middelalder dekor på den ene søylen

¹⁸⁰ Seter, 1953, s. 8

¹⁸¹ Anker, 2005, s. 135- 136

¹⁸² *En reise gjennom norsk byggekunst*. 1994, s. 62

¹⁸³ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291, s. 5

¹⁸⁴ Anker, 2005, s. 135- 136

i koret, der det trolig er den hellige Kristoffer som er malt.¹⁸⁵ Dette har vært en populær helgen i middelalderen fordi han skal ha beskyttet for brå død, og på reise.¹⁸⁶

Årdal Stavkirke

Kirken har ligget i Årdal kommune i Sogn, men er nå revet og baldakinen finnes på Bergen museums kirkesamling.¹⁸⁷ Justin Kroesen daterer baldakinen til å stamme fra 1270.¹⁸⁸ Ellers er lite informasjon å finne om denne, men den er i god stand og har mest sannsynlig stått over et sidealter i kirken. Kristus kan ses som sentralmotiv i midten av baldakinen, omgitt av de fire livsvesener. På venstre side ses det som mulig kan være Maria med Jesubarnet på fanget. Hun er omrammet av ornamentikk og henvender seg til en ukjent person. Denne personen trekker det som ser ut til å være en korsstav opp av gapet på et uhyre, som ligger foran Maria sine føtter. På høyre side ses den lidende Kristus på korset. To engler strekker seg ned mot han. Under Kristus ses fire personer. Muligens er det Maria Magdalene eller Maria på hans venstre side og en ukjent person på den andre. Peter og Johannes ses ytterst på vær ytterside. På Bergen museums kirkesamling finnes det også frontaler fra Årdal stavkirke hoDisse stammer fra 1330-1350.¹⁸⁹

Tingvoll kirke

Kirken ligger i Nordmøre distrikt i Møre og Romsdal. Kirken har et middelaldersk tønnehvelv i likhet med Vestre Slidre kirke. Dette har hatt rikt med dekor, men er i dag bleket og avskallet. Det har vært fire smale friser som har vært langsgående og delt hvelvet i tre felter. Motivene på disse frisene er i dag fragmentariske og for utydelige til å se hva som var der. De tre feltene som frisene deler hvelvet i, er dekket av stjerner og måner. Man kan se en fremstilling av St. Olav med øks i sørøstlig hjørne, og en kvinnefigur, mest sannsynlig jomfru Maria, i det nordøstre hjørnet. Taket er antagelig fra 1300-, eller 1400-tallet. Rester av kalkmalerier fra senmiddelalderen er også i kirken. Et populært motiv i senmiddelalderen, «St. Georg» eller «Jørgen i kamp med en drage», kan ses på sørveggen til høyre for prekestolen. Under det store epitafiet kan det på nordveggen ses restene av et stort maleri med

¹⁸⁵ Laugerud, 2007, s. 19

¹⁸⁶ Lavold, Bente: Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen. Hovedoppgave i historie. Universitet i Oslo, 1997, s. 39-40

¹⁸⁷ Inventar nr. MA 0131 Baldakin fra Årdal.

¹⁸⁸ Kroesen, 2014, s. 221

¹⁸⁹ Danbolt, 2004, s 78

en konge og biskop. Epitafiet fra 1647 på nordveggen har i tillegg en malt omramning/draperier på veggen og et innvielseskors under dette.¹⁹⁰

Byneset kirke:

Kirken ligger i Trondheim kommune. Sør-Trøndelag fylke. Under en restaurering av kirken i 1964-70 ble store kalkmalerier avdekket. Nordveggen i skipet har en tre meter høy mann i renessansedrakt kalt ”syndemannen”, som var hovedmotivet i kirken på 1500-tallet. Det vokser ut syv slanger fra hver sine kroppsdelene, som representerer dødssyndene, utukt, hovmod, fråtseri, misunnelse, vrede, latskap og gjerrighet. Kunsthistoriker Birgitta Odén har analysert bildet og knytter det opp til en direkte hendelse rundt 1570. 11 bønder på Byneset ble henrettet fordi de hadde protestert mot lunds herre Erik Munks utsuging av alminnelige folk. Noen år senere ble Munk dømt for overgrep og bøndene frikjent. Bildet skal derfor være en fordømmelse av misbruk av makt. Kirken ble ytterligere utsmykket på 1600-tallet.¹⁹¹ Jeg vil nevne at slike personifiseringer av synder ikke er uvanlig i Norge og forøvrig i Skandinavia i middelalderen. Som nevnt har Enebakk kirke personifiseringer av en av dødssyndene.¹⁹² Dette finner vi også eksempel på i Sverige fra 1200-tallet, i Bjäresjö kirke i Skåne. På hver side av triumfveggen ses en dyd som stikker en lanse inn i hver sin last.¹⁹³ Å avbilde personifiseringer av dyder eller synder er ikke unikt for Byneset kirke. Korbuen i kirken har også malt dekor, og her ses en stor dommedagsfremstilling. Over korbuen står den velsignende Kristus i midten over et skriftbånd, og til venstre for korbuen sitter den dømmende Kristus på regnbuen med engler ved sin side som blåser i basuner for å vekke de døde. Til høyre for korbuen er helvete malt med mange djevlere, som plager de fortapte sjelene og et uhyre som sluker de.¹⁹⁴

Skaun kirke

Kirken ligger i Skaun kommune i Sør-Trøndelag. Det ble gjort en restaurering i 1950 som avdekket spor etter kalkmalerier flere steder i kirken. Det største og eneste med større bildemotiv befinner seg omkring korbuen. Her ses en dommedagsscene med engler som blåser i basuner. Kristus hode ses øverst og er avbildet som verdensdommer, som dømmer de

¹⁹⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

¹⁹¹ Ekroll og Stige: 2000, s. 206-209

¹⁹² Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83

¹⁹³ Lindgren: Signums svenska konsthistoria. Den Romanska konsten. 1995, s. 324

¹⁹⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

levende og døde. Til høyre ser vi djevelen som mottar de fordømte. Maleriet er datert til å stamme fra 1500- eller 1600-tallet, og er mest sannsynlig etter-reformatorisk.¹⁹⁵

Alstadhaug kirke

Kirken ligger i Levanger kommune i Nord-Trøndelag. Det er unngotiske kalkmalerier fra 1240-1260 i det åttekantede apsiskor-tilbygget fra 1200-tallet. Mye av utsmykningen i Alstadhaug kirke har gått tapt. Noen av motivene og detaljene har blitt ødelagt ved restaureringsarbeid gjort i kirken. I tillegg har panelovner bidratt til nedbryting av maleriene. Men til tross for dette er store deler av korets utsmykning bevart. Kalkmaleriene ble først avdekket fra 1946 til 1952. En spiss triumfbue danner det portalformede inngangspartiet til det åttekantede koret. Over buen i apsis er det en bred freske som viser pasjonssyklusen med motivene hudflettingen, korsbæringen, korsfestelsen, oppstandelsen og kvinnene ved graven. Pasjonssyklusens innledning- og avslutningsmotiv er ikke bevart og er ukjent.¹⁹⁶

Kirken har et ribbehvelv som spenner seg ut fra apsis, direkte over alteret. Mot øst ses hvelvkapper som har strøornamenter, og mot vest ses et kombinasjons motiv av nådestolen og treenigheten. Motivet viser Gud fader i nådestol fremstilling med et lam i sin ene hånd som symbol på Kristus.¹⁹⁷ Denne fremstillingen av Kristus som Guds lam er kalt Agnus Dei, og brukes om Kristus i Joh 1,29. Det er også navnet på salmen "O, du Guds lam" som synges under nattverden i både katolske og evangeliske kirker og er med i deres nattverd liturgi.¹⁹⁸ Motivet stammer også fra Johannes' åpenbaring 5,6, og symboliserer Jesus offerdød og seier over døden. Og omtales også i Johannes Evangeliet 1,29 der det står skrevet "Se det guds lam, som bærer all verdens synd".¹⁹⁹

På vær side av treenigheten ses en engel på hver side, også kalt serafer. På kappens sør- og nordside ses Maria og Johannes døperen. Koret har 6 vinduer og i de 12 nisjene har apostlene vær malt sittende på troner, men det ses i dag bare spor etter 6 av de. Under vindusnisjen omkranses alteret av 8 store rektangulære felt, som har svært fragmentariske malerier på de 4 midterste feltene. Ut i fra dette kan man regne med at det har vært motiv på de andre. Det er

¹⁹⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 202-205.

¹⁹⁶ Konsthistoriska studier, 1985. s. 15

¹⁹⁷ Konsthistoriska studier, 1985, s. 16-17

¹⁹⁸ Haraldsø, Brynjar: *Fagord i teologi og kristendomskunnskap*. Lunde Forlag. Oslo 1999, s. 14

¹⁹⁹ Saxtorph, 1970, s. 57. Diskusjonen rundt dette motivet kommer jeg tilbake til i kapittel 2. Se også *Bibelen. Det Gamle og Nye Testamentet*. Bibelselskapet 201, Johannes Evangeliet 1,29 og Johannes åpenbaring 5,6

vanskelig å se hva som er avbildet på sørsiden av disse 4 feltene, men på de 2 nordligste kan det ses motiv av arkitektur. Det kan også ses en båt med korsglorie høyt over båten som viser til en stor oppreist Kristus. Noe lengre ned kan det også se spor av apostler som befinner seg på båten. Dette motivet kan være avbildningen av ”Jesus stilner stormen”, «Jesus går på vannet», «Peters kall», «Kristus og Peter på vannet»,²⁰⁰ «Kristus åpenbarer seg ved Tiverisjøen».²⁰¹ I følge restaureringsrapporten fra 1940-tallet skal det ha vært en tydelig fremstilling av Kristus himmelfart over en av de østlige vindusnisjene. I dag har vi bare igjen et dårlig oppløst sort hvitt bilde som kan ses i boken *Konsthistoriska studier*.²⁰²

Mære kirke

Mære kirken ligger i Steinkjer kommune i Nord-Trøndelag. Kirken har kalkmaleriene i søndre alternisje, på øvre del av fondveggen og i tønnehvelvet som skal stamme fra den gotiske tiden i Norge. Nordsiden av alter nisjen ble ødelagt da korbuen ble utvidet i 1650, men det finnes det svært fragmentariske kalkmalerier på veggen utenfor nisjen. Kalkmaleriene ble avdekket av Ola Seter da det ble gjort en større restaurering av kirken i 1966-67. På fondveggen ses fragmenter etter en scene hvor man kan se en engel øverst i høyre hjørne. I søndre del av nisjens tønnehvelv er det en mer fullstendig scene, og her kan man se en firkantet ramme med store kvaderinndelinger inni. Den har spisst tak og et rundbuevindu hvor man ser restene av tre hoder tett inntil hverandre. På hver side er det rester av en figur, den til venstre synes å bevege seg mot ”bygningen”. Figuren på høyre side løfter armen og har noe på hode som går opp i en kjegle foran og bak, mens håret krøller seg i en rull i nakken. Lisen Bull argumenterer i *Den Iconographiske post, Norske kalkmalerier*, for at dette kanskje kan være scenen med «de tre menn i ildovnene» eller «St. Nicolas mirakel». Hvis det sistnevnte er tilfellet, mener hun at de tre hodene kan være de tre barna som ble puttet i saltlake og reddet av helgenen. Hvis det er «de tre menn i ildovnene», er figuren til høyre for «bygningen» Nebukadnesar. På hodet er det da en krone vi ser, mens figuren til venstre for «bygget» kan være profeten Daniel eller en engel. Et element som taler mot at dette er fremstillingen som ses, er mangelen på flammer som er et vanlig element ved fremstillinger av «de tre menn i ildovnen». Ovnene er i gjengjeld ikke like vanlig å se avbildet. Fremstillingen av legenden «St. Nicolas og de tre barna i saltlaken» kan på sin side ses i Kaupanger-antemensalet, som nå befinner seg på Historisk museum i Bergen. Hvis dette er

²⁰⁰ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 16-17

²⁰¹ *Konsthistoriska studier*, 1985, s 18

²⁰² *Konsthistoriska studier*, 1985, s 16

fremstillingen vi ser i Mære kirke er det St. Nicolas vi ser til høyre for «bygget» med en mitra på hodet. Figuren til venstre vil da være vanskeligere å forklare hvem er. Bull spekulerer her om det muligens kan være gjerningsmannen eller verten på stedet barna overnattet.²⁰³

Stiklestad kirke

Kirken ligger i Verdal kommune i Nord Trøndelag. I 1927-30 ble kirken omfattende restaurert og det ble avdekket kalkmalerier på veggene i skipet som stammer fra før reformasjonen. Under vinduene på begge sider av skipet er det to rekker med figurscener.²⁰⁴ Domenico Erdmann beskriver at maleriene strekker seg 4 meter høyt, på nedre halvdel av sør- og nordveggen. På nordveggen er maleriene delt inn i to rekker som går over hverandre. Den øverste av disse rekkene er høyere, og mindre skadet enn den underste og avsluttes øverst av et frisemønster. Den øverste rekken har 8 felter, men enkelte partier av figurmaling. Kun på noen av disse partiene er det mulig å se hva som er framstilt. Det første synlige bildet fra vest, antar Erdmann at er en fremstilling av Kristus for Pilates. Etter dette kommer en bøydd skikkelse som muligens er Kristus eller Simon, og denne figuren sleper på et kors. Det ses et reist kors i det femte bildet, så de tre feltene etter figuren som sleper på korset omhandler det som mest sannsynlig korsfestelsen. De etterfølgende bildene er i så dårlig stand at det er vanskelig si hva som har vært avbildet med sikkerhet. Det sjette bilde kan være nedtakelsen av korset, det syvende kan være kvinnene ved graven og det åttende oppstandelsen. I den nederste bilderekken er det meste ødelagt og borte, og det gjenstår bare en del av arkadebuen.²⁰⁵

På sydveggen er maleriene også inndelt i to rekker som på nordveggen, men de er til forskjell fra nordveggen adskilt med et sikksakkbånd. Noen steder har fortsatt synlige detaljer, men det er vanskelig å se hva bilderekken skal ha framstilt. Det første bildet er antagelig en fremstilling av Kristus, og de to neste har avbildet en madonna-lignende skikkelse. Erdmann påpeker i tillegg at en del av figurene har glorie, som ser ut til å være av en sengotisk type og er vanlig på slutten av 1400-tallet. Den kan mot øst ses en sengotisk sort ranke og maleriene dateres av Erdmann til å ikke kunne være senere enn 1500-tallet.²⁰⁶

²⁰³ Bull, 1974, s.18-19 B

²⁰⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

²⁰⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-243

²⁰⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-243

I *Norges kirker, middelalderen i stein*, beskrives rekkene med figurscener i kalkmaleri til å se ut til å avbilde historien om Jesu liv. Hvor på sørveggen beskrives å avbilde barndommen og det voksne livet til Kristus, mens pasjonshistorien ses på nordveggen. Den nederste rekken er nå dekket av brystning, malt av Barack Bogarth i 1688 som viser Jesu liv. Begge feltene med figurmaling beskriv å trolig være fra 1500-tallet. I tillegg er det to våpenskjold mellom vinduene på sørveggen, som er to meter høye. Det til vest er det norske riksvåpenet, der man ser en løve holde, St. Olavs øks og skjoldet er holdt av en «villmann». Våpenskjoldet til øst er en sammensetning av flere skjold. Det norske, danske, svenske og pommerske riksvåpen, i tillegg til at det er et mindre skjold i midten. Det midterste skjoldet viser kongehuset Oldenburgs våpen, og dette unionsvåpenet ble ført av kong Hans (1483-1513). Det kan derfor regnes med å være malt i hans regjeringstid.²⁰⁷ Det er også veggpanel i kirken med bibelske bilder. Dette er ca 1,2 m høyt, noe vekslende i høyden, 25 meter langt og inndelt i 33 felt. Disse har motiv fra både det gamle og nye testamentet og dateres til rundt 1700 eller senere.²⁰⁸

Ikonografiske hovedmotiv

Hovedgruppene av motiver i det bevarte norske middelaldermaterialet, er Kristus-motiver, Maria-motiver og andre helgen-motiver. Disse motivene er mest sentrale i det gjenværende norske materialet, og er spesielt interessant å ta for seg når den norske billedtradisjonen skal diskuteres.

Kristus

Kirkens bilder er religiøse motiver og naturlig nok er Kristus-motivet et gjennomgående motiv. Motivet ses i de fleste kirkene og i forskjellige variasjoner. Oftest ses fremstillinger av den korsfestede Kristus, Kristus som verdensdommer og Kristus barndom og lidelses historie. Dommedagsmotiv er også et gjengående motiv, hvor Kristus i noen tilfeller blir avbildet i sammenheng med dette motivet.

²⁰⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-243

²⁰⁸ Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Domenico Erdmann. s.1-2

Vestre Slidre kirke har Kristus eller Gudfader som sentralmotiv i tønnehvelvet. Her ser vi Kristus-skikkelsen som allmektig i himmelen og på jorden. Motivet er fra rundt 1250²⁰⁹ eller 1300-tallet og gjort i limfarge.²¹⁰

Dyste stavkirke skal ha hatt Maleri på tynne tilhugde planker med korsfestelsen skal være fremstilt til venstre. Datert til siste halvdel av 1300-tallet.²¹¹

Vang stavkirke har hatt flere Kristus fremstillinger. Under taket antagelig i koret, var den tronende Kristus malt i midten. Hudflettingen, Kristus på korset som blir tatt ned, oppstandelsen og frelseren som åpner porten til underverdenen er også blant motivene som skal ha eksistert i kirken.²¹² På vestsiden av koret var den også en bilde-rekke hvor Kristus tronet i midten som verdensdommer med to sverd i munn.²¹³ Motivene er datert til 1300-tallet.²¹⁴

Enebakk kirke har på veggen i koret i øst ved syd-vinduet høyt oppe en fremstilling av Jesus som salves i Betania. På sydveggen, ses antagelig en forestilling av Jesus i tempelet som 12åring. Og over galleriet et motiv som forestiller nattverden. Antagelig slutten av 1500-tallet eller begynnelsen av 1600-tallet.²¹⁵

Tanum kirke har over korbuen motivet av Kristus på korset med solen og månen over. Alternisjens sidevegger har hatt malte billedmotiver men bare det på sydsiden er det noe bevart. Man kan se Kristus foran helvetes gap, som er fremstilt som et gapende dragehode med de ulykkelige sjeler i gapet. Maleriene stammer antagelig fra omkring 1300.²¹⁶

I **Rygge kirke** kan man over altertavlen i apsishvelvet se rester av kalkmalerier fra 1300-tallet. Motivet er "Nådestolen" der Gud fader holder den korsfestede Kristus.²¹⁷

I **Botne kirke** ses det som mulig er kongens tilbedelse av Jesus i krybben.²¹⁸

Høyjord stavkirke har på korveggen rester etter Kristus hånd med tre fingre opp. Dekorasjonen er datert til å være sengotisk. Denne dateringen er veldig usikker.²¹⁹ Det er også medaljonger i koret med motiv fra Jesu liv, som er i stor grad rekonstruert.²²⁰

²⁰⁹ Riksantikvarens arkiv: Vestre Slidre kirke. Kristin Solberg. 1992, s. 4-5

²¹⁰ Jahnsen, 1987, s. 36-38

²¹¹ Dæhlin, 1956, s. 128

²¹² Hermundstad, 1969, s. 48-49

²¹³ Hermundstad, 1969, s. 49-50

²¹⁴ Anker, 2005, s. 278 og 282

²¹⁵ Grinde: 1987, s. 19-20

²¹⁶ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

²¹⁷ Bull, 1974, s. 24-25 A

²¹⁸ Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne kirke A-75 92/9150, s. 5

²¹⁹ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirke, 1948, s. 2

²²⁰ Anker, 2005, s. 215

Nes kirke har også Kristus malt som himmelkonge i toppen av hvelvet, og dette er 1200- eller 1300-talls.²²¹ Korsfestelsessen ses også, over korbuen på vestveggen og stammer fra 1200- eller 1300-tallet.²²²

Gåra stavkirke skal ha hatt maleri i kirken. Bergen museum skal ha en akvarellkopi av et bruddstykke av maleriene fra Gåra stavkirke. Denne akvarellkopien skal være blant professor J. C. Dahls etterlatte manuskripter og akvarellen er gjort av Schiertz som arbeidet for J. C. Dahl.²²³ Akvarellen skal vise motiver fra Jesu liv.²²⁴ Usikker datering

Gol stavkirke har en nattverdfremstilling malt på læret i apsis fra 1600-tallet.²²⁵

I **Torpo stavkirke** ser vi Kristus tronende, omgitt av fire livsvesener i midten hvelvet. På hvert sidefelt er han også flankert av de seks apostlene som er hans meddommere på dommens dag. Maleriet skal stamme fra siste halvdel av 1200-tallet.²²⁶

Ål-taket viser Kristus fødsel, barndom, lidelseshistorie med nettverdenen, korsbæringen, og korsfestelsen.²²⁷ Motivene stammer antagelig fra begynnelsen av 1300-tallet²²⁸ eller tidligere.²²⁹

Mariakirken har på nordre mur i skipet en 1400-talls fremstilling av Kristus himmelfart,²³⁰ en korsfestelsesfremstilling fra siste halvdel 1500-tallet på nordre midtskipsvegg.²³¹ I tillegg kan Kristus ses på korets østvegg, og denne har en ukjent datering, men antagelig 1400-talls eller 1500-talls.²³²

I **Moster Gamle kirke** ses Kristus død på korset og Jesus fødsel. Disse er 1600-talls.²³³

Dale kirke skal ha en korsfestelses fremstilling i koret fra 1500-tallet, etter reformasjonen.²³⁴

Hopperstad baldakinen har motiv av Kristus, her ses Kristus fødsel. Dette også fra 1200-tallet.²³⁵

²²¹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

²²² Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

²²³ Dæhlin, 1956, s. 41

²²⁴ Dæhlin, 1956, s. 41

²²⁵ Anker, 2005, s. 219

²²⁶ Anker, 2005, s. 228

²²⁷ Fuglesang, 1996, s. 30

²²⁸ Fuglesang: 1996, s. 9-11

²²⁹ Hvalvik, 2008 årg. 91, s. 34

²³⁰ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid. 1981

²³¹ Lidèn, 2000, s. 21-22

²³² Sett ved eget besøk i kirken

²³³ Jensen, 2005, s. 13

²³⁴ Seter, 1953, s. 6

²³⁵ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport, s. 5

På **Årdal- baldakinen** ses Kristus som sentralmotiv omgitt av de fire livsvesenene, samt hengende på korset på høyre side av baldakinen. Antagelig stammer denne avbildningen fra 1270.²³⁶

Byneset kirke har motiv av den velsignende Kristus over korbuen, og til venstre for korbuen sitter den dømmende Kristus med engler som blåser i basuner.²³⁷

Skaun kirke viser Kristus som verdensdommer i kalkmalerier fra 1500-/1600-tallet.²³⁸

Alstadhaug kirke har en treenighetsfremstilling i koret.²³⁹ Det kan også ses en pasjonssyklus over korbuen²⁴⁰ og motivet av det som kan være ”Kristus og Peter på vannet” i koret.²⁴¹ Alle maleriene er fra 1200-tallet.²⁴²

Stiklestad kirke viser Jesus lidelseshistorie, barndom og pasjonshistorien. Bildene stammer fra slutten av 1400-tallet.²⁴³

Værnes kirke har kalkmalerier på nordveggen i skipet med motiv av nåde og fordømmelse datert til 1529. Kristus sitter på jordkloden og til venstre for ham er himmelporten.²⁴⁴

Maria

Maria-motivet er et av hovedmotivene i ikonografien fra middelalderen. Hun ses i tillegg i andre motiver, som korsfestelsen eller i nærheten av den tronende Kristus eller Gudfader.

Vestre Slidre har et kalkmaleri av Maria som himmeldronning bak altertavlen. Dette er fra 1400-tallet.²⁴⁵

Vang stavkirke har hatt en fremstilling i taket på høyre side av Kristus som viser Maria som hyllet av engler. Her er hun fremstilt som himmeldronning. Hun ses også i korsfestelsesfremstillingen.²⁴⁶

Tanum kirke har det som regnes for å antagelig være en malt Maria-figur på høyre side av korsfestelsesscene i korbuen. På søndre side av krusifiksfremstillingen over korbuen er det bevart rester etter en 1300-talls fremstilling av Marias kroning.²⁴⁷

²³⁶ Kroesen, 2014, s. 221

²³⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

²³⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 202-205

²³⁹ *Konsthistoriska studier*. 1985, s. 16-17

²⁴⁰ *Konsthistoriska studier*. 1985, s. 15

²⁴¹ *Konsthistoriska studier*. 1985, s. 16-17

²⁴² Jensen, 2005, s. 13

²⁴³ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

²⁴⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 226-231

²⁴⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 75

²⁴⁶ Hermundstad, 1969, s. 49-50

²⁴⁷ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid, Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

Nes kirke viser også Maria som himmeldronning og hennes kroning, med Kristus som setter kronen på hodet hennes i Apsis. Dette stammer fra 1200- eller 1300-tallet. Over korbuen, på vestre vegg, er korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side.²⁴⁸ Det er i tillegg malt et kalkmaleri på veggen ved trappen opp til galleriet. På nordsiden av skipet ses kalkmaleriet som trolig fremstiller Maria og Elisabeth.²⁴⁹

Rollag stavkirke har over korbuen en kalvariegruppe, hvor man ser Maria og Johannes sammen med den korsfestede Kristus. Denne er montert på en minnetavle datert til 1653.²⁵⁰

Torpo stavkirke har i lektoriehvelvet en avbildning fra 1200-tallet av Maria som sørger med Johannes. Over dette igjen ses engler med røkelses kar.²⁵¹

Ål taket har mange av de samme motivene som Hopperstad baldakinen og disse er også malt i medaljonger. Maria ses i Kristus unnfangelse og fødsel, bebudelsen, Maria og Elisabeths møte, selve fødselen,²⁵² kongenes tilbedelse, flukten til Egypt,²⁵³ og i Korsfestelsesscenen.²⁵⁴ Motivene stammer antagelig fra begynnelsen av 1300-tallet²⁵⁵ eller tidligere.²⁵⁶

Gamle Øiestad kirke har trolig hatt kalkmalerier i kirken og en av motivene skal ha vært jomfru Maria. Kirken ble senere rammet av brann og disse bildene er tapt.²⁵⁷

Moster Gamle kirke har trolig et Maria-bilde i koret på nordveggen. Her er det bare rester igjen og bildet er fra 1600-tallet.²⁵⁸

Hopperstad stavkirke har en baldakin med medaljonger. Her ses Maria i motivene av bebudelsen, krybben, de hellige trekongers tilbedelse, frambæringen i tempelet, og flukten til Egypt.²⁵⁹ Datert til siste halvdel av 1200-tallet.²⁶⁰

På **Årdal baldakinen** sin venstre side ses Maria sittende med Jesubarnet på fanget mens hun henvender seg til en ukjent skikkelse. Dette er en madonna fremstilling. Det kan også være Maria som er fremstilt på Kristus sin ene side i korsfestelsesfremstillingen som er på den andre siden av baldakinen. Baldakinen stammer antagelig fra 1200- eller 1300-tallet.

²⁴⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

²⁴⁹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Åse Moe Torvanger. 1991, s. 2

²⁵⁰ Anker, 2005, s. 186

²⁵¹ Anker, 2005, s. 228

²⁵² Fuglesang, 1996, s. 27

²⁵³ Fuglesang, 1996, s. 28

²⁵⁴ Fuglesang, 1996, s. 30

²⁵⁵ Fuglesang: 1996, s. 9-11

²⁵⁶ Hvalvik, 2008, s. 34

²⁵⁷ Brev nr. 143, 19. April 1900

²⁵⁸ Jensen, 2005, s. 13

²⁵⁹ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, s. 5. Se også Anker, 2005, s. 135- 136

²⁶⁰ Anker, 2005, s. 135- 136

Tingvoll har et maleri av en kvinnefigur som antagelig er jomfru Maria. Antagelig 1300- eller 1400-talls.²⁶¹

I **Alstadhaug kirke** ses Maria i forbønn, dette maleriet stammer fra 1200-tallet.²⁶²

Stiklestad kirke har motiv av en madonna lignende skikkelse på sydveggen, og det som kan være kvinnene ved graven på nordveggen. Her kan det henne at Maria er fremstilt med Motivene er svært fragmenter.²⁶³ Motivet er datert til slutten av 1400-tallet eller begynnelsen av 1500-tallet.²⁶⁴

Andre helgener

Andre helgen-motiver er den siste store hovedkategorien av motiver. I tillegg til enkeltfremstillinger av helgener alene eller i større bildesykluser, er også evangelistsymbolene og Apostlene underkategorier av denne motivgruppen.

Ringsaker kirke har et kongehode mitt i krysshvelvet på østlig side, som muligens kan være St. Olav²⁶⁵. Ukjent datering.

Vang stavkirke skal ha hatt motivet av St. Hallvard senkes i fjorden med møllenstein rundt halsen.²⁶⁶ 1300-talls.²⁶⁷

Enebakk kirke skal på sørveggen i koret ha motivet av Maria Magdalena som vasker og salver Jesus føtter.²⁶⁸ Usikker datering,

Lårdal kirke skal ha hatt motiv av være St. Margareta og Maria Magdalena. Figurene skal ha vært synlig på to sammenhengende malerifragmenter fra Lårdal kirke, hengt opp i Eidsbork stavkrike. Disse skal ha stammet fra 1600-tallet.²⁶⁹

Torpo stavkirke har den eneste avbildningen av Margaretas martyrium, og denne fremstillingen er fra 1200-tallet²⁷⁰

²⁶¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

²⁶² *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 16-17

²⁶³ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

²⁶⁴ Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Domenico Erdmann, s.1-2

²⁶⁵ Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter, 1961, s. 175

²⁶⁶ Anker, 2005, s. 186-287

²⁶⁷ Anker, 2005, s. 278 og 282

²⁶⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 82

²⁶⁹ Dæhlin, 1956, s. 43-45

²⁷⁰ Anker, 2005, s. 228

Ål stavkirke har mulig hat helgenfremstillinger i koret. I 1956 ble det funnet 16 tiler med rester av maleri gjenbrukt under gulvet i Åls nye kirke. To av disse tilene har uidentifiserte helgener og hører mest sannsynlig til sydveggen. Antagelig fra omkring 1300.²⁷¹

Gamle Øiestad kirke har som nevnt trolig hatt kalkmalerier i kirken. I tillegg til Jomfru Maria skal den Hellige Olav vært fremstilt. Ukjent datering.²⁷²

Kinsarvik kirke har en stor biskop-helgen på sørveggen i skipet.²⁷³ Usikker datering.

Hopperstad stavkirke har den hellige Kristoffer malt på søyle, noe som ikke er et motiv vi finner igjen i noen av de andre kirkene.²⁷⁴ Usikker datering

På **Årdal baldakinen** kan man se to helgener under fremstillingen av Kristus på korset. Dette er antagelig Peter og Paulus. Samt det som kan være Maria, eller Maria Magdalena sammen med en ukjent fjerde person. Denne fremstillingen er muligens 1200-talls.

Tingvoll kirke har St. Olav med øks antagelig fra 1300- eller 1400-tallet. Kirken har også kalkmaleri av det som kan være St. Georg eller Jørgen i kamp med dragen på sørveggen til høyre for prekestolen. Under det store epitafiet kan det på nordveggen ses restene av et stort maleri med en konge og biskop fra senmiddelalderen, ikke ulikt fra Kinsarvik.²⁷⁵

Mære kirke har et kalkmaleri som kan være en engel og tre menn i ildovnen, eller St. Nicolas mirakel. Fragmentene skal være gotiske.²⁷⁶

Evangelistsymbolene

Evangelistsymbolene er også en avbildning som ses i flere kirker. Disse er somregel fremstilt i sammenheng med Kristus eller Gudfader.

I **Vestre Slidre kirke** har i hvert hjørne av tønnehvelvet evangelistsymboler. Her ses engelen for Matteus, løven for Markus, oksen for Lukas og ørnen for Johannes. Omkring 1300.²⁷⁷

Vang stavkirke har to livsvesener fremstilt under Kristus i midten av taket. Her ses oksen til Lukas og Løven til Markus.²⁷⁸ Avbildningen er fra 1300-tallet.²⁷⁹

²⁷¹ Fuglesang: 1996, s. 9-11

²⁷² Brev nr. 143, 1900

²⁷³ Christie og Svartstad, 1963, s. 30-31

²⁷⁴ Laugerud, 2007, s. 19

²⁷⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

²⁷⁶ Bull, 1974, s.18-19 B

²⁷⁷ Jahnsen, 1987, s. 36-38

²⁷⁸ Hermundstad, 1969, s. 48-49

²⁷⁹ Anker, 2005, s. 278 og 282

Rygge kirke skal i koret ha restene etter evangelistsymbolene.²⁸⁰ Antagelig 1300-talls som treenighetsfremstillingen.²⁸¹

Nes kirke har fragmenter etter en serie medaljonger på nordveggen i skipet med evangelistsymbolene. Mulig 1700-talls.²⁸²

I **Gol stavkirke** ses de fire evangelistene fremstilt i medaljonger på nordveggen i koret, disse er fra 1600-tallet²⁸³.

Og i **Torpo stavkirke** ses evangelistsymbolene rund Kristus i en 1200-talls fremstilling, i lektoriehvelvet.²⁸⁴

Årdal baldakinen har de fire evangelist symbolene malt rundt Kristus som tronen i midten av baldakinen.²⁸⁵ Datert til 1270.²⁸⁶

Apostler

Apostelfremstillinger ses i flere kirker. De ses ofte i sammenheng med Kristus, men det er også enkeltfremstillinger av apostler. Flere kirker er viet til forskjellige apostler eller helgener og det er da ikke uvanlig å finne fremstillinger av deres historie malt. Apostlene kan også ses i sammenheng med andre motiver, uten at det er kommentert at de er en del av fremstillingen. Jeg tar derfor forbehold om at apostlene kan være fremstilt i flere fremstillinger og kirken enn hva jeg har spesifisert i denne oversikten.

Vestre Slidre kirke har avbildet ti apostler bak altertavlen med attributter i hendene, dette er et kalkmaleri fra 1400-tallet.²⁸⁷

Vang stavkirke har hatt motivet av 6 apostler på venstre side av kortaket og Peter som hugger øret av tjeneren til øverstepresten.²⁸⁸ Apostlene skal også ha stått rundt motivet av den tronende Kristus som verdensdommer med to sverd i munn.²⁸⁹ Disse stammer fra 1300-tallet.²⁹⁰

²⁸⁰ Bull, 1974, s. 24-25 A

²⁸¹ Ekroll og Stige: 2000, s. 77

²⁸² Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

²⁸³ Anker, 2005, s. 219

²⁸⁴ Riksantikvarens arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s.1-2

²⁸⁵ Sett ved eget besøk hos Bergen museums kirkesamling

²⁸⁶ Kroesen, 2014, s. 221

²⁸⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 75

²⁸⁸ Hermundstad, 1969, s. 48-49

²⁸⁹ Hermundstad, 1969, s. 49-50

²⁹⁰ Anker, 2005, s. 278 og 282

Under galleriet i **Enebakk kirke** er det rester av en buevegg som ved oppmåling passer til 11 felt. I et av feltene kan det ses en figur som bærer x-korset, noe som er kjennetegnet til apostelen Andreas (andreaskorset). Noe usikker datering.²⁹¹

Tanum kirke har over korbuen en 1300-talls fremstilling av Kristus på korset, med restene etter Johannes.²⁹²

Botne kirke har kalkmaleri på nordveggen. Det ses en dommedagsscene i rødt og blått stammer fra 1400-tallet. Peter er her fremstilt stående med nøkkelen til Himmelriket i den ene hånden og med vekten i den andre, hvor menneskenes gjerninger skal bli veid.²⁹³

Nes kirke er viet til apostlene Peter og Paulus og det er deres historie vi ser avbildet i nederste del av hvelvet. Peters historie ses på nordveggen og Paulus på sørveggen.²⁹⁴ Fremstillingene er antagelig 1300-tall,²⁹⁵ men det er noe uenighet i faglitteraturen.²⁹⁶

Akvarellen **fra Gåra stavkirkes**, som befinner seg hos Bergen museum.²⁹⁷ Skal blant annet vise en apostelfremstilling og ha en usikker datering.²⁹⁸

Gol stavkirke har i apsiden en bruefrise med motiv i limfarge, som viser en nattverdfremstilling fra 1652.²⁹⁹

Rollag stavkirke skal over korbuen ha en kalvariegruppe, hvor vi ser Maria og Johannes sammen med den korsfestede Kristus. Denne er montert på en minnetavle datert til 1653.³⁰⁰

Torpo stavkirke har i lektoriehvelvet på hver side av midtfeltet, avbildet de tolv apostlene på rekke. Dette bildet er også 1200-talls.³⁰¹

Mariakirken har en avbildning av Peter og Paulus som antagelig er fra 1400-tallet³⁰² Det henger i dag flere skulpturer på korets vegger, og over disse kan man se navn malt i kalk. Muligens dekker disse skulpturene over kalkmalerier av apostlene.³⁰³

I **Alstadhaug** ses de tolv apostlene og i tillegg døperen Johannes i forbønn. Disse bildene skal være 1200-talls.³⁰⁴

²⁹¹ Grinde, 1987, s. 19-20

²⁹² Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

²⁹³ Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne Kirke A-75 92/9150, s. 5.

²⁹⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 104

²⁹⁵ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

²⁹⁶ Se katalog: Nes kirke s, 139

²⁹⁷ Dæhlin, 1956, s. 41

²⁹⁸ Dæhlin, 1956, s. 42-43

²⁹⁹ Anker, 2005, s. 219

³⁰⁰ Anker, 2005, s. 186

³⁰¹ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s.1-2

³⁰² Lidèn, 2000, s. 21-22

³⁰³ Sett ved eget besøk i kirken

³⁰⁴ *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 16-17

Dale kirke skal ha hatt hele apostelrekken malt i koret som en del av utsmykningen gjort på 1500-tallet, etter reformasjonen.³⁰⁵ I *Kirker i Norge, middelalder i sten* beskrives det at bare St. Bartholomeus, Thomas, Matheus og Judas kan ses.³⁰⁶

Stiklestad kirke har motivet av en bøyd skikkelse som muligens er Kristus eller Simon, og denne figuren sleper på et kors på nordveggen i skipet.³⁰⁷ Antagelig sen 1400-talls eller fra tidlig 1500-tallet.³⁰⁸

Andre motivgrupper

I tillegg til disse tre hovedgruppene av motiver finner man dommedagsscener uten Kristus, gammeltestamentlige motiver, våpenskjold, skip, enkeltfigurer, labyrinter, innskrifter, og sol og måne motiv i flere av kirkene. Jeg kommer ikke til å gå inn på alle disse motivgruppene i de neste kapitlene, men tar for meg omfanget av de her, fordi de vitner om den brede motivvariasjonen vi finner i det gjenværende norske bildematerialet.

Dommedag

I tillegg til dommedagsfremstillingene med Kristus som er nevnt over, finnes det også andre dommedagsmotiver i det gjenværende norske materialet.

Vang stavkirke har å vestsiden av koret hatt en bilde-rekke hvor Kristus tronet i midten som verdensdommer med to sverd i munn.³⁰⁹ 1300-talls.³¹⁰

Botne kirke har også en dommedagsscene. Motivet viser Peter som står med nøklene til Himmelriket i den ene hånden, og med en vekt i den andre. Den dømte blir ridd av en djevel rett mot undergangen. Bildet har også hatt en høyre side og stammer fra 1400-tallet.³¹¹

Sauherad kirke etter reformatoriske dommedagsmotiv i koret. Åpenbaringens djevlar i store svermer svever på korets vegger. Djevelfremstillingene ses sammen med dyre- og menneskemasker.³¹² I tillegg kan man også se det som trolig er Antikrist, sammen med en

³⁰⁵ Seter, 1953, s. 6

³⁰⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 183-184

³⁰⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-243

³⁰⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

³⁰⁹ Hermundstad, 1969, s. 49-50

³¹⁰ Anker, 2005, s. 278 og 282

³¹¹ Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne kirke A-75 92/9150, s. 5

³¹² Fett, 1941, s. 66

engel som rekker frem en kalk som en demon stiger opp.³¹³ Man regner med at det over 2500 ansikter man ser i koret til Sauherad kirkes korvegger.³¹⁴

Torpo Stavkirke skal i midten av hvelvet ha Kristus tronende omgitt av fire livs vesener, datert til siste halvdel av 1200-tallet. På hver sidefelt er han også flankert av de seks apostlene som er hans meddommere på dommens dag.³¹⁵

Uvdal kirke har rester etter syndefallsmotiv som er etter-reformatorisk.³¹⁶

Ål stavkirke har antagelig hatt en dommedagsfremstilling. 1956 ble det funnet 16 tiler med rester av maleri gjenbrukt under gulvet i Åls nye kirke. 12 av tilene har rester av dommedagsfremstillingen, som har etter andre lignende utsmykninger sannsynligvis tilhørt korets nordvegg. 1300-talls.³¹⁷

Kinsarvik kirken har en dommedagsfremstilling med St. Mikael som sjeleveier på nordre mur i skipet.³¹⁸ Usikker datering.

Mariakirken har på triumfveggen over korbuen rester etter en dommedagsframstilling med blant annet en stor kirkeklokke.³¹⁹ Motivet stammer mest sannsynlig fra 1400-tallet.³²⁰ Om Kristus ses i denne fremstillingen er jeg usikker på, og det har ikke vært mulig for meg å se dette ved besøk i kirken.

Dale kirke skal ha helvete malt i koret, dette er en del av utsmykningen fra 1500-tallet, etter reformasjonen.³²¹

Undredal stavkirke skal muligens ha hatt en dommedagsscene, som har en usikker 1600-talls datering³²²

Byneset kirke har en dommedagsfremstilling i korbuen fra 1600-tallet. Her ses smådjevler som plager fortapte sjeler og et uhyre som sluker de til høyre for korbuen.³²³

Skaun kirke har omkring korbuen, dommedags scene med engler med basuner fra 1500- eller 1600-tallet.³²⁴

Værnes kirke har kalkmalerier på skipets nordveggen som består av tresnitt fra 1529 med motiv av nåde og fordømmelse. Kristus sitter på jordkloden og til venstre for ham er

³¹³ Fett, 1941, s. 62

³¹⁴ Fett, 1941, s. 66

³¹⁵ Anker, 2005, s. 228

³¹⁶ Laugerud, 2007, s. 18

³¹⁷ Fuglesang: 1996, s. 9-11

³¹⁸ Christie og Svartstad, 1963, s. 30-31

³¹⁹ Lidèn, 2000, s. 21-22

³²⁰ Lidèn: 2000, s. 21-22

³²¹ Seter, 1953, s. 6

³²² Laugerud, 2007, s. 20

³²³ Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

³²⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 202-205

himmelporten, og det vokser ”nådes liljer” ut av hans hode. På den andre siden er fordømmelsen, men den er svært fragmentert.³²⁵

Det Gamle Testamentet

Noen få kirker har gjenværende materiale etter gammeltestamentlige motiver.

Uvdal stavkirke har Over koråpningen er det et maleri med ”syndefallet” som motiv. Dette er etter-reformatorisk.³²⁶

Ål-taket har flere gammeltestamentlige motiver. Skapelsens ses i fire medaljonger langs midtaksen i taket.³²⁷ Den femte og siste medaljongen i takets midt akse, viser Adam og Eva i Paradis. Syndefallet er plassert under dette igjen og ved siden av dette ser vi korsfestelsen fremstilt. Disse to fremstillingene står nært teologisk, der syndefallet fremstiller fortapelse og arvesynd, mens korsfestelsen frelser menneskene fra arvesynden. På motsatt side av taket ses Adam og Eva etter de ble kastet ut av Paradiset.³²⁸ Datert til omkring 1300.³²⁹

Moster gamle kirke har på nordveggen en synlig mannsfigur som har vært en del av en skapelsesscene. Man kan også se syndefallet som vises med Adam og Eva og slangen. På korets nordvegg ses fremstillingen av «Abraham som ofrer Isak». Disse motivene stammer fra 1600-tallet.³³⁰

Dale kirke skal i siste halvdel av 1600-tallet fått malt Moses med små horn i pannen og Aron med noe katolsk utsyr, i koret.³³¹

Mære kirker har som nevnt muligens fremstillingen av ”de tre menn i ildovnen”. Denne skal stamme fra det Bull daterer til ”gotisk tid” som i dette tilfellet kan dreie seg om slutten av 1300-tallet.³³²

Enkeltfigurer

Også enkeltfigurer går igjen i flere av de norske middelalderkirkene.

³²⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 226-231

³²⁶ Laugerud, 2007, s. 18

³²⁷ Fuglesang: 1996, s. 25

³²⁸ Fuglesang: 1996, s. 26

³²⁹ Fuglesang: 1996, s. 9-11

³³⁰ Laugerud, 2000

³³¹ Seter, 1953, s. 8

³³² Bull, 1974, s.18-19 B

Ringsaker kirke har er en stor skikkelse på sørøstre side av koråpningen. Dette skal være en vaktende skjerub foran kirkens helligste rom, eller en engel med korsstav.³³³ Engler er ikke noe uvanlig motiv, og ses ofte sammen med Kristus, dommedagsmotiv eller den hellige jomfru motiv. Dateringen er usikker.

I **Enebakk kirke** ses en kvinne som kjerner smør med to smådjevler i korbuen. Dette er et bilde av en av dødssyndene og kalkmaleriet er datert til 1500-tallet.³³⁴ Ved sydvinduet i koret er det rester av en bevinget figur som holder sverd og vekt, dette er dyden Justitia/rettferdighet.³³⁵

Høyjord stavkirke har en djevel skikkelse på nordveggen østlige del, i tillegg ses også en utydelig skikkelse som ser ut til å ha en krone på hode. Mulig 1500-talls.³³⁶ Veldig usikker datering.

Kviteseid kirke skal ha et motiv som ligner på en hjort, samt en mann eller soldat i skipet som er datert til 1500-tallet.³³⁷

I **Mariakirken** ses en mann og en dødning omslynget av ormer, på nordveggen i skipet. Dette er antageligvis 1400-talls.³³⁸

Dale kirke har en figur-rad med 3 personer oppe til venstre. Den i midten er høyere enn de andre, den til venstre ser ut til å være et barn. Det har vært andre figurer under her igjen, blant annet en rekke med kriger og flere menn på hest.³³⁹ Det skal også ses himmelen, helvete, konger og dronninger, de vise fra Østen, Kristi fødsel og korsfestelse, jomfruer og hele apostelrekken. St. Georg med dragen, David og Goliat, brudfolket, byer blant utsmykningen som stammer fra 1500-tallet, etter reformasjonen.³⁴⁰

I **Byneset kirke** ses en mann med som har syv slanger voksende ut fra hver sin kroppsdel, som representerer dødssyndene. Utukt, hovmod, fråtseri, misunnelse, vrede, livsglede og gjerrighet, som er datert til 1500-tallet.³⁴¹

Trondenes kirke skal ha det som ligner på en biskop, men maleriene skal være sterk restaurert. Og antas å stamme fra 1400-tallet eller tiden rett før reformasjonen.³⁴²

³³³ Enemo og Røhnebæk, 1995, s. 33-34

³³⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83).

³³⁵ Grinde, 1987, s. 19-20

³³⁶ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirke, 1948, s. 1

³³⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 108-109

³³⁸ Lidèn, 2000, s. 21-22

³³⁹ Riksantikvarens arkiv: Dale kirke. Rapport Dale, s. 6-7

³⁴⁰ Seter, 1953, s. 6

³⁴¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

³⁴² Dæhlin, 1956, s. 142

Våpenskjold

Ringsaker kirke har også våpenskjold på en av pilarene under tårnet. Motivet på våpenskjoldet tilhører trolig slekten Bolt.³⁴³ Usikker datering.

Slike våpenskjold finnes også i **Vestre Slidre kirke**. Våpenskjold er gjort i kalkmaling og skal være et riddervåpen fra 1300-tallet. Det er ukjent hvilken slekt det stammer fra, men er i dag tatt i bruk som Slidre kommunes våpenskjold.³⁴⁴

Mariakirken har to våpenskjold, lydbecker-ørnen på den ene og en kronet løve på den andre.³⁴⁵ Stammer fra et senere kalklag en maleriene fra 1400-tallet.³⁴⁶

Stiklestad kirke har også to våpenskjold mellom vinduene på sørveggen. Våpenskjoldene er to meter høye. Det til vest er det norske riksvåpenet, der man ser en løve holde St. Olavs øks og skjoldet er holdt av en ”villmann”. Våpenskjoldet til øst, er en sammensetning av flere skjold. Det norske, danske, svenske og pommerske riksvåpen, i tillegg til at det er et mindre skjold i midten. Det midterste skjoldet viser kongehuset Oldenburgs våpen og dette unionsvåpenet ble ført av kong Hans (1483-1513). Det kan derfor regnes med å være malt i hans regjeringstid.³⁴⁷

Skip

Ringsaker kirke har to skip malt på vestre vegg i nordre tverrskip og disse har blitt antatt å være fra 1600- eller 1700-tallet.³⁴⁸ Slike skip går også igjen i flere av kirkene, hensikten og betydningen av disse skipene er ukjent.

Høyjord stavkirke har tre skutetegninger på vestre del av nordveggen i skipet, datert til 1500-tallet.³⁴⁹ Ut i fra dateringene som er gjort på noen av skipene er det hovedsakelig 1500- og 1600-tallet som er perioden disse skipene oftest forekommer i det norske gjenværende materialet. Hvor utbredt disse skipstegningene har vært, er det vanskelig å si noe sikkert om da de ikke er finnes noen oversikt eller forskningsarbeid på dette.

Kviteseid kirke skal ha to skip datert til rundt 1500-tallet.³⁵⁰

Kinsarvik kirke har en skute som ligger for anker på utsiden av kirken, syd for skipets vestportal.³⁵¹ Denne har en usikker datering.

³⁴³ Enemo og Røhnebæk, 1995, s. 33-34

³⁴⁴ Jahnsen, 1987, s.36-38

³⁴⁵ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid. 1981

³⁴⁶ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid. 1981

³⁴⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-241

³⁴⁸ Enemo og Røhnebæk, 1995, s. 33-34

³⁴⁹ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirke, 1948, s. 1

³⁵⁰ Ekroll og Stige, 2000, s.108-109

³⁵¹ Christie og Svartstad, 1963, s. 35

Labyrinter

En annen dekorasjon som er interessant er labyrinten i Vestre Slidre kirke, tegnet inne i døråpningen ved skipets sørportal.

En slik labyrint finnes også i Seljord kirke i Telemark. Slike labyrinter ble opprinnelig kalt ”jerusalemsvei”, og har opprinnelse fra gulv i franske og italienske middelalderkirker. Det skal være tegnet en labyrint på gulvet for å erstatte en pilgrimsferd til Jerusalem, om man krøp på knærne langs linjen i labyrinten.³⁵²

Skrift

Vestre Slidre har også runeskrift i kirken. En del av runeskriftene er vanskelig å tyde på grunn av overkalking. Men over labyrinten og hoveddøren kan man se at det er skrevet Maria som kirken er viet til. Det er også funnet tre runer ved kordøren som er oversatt til KIU, som kan være slutten av ordet KIRKIU som betyr kirke. Det finnes også flere parallelle streker i kirken, men meningen bak disse er ukjent. I tillegg er det avdekket en inskripsjon i koret på venstre side av sakristidøren er. Det med utviskede røde bokstaver står: ”Anno nate chro1591 obijt D(omin)us Haquinus Olai die Januarj Semeling die Ehiphanio”. Denne innskriften antas å handle om Håkon Olavson som var den første etter-reformatoriske presten i Vestre Slidre og døde på gården Semeleng 6. Januar 1591. Inskripsjoner og malte bokstaver finnes i flere kirker.

Enebakk kirke har ordet «Superbia», som betyr hovmod, skrevet over kalkmaleriet av kvinne som kjerner smør.³⁵³ Antagelig 1500-talls.³⁵⁴

Høyjord stavkirke har gotiske bokstaver som er vanskelig å tyde på vestveggen.³⁵⁵ Også her er datering usikker.

Kviteseid kirke har en ukjente innskrripsjoner som antagelig er 1500-talls.³⁵⁶

I Kinsarvik kirke er det malt et hjerte med initialene «CTSF» vest for sydportalen. Øst for portalen går en fragmentarisk innskrift med rødt kritt tvers over et grønt patrialkors.³⁵⁷ Her er dateringen usikker.

³⁵² Jahnsen, 1987, s. 36-38

³⁵³ Jahnsen, 1987, s. 36-38

³⁵⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83).

³⁵⁵ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft. Høyjord kirke, 1948, s. 1

³⁵⁶ Ekroll og Stige: 2000, s.108-109

³⁵⁷ Christie, 1963, s. 31-32

Mariakirken har på nordveggen nedenfor triforiet på østlige trave fremstilling av Kristus på korset med rester av en glorie og et tekstbånd. På motsatt side er det malt et tekstfelt omrammet med ornamentikk. Det dekorerte felt er malt helt opptil buarkaden. Samme omramming med tekst er også malt på hver side av triforieåpningen.³⁵⁸ Antagelig stammer denne fra 1500-tallet.³⁵⁹ Ved besøk i kirker har jeg også sett at det er skrift under fremstillingen av Gudfader på korets østvegg. Antagelig er disse er denne innskriften fra 1400-tallet som flertallet av kalkmaleriene i kirken stammer fra.

Sol og måne

Sol og måne-motiv er også motiv som går igjen i noen av kirkene. **Vestre Slidre** sitt tønnehvelv har malte medaljongene i fragmentarisk maling, men man kan se at fire av englene holder noe i hånden. Engelen på nordsiden holder solen i den ene hånden og månen i den andre. Engelen på sørsiden holder en krone i hendene og en annen skal holde en bok og skriftbånd. Dette motivet er fra 1200-tallet og gjort i limfarge.³⁶⁰

Tanum kirke har over korbuen en fremstilling av Kristus på korset med solen og månen over. I alternisjen er det i bakgrunnen et malt mønster med sol og måne. Dette er fra 1300-tallet.³⁶¹

I **Tingvoll kirke** har tre felt med friser fra 1300- eller 1400-tallet. Disse har vært langsgående, deler hvelvet opp i tre og er dekket av stjerner og måne.³⁶²

Oppsummering

Det norske gjenværende materialet er som nevnt fordelt over 14 fylker i Norge og består av 44 kirker. Materialet består av alt fra mindre fragmenter til større narrative bildesykluser. Periodene med mest bevart materiale er 1200- og 1300-tallet, samt 1500-til 1600-tallet. Dateringene av det norske gjenværende materialet er i hovedsak svært usikre og flere kirkeutsmykninger mangler dateringer. I tillegg til kirker som har rester etter monumentalmalerier i kirkene eller stående på museum er det flere kirker vi vet har hatt malt utsmykning på vegg og tak men som ikke lenger eksisterer.

³⁵⁸ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid. 1981

³⁵⁹ Lidèn: 2000, s. 21-22

³⁶⁰ Jahnsen, 1987, s. 36-38

³⁶¹ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

³⁶² Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

Det er 19 kirker som utpeker seg i forhold til omfang av utsmykning eller motivvalg. Disse kirkene kan ikke ses som representative for hvor hvordan kirkeutsmykningene i Norge har sett ut men kan gi oss en pekepinn.

Det den tronende Kristus, Korsfestelsen og Dommedag de Kristus-fremstillingene som hyppig dukker opp i det norske gjenværende materialet. Men også Kristus' barndom og lidelseshistorie er motiver som ofte går igjen i de større bildesyklusene. Et populært Maria-motiv som går igjen er himmeldronningmotivet, men også Madonna med barnet, den sørgende Maria og bebudelsen ser man i noen kirker som enkeltmotiver eller som en del av større bildesykluser. Ellers finner vi forskjellige helgenfremstillinger, men det er vanskelig å slå fast med sikkerhet om noen er mer populære enn andre og hva som har vært vanligst i de forskjellige tidsperiodene. Fremstillingene kan vitne om at denne type motiver ikke har vært uvanlig, men siden det er så få rester bevart er det vanskelig å si at det er representativt. Vi ser også at ornamentikk, innvielseskurs, skutemalerier, krigerske følger, innskrifter, labyrinter og våpenskjold har prydet veggene i flere kirker i middelalderen. Totalt sett er det gjenværende norske materialet variert i forhold til geografi, omfang og motivvalg.

KAPITEL 2: KONTEKSTUALISERING AV DET NORSKE MATERIALET

Innledning

Som sett i kapittel 1 er mye av det som er igjen av de bevarte norske maleriene fragmentariske rester. Disse restene sier likevel noe om hva som en gang har vært. De vitner om at Norge har hatt en rik kirkeutsmykning bestående av gjennomdekorerte rom. Det er interessant å sammenligne det bevarte norske materialet opp mot det danske, fordi det er en nærhet i geografi, og fordi Danmark har betydelig mer bevart av monumentalmalerier fra middelalderen. Også Sverige, med Gotland, har betydelig mer middelaldersk billedmateriale bevart enn vi har i Norge. Å sammenligne det norske gjenværende materialet opp mot våre naboland er interessant for å se om vi stiller oss ikonografisk likt med resten av Skandinavia.

Hvorfor våre naboland har så mye mer bevart middelaldermateriale å vise til enn oss kan ha flere årsaker. I andre halvdel av 1800-tallet ble det funnet malerier i mer enn 300 kirker i Danmark. Noen ble kalket over, men andre restaurert. På 1900-tallet ble det gjort ytterligere systematiske undersøkelser som har ført til flere hundre funn av malerier. Ut i fra dette kan Danmark vise til over 500 kirker som har rester etter middelalderske kalkmalerier. Det er gjort omfattende arbeid på de danske kalkmaleriene, både i avdekning av hva som eksisterer, men også restaurering og forskning.³⁶³ I 1895 kom boken *Beskrivelse og afbildninger af Kalkmalerier i Danske kirker* av J. Magnus-Petersen³⁶⁴, i 1933 startet nasjonalmuseets publikasjon *Danmarks Kirker* og 1947 kom R. Brodby-Johansen med *Den Danske billedbibel i kalkmalerier*. Etter dette er det gjort mye forskning og skrevet flere bøker om de danske kalkmaleriene. Blant annet Kirkehistorisk institutt ved Københavns universitet, ledet av Knut Banning, laget et register over det danske materialet.³⁶⁵ En oversikt over de danske kalkmaleriene som har relevant i arbeidet med denne avhandlingen har vær *Jeg ser på kalkmalerier* av Nils Saxtorph.³⁶⁶ Boken *Troens billeder: Romansk kunst i Danmark* av

³⁶³ Saxtorph, Niels M. *Danmarks kalkmalerier*. 2.utgave 1997 (1986), s. 16

³⁶⁴ Petersen, Magnus J.: *Beskrivelse og afbildninger af Kalkmalerier i Danske kirker*. København. Thieles Bogtrykkeri 1895

³⁶⁵ Saxtorph, 1997, s. 17

³⁶⁶ Saxtorph, 1970

Gotfredsen og Frederiksen³⁶⁷ og bokserien *Danske kalkmalerier* av Ulla Haastrup³⁶⁸ har vært viktig i arbeidet med å sammenligne det norske gjenværende materialet opp mot det danske.

På 1900-tallet i Sverige tok flere forskere til orde for at kirkekunsten skulle bli sett på som kunstverk og ikke alene som kunsthistoriske objekter. Det ble gitt ut større publikasjoner i 1881, 1910 og 1943 om kirkekunsten i Sverige, og i både 1910 og 1943 var det større utstillinger om kirkekunsten av statens historiske museum.³⁶⁹ Sverige har hatt et nasjonalt fokus på den kirkelige kunsten, men jeg er ikke kjent med at Sverige har gjort systematisk nasjonal kartlegging av kalkmalerier på samme nivå som Danmark. Likevel er det gjort flere restaureringer og en del forskning på området. Spesielt Gotland kan vise til et stort omfang av kalkmalerier.³⁷⁰ *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium* er en bokserie som beskriver Sveriges kirker og deres inventar og første gang ble gitt ut i 1912. Fra 1967 ble serien gitt ut i samarbeid med den svenske riksantikvaren.³⁷¹ Mereth Lindgren har også skrevet om kalkmaleriene i de svenske kirkene i *Signums svenska konsthistoria*,³⁷² og i boken *Svensk kunsthistoria*.³⁷³

I Norge er det ikke har gjort samme systematiske arbeid som i Sverige og Danmark, for å finne overkalkede middelaldermalerier. Årsaken til at det ikke er gjort noen systematisk leting etter middelaldermalerier i de norske kirkene kommer antagelig fra økonomiske forhold og bevilgninger. Det vi har av bevart materiale er tilfeldige funn ofte i forbindelse med annet restaureringsarbeid. Mest sannsynlig skjuler det seg mer bildemateriale under flere lag med kalk i en god del norske kirker, som ennå ikke er funnet. Det eksisterende bevarte norske materialet kan likevel si noe om vi relaterer oss til bildebruken for øvrig i Skandinavia og Europa. Gjennom å ta for meg ikonografien ønsker jeg å se på om det som finnes av motiver i Norge også finnes i de andre skandinaviske og europeiske kirkene, eller om Norge er en utkant av Europa som henger etter når det kommer til kirkeutsmykning

³⁶⁷ Gotfredsen og Frederiksen: *Troens billeder: Romansk kunst i Danmark*. Gads Forlag, København 2003

³⁶⁸ Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1985-1992

³⁶⁹ Liepe, Lena: "Kulturhistoria, konst och kulturarv. Synet på den äldre kyrkliga konsten i går, i dag – och i morgen." I (Red) Karlsmo, Emilie; Lindblad, Jakob & Widmark, Henrik: *De kyrkliga kulturarven, Aktuell forskning och pedagogisk utveckling*. Acta Universitatis Upsaliense. 2014, s. 315-316

³⁷⁰ Erfart ved eget besøk på Gotland

³⁷¹ *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. 1912-2000

³⁷² Lindgren, Mereth: Bok serien: *Signums svenska konsthistoria*. Bokförlaget Signum. Lund 1995 og 1996

³⁷³ Lindgren, Mereth: *Svensk kunsthistoria*. Bokförlaget Signum. Lund 1986.

Kirken var et religiøst felleskap som spredte impulser og var preget av tette bånd mellom de forskjellige bispedømmene over hele Vest-Europa. Utdannelse i utlandet, latin som felles språk og kontinuerlige diplomatiske bånd kan regnes som bakgrunn for at man ser et felles internasjonalt uttrykk. Både byggeskikk og utsmykning innenfor sten og tre, håndskrift og maleriene bærer preg av dette. Med bakgrunn i det eksisterende norske bildematerialet vil jeg argumentere for at både stil og motiv er felles på tvers av landegrenser. Gjennom den katolske kirken var Norge ikke noen utkant av Europa som lå i et kulturelt mørke, men ble i høy grad påvirket av impulsene på kontinentet og fra våre naboland.³⁷⁴ Norge ble kristnet på 1000-tallet,³⁷⁵ men kristendommen hadde da allerede vært kjent i Norge et par hundre år.³⁷⁶ Hovedgruppene av motiver i det bevarte norske middelalder er som nevnt i kapittel 1, Kristus-motiver, Maria-motiver og helgenfremstillinger. Det er disse motivene jeg vil ha fokus på i dette kapitlet for å se om lignende fremstillinger finnes ellers i Skandinavia.

Materialet datert til perioden 1200-1300

Det gjenværende norske bildematerialet strekker seg som nevnt helt tilbake til 1200-tallet. Det har mest sannsynlig eksistert malerier før 1200-tallet, og det kan være flere grunner til at vi ikke har malerier fra denne perioden. Hovedgrunnen kan være et oppsving i økonomien på 1200-tallet som har ført til utskiftninger av kirkeutsmykning.³⁷⁷ En annen årsak kan være at man brukte tekstiler som veggtepper i utsmykningen av kirkene.³⁷⁸ det kan også være tilfeldige årsaker til at dette ikke har blitt avdekket.³⁷⁹ I korte trekk kan man si at den unngotiske stilperioden, også kalt tidlig gotikk, dominerer 1200-tallet, samtidig som perioden fortsatt er preget av den romanske stilen. Derfor vil jeg også ta med romanske eksempler, da disse overgangene er flytende. I en europeisk kontekst kan man regne de unngotiske bildene for å ha inspirasjon fra tidlige gotiske bilder i Italia som eksempelvis S. Giovanni Baptisteriet i Firenze.³⁸⁰

³⁷⁴ Saxtorph, 1997, s. 8

³⁷⁵ Amundsen, Arne Bugge(red): *Norges Religionshistorie*. Universitetsforlaget. Oslo 2005, s. 63

³⁷⁶ Amundsen, 2005, s. 65

³⁷⁷ Danbolt, 2004, s. 75

³⁷⁸ Danbolt, 2004, s. 44

³⁷⁹ Danbolt, 2004, s. 75

³⁸⁰ Saxtorph, 1997, s. 11-12

Større narrative fremstillinger

Større narrative fremstillinger oppstår ikke på 1200-tallet, men har røtter tilbake til Italia på 500-tallet. Noen eksempler på større italienske bildesykluser i den italienske oldkirken er koret i San Vitale i Ravenna fra 500-tallet og Koret i Sta Maria i Cosmedin fra 800-tallet³⁸¹. Men la oss starte med de best bevarte bildeprogrammer, større narrativer, i Norge. Av det norske gjenværende materialet er Nes og Alstadhaug de kirkene med størst og best bevart billedprogram fra unngotikken. Nes kirke har et rikt utsmykket kor med motiv som Majestas Domini som viser den tronende Kristus omgitt av de fire livsvesener,³⁸² Marias himmelkroning,³⁸³ korsfestelsen,³⁸⁴ og Peter og Paulus³⁸⁵. Alstadhaug har rester av malerier som viser blant annet motiver som velsignelsen av Kristus, Jesus lidelseshistorie, den seirende Kristus, Hudflettingen, Korsbæringen, Korsfestelsen, oppstandelsen og kvinnene ved graven, samt deler av en pasjonssyklus.³⁸⁶ Det ses også maleri av Gud fader/treenigheten, serafim, Maria, Johannes døperen og motivet av apostler som befinner seg på båten³⁸⁷

Hvordan forholder disse billedprogram seg til det vi finner i Skandinavia i samme periode? I Danmark ser man flere kirker med bevarte rester av større narrative unngotiske kirkeutsmykninger. Blant disse er Keldby kirke fra omkring 1325,³⁸⁸ Nørre Alslev kirke 1310-20³⁸⁹ og Skibby kirke omkring 1325.³⁹⁰ Alle disse kirkene har dekorerte kor eller korhvelv med narrative motiver. Dette finner vi også når vi ser mot Sverige. Et eksempel på større sen-romansk narrative sykluser fra 1200-tallet, er Bjäresjö Kirke. Bildene er malt på apsiden, korets vegger, tønnehvelvet og triumfbuens underside. I likhet med Alstadhaug og Nes, ses Majestet Domini, Maria og Johannes. I tillegg ses også syndefallet, Abrahams offer, Moses som mottar tavlene, bebudelsen, kongenes tilbedelse, himmelfarten og personifiseringen av en dyd som stikker en lanse i en last. Motivet er en representasjon for at det gode seirer over det onde.³⁹¹ Et senere svensk eksempel er Søndre Råda Kirke. Korets

³⁸¹ Danbolt, Gunnar: "Kirkebygget som symbol og symbol i kirkebygget." i A. Christenson et al.: *Middelalderens symboler*. Senter for Europeiske kulturstudier, Bergen 1997, s. 140-141

³⁸² Folgerø, 1998, s. 131

³⁸³ Folgerø, 1998, s. 134

³⁸⁴ Folgerø, 1998, s. 139

³⁸⁵ Folgerø, 1998, s. 140

³⁸⁶ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 15

³⁸⁷ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 16-17

³⁸⁸ Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1989, s. 120

³⁸⁹ Haastrup, 1989, s. 124

³⁹⁰ Haastrup, 1989, s. 144

³⁹¹ Lindgren, 1995, s. 320-324

østvegg stammer fra 1323 og viser treenigheten som en nådestolfremstilling med Kristus på korset foran. På sidene ser vi Maria og Johannes, engler og den tomme graven, Peters korsfestelse og andre profeter og apostler.³⁹² Større narrative fortellinger malt i kirkene er helt klart ikke noe særnorsk fenomen, men vanlig i både Danmark og Sverige. Motivene kan variere, og vis ser flere gammeltestamentlige motiver i våre naboland, men narrativt utsmykkede kor på 1200-tallet er svært vanlig i skandinavia.

Kristusfremstillinger

De første Kristus fremstillingene kom rundt år 200 og er funnet i katakombene i Italia.³⁹³ Vi ser flere forskjellige Kristus-fremstillinger i det gjenværende norske materialet fra hele middelalderen. Kristusmotivet kan sies å være det vanligste motivet å finne og kommer i mange variasjoner. Ofte kan disse motivene overlape hverandre, noe som gjør det vanskelig å skille dem. En annen utfordring er at Kristus og Gud ikke er to separate fremstillinger, men ofte én. I litteraturen blir Majestas Domini og Nådestolen i tillegg brukt om hverandre, uten å spesifisere motivet i detalj noe som gjør det ekstra vanskelig.

Tronende Kristus og Guds fremstillinger

Kristus som sentralmotiv, ”den tronende Kristus” og ”Gud fader” er ikonografier som går inn i hverandre. Kristus og Gud fader er to ”personfremstillinger” men også en.³⁹⁴ Ser man en yngre mann alene kan det regnes for å være Kristus. En eldre mann med skjegg er ofte Gud fader.³⁹⁵ I treenighets-fremstillinger ses ofte en menneskeskikkelse, Gud fader og/eller Kristus, sammen med enten en due som et symbol for Gud fader, et lam som symboliserer Kristus eller den korsfestede Kristus. Men som jeg skal komme tilbake til eksisterer også personifiseringen av treenigheten med flere hoder i Sverige.³⁹⁶ Avbildningen Kristus som lam finner vi eksempel på i San Marco basilikaen i Roma, sin apside-mosaikk fra 800-tallet. Her er både Kristus og apostlene avbildet som lam.³⁹⁷

³⁹² Lindgren, Mereth: *Signums svenska konsthistoria. Den Gotiske konsten*. 1996, s. 348 A

³⁹³ *Christian Iconography. A Study of Its Origins*. Princeton University Press. 1968, s. 7

³⁹⁴ Danbolt, 1997, s. 140-142

³⁹⁵ Murray, Linda & Peter: *The Oxford companion to Christian art and architecture*. Oxford University Press 1996, s. 138

³⁹⁶ Lindgren, 1996, s. 318 A

³⁹⁷ Oakeshott, Walter: *The mosaics of Roma. From the third to the fourteenth centuries. With 33 colour plates and 244 monochrome plates*. Thames and Hudson 1967, s. 215

Motivet av den tronenende Kristus eller Gud Fader går igjen flere steder i det gjenværende norske materialet. Det er sterkt representert i den tidlige gotikken. I det malte lektoriehvelvet i Torpo stavkirke ses Kristus tronende i midten.³⁹⁸ I Alstadhaug kirke er det som nevnt en seirende Kristus-fremstilling under hvelvet.³⁹⁹ I Nes kirke kan man se Kristus malt som himmelkonge i toppen av hvelvet i kirken.⁴⁰⁰ Samme motiv finner man også i midten av Årdal-baldakinen som stammer fra samme periode. Dette motivet finner man også i flere danske kirker i samme tidsrom. Eksempelvis i Rye kirke ses en romansk tronende Kristus i regnbueoval i apsis, fra omkring 1175-1200.⁴⁰¹ I Veljø kirke i Sydsjælland, ses en tronende Kristus-fremstilling fra ca. 1275.⁴⁰² Samme motiv finnes også i Nørre Alsev kirke og stammer fra 1310-20.⁴⁰³

Korsfestelsen

Et annet Kristus-motiv som preger kirkeutsmykningen i det norske bevarte middelaldermaterialet fra den tidlige gotikken er den korsfestede Kristus. Korsfestelsen er et av de vanligste motivene gjennom hele middelalderen i Norge, og generelt i kristen kunst. De eldste fremstillingene går helt tilbake til 400-tallet i Roma.⁴⁰⁴

I Nes kirke er korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side over korbuen.⁴⁰⁵ Også Alstadhaug kirke har en korsfestelsesscene som befinner seg over inngangen til koret,⁴⁰⁶ som en del av en pasjonssyklus.⁴⁰⁷ Dette motivet ses også i Årdal-baldakinen. I det danske materialet finner man også denne fremstillingen hyppig. Noen eksempler på dette er Nødebo, Kirkerup, Skibby, Tyvelse og Keldby kirke. Skibby kirke kan ses som den mest karakteristiske Kristi-fremstilling for perioder, der man ser en lidende Kristus, men tornekrans på hodet. Hodet henger ned mot høyre, føttene ligger over hverandre og knærne er trukket litt opp. Det kan også tilføyes at i den romanske perioden var det ikke en norm at Maria og Johannes var avbildet med Kristus på korset, det var også vanlig å ha to romerske soldater i

³⁹⁸ Anker, 2005, s. 228

³⁹⁹ *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 15

⁴⁰⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁴⁰¹ Saxtorph, 1970, s. 109

⁴⁰² Saxtorph, 1997, s. 11-12

⁴⁰³ Haastrup, 1989, s. 124

⁴⁰⁴ Schiller, Gertrud: *Ikonographie der Christlichen kunst. Band 2 Die Passion Jesu Christi*. Gütersloher Verlagshaus. Gütersloh 1968, s. 99-101. Se også Fuglesang 1996

⁴⁰⁵ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁴⁰⁶ *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 15-18

⁴⁰⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 235-237

istedenfor.⁴⁰⁸ På Gotland i Stenkumla kirke ser man den korsfestede Kristus i koret ovenfor triumfbuen, fra 1200-tallet.⁴⁰⁹ Kalvariegruppe med korfestelsesfremstilling se malt i Lärbro kirke og Sanda kirke. Disse er også på Gotland og fra 1200-tallet.⁴¹⁰ Dette understreker at også korsfestelsesmotivet er svært vanlig i hele Skandinavia i den tidlige gotiske perioden. Man ser også den korsfestede Kristus i annen kirkeutsmykning i Norge i unggotikken. Eksempler på dette er Kristus-figurer på krusifiks fra Horg kirke i Sør-Trøndelag, fra Mosvik kirke i Nord-Trøndelag, fra Røldal kirke i Hordaland, fra Balke kirke i Oppland og fra Nes kirke i Telemark. Alle unggotiske.⁴¹¹ Motivet ser vi også på Kinsarvik-frontale som finnes på Bergen museum⁴¹² og stammer fra 1270.

Treenigheten og Nådestolen

Alstadhaug kirke har et ribbehvelv som spenner seg ut fra apsis, direkte over alteret. Mot vest ses et kombinasjonsmotiv av nådestolen og treenigheten. Motivet viser Gud fader sittende i nådestolen med et lam i sin ene hånd som symbol på Kristus.⁴¹³ I Norge er Alstadhaug det tidligste motivet av både nådestolen og av treenigheten. Det finnes et Majestas Domini motiv i Nes kirke, om dette dreier seg om et nådestolmotiv er for meg ukjent. Motivet er også såpass fragmentarisk at det er vanskelig å se på bilder. Motiv kombinasjonen av nådestolen og Gudslammet i en treenighets fremstilling er heller ikke spesielt lett å finne i våre naboland på 1200-tallet, men det forekommer. Det kan være et lignende motiv som eksisterer i Grønbæk kirke i Danmark. Motivet stammer fra omkring 1225-1250 og skal vise en tronende Kristus i apsis med Gudslammet over.⁴¹⁴ En annen fremstilling av nådestolen og treenighetsmotivet som er vanligere å finne er det med den korsfestede Kristus. Bjäresjö kirke og Fjellie kirke er to andre danske kirker som har unggotiske nådestolfremstillinger som skal ha blitt om-malt til treenighets fremstillinger med korsfestelsen på 1300-tallet⁴¹⁵ Stora Köpinge kirke har en nådestolfremstilling apsis kuppelen. Antagelig er dette en romansk fremstilling. Majestas Domini sitter med en bok i den venstre hånden som er malt med helligåndsduen og foran ham ses Kristus på korset. Søborg kirke i Danmark er eksempler på danske kirker med tidlig

⁴⁰⁸ Haastrup, 1989, s. 48-49

⁴⁰⁹ Söderberg, Bengt og Roosval, Johnny: *Sveriges Kyrkor: 54. Gotland, Band 3*. Centraltryckeriet Esselte ab. Stockholm. 1942, s. 5-25. Også sett ved eget besøk i kirken.

⁴¹⁰ Lindgren, 1996, s. 336 A

⁴¹¹ Danbolt, 2004, s. 16-17

⁴¹² Danbolt, 1997, s. 143

⁴¹³ *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 16-17

⁴¹⁴ Saxtorph, 1970, s. 314

⁴¹⁵ Haastrup, 1989, s. 164

gotiske nådestol fremstilling av treenigheten, her holder han den døde Kristus foran seg. Denne fremstillingen ses på en søyle.⁴¹⁶

Ser vi mot Sverige finner vi i Vä kirke i Skåne en romansk nådestolfremstilling av Majestet Domini. Kristus sitter tronende i en stol eller regnbue, men ikke som treenighetsfremstilling.⁴¹⁷ I Fjellie kirke i Skåne finner man et romansk Majestet Domini-bilde, men om-malt til treenigheten på 1300-tallet. Bildet viser Kristus på korset med Gud tronende bak.⁴¹⁸ Og som nevnt har også Søndre Råda Kirke en slik fremstilling,⁴¹⁹ Majestas Domini-motivet ses altså på 1300-tallen som nådestolfremstilling i Sverige. Motivet forekommer som et treenighetsmotiv og her oftest malt med den korsfestede Kristus. Om Alstadhaug har et tidlig treenighetsmotiv i kombinasjon med nådestolen, eller om det her også dreier seg om et nådestolmotiv i hvelvet senere omgjort til et treenighetsmotiv er vanskelig å si. Jeg har ikke funnet noen kilder på at dette motivet eller andre Majestas Domini-motiv i Norge har blitt om-malt.

Motivet i Alstadhaug er ekstra spesielt siden treenigheten vises med Guds lam, noe vi heller ikke finner i andre norske kirker. Denne fremstillingen av Kristus som Guds lam er kalt Agnus Dei. Motivet stammer fra Johannes' åpenbaring 5,6, og symboliserer Jesus offerdød og seier over døden⁴²⁰. Det omtales også i Johannes Evangeliet 1,29 der det står skrevet "Se det guds lam, som bærer all verdens synd".⁴²¹ I tillegg til Grønbæk kirke, forekommer motivet i Danmark sammen med en mulig treenighets fremstilling i Tårs kirke, men da også sammen med døperen Johannes.⁴²² Motivet av Guds lam ses ofte sammen med Johannes døperen som i den danske kirken Søborg kirke, her omkring 1360,⁴²³ eller alene som i Valby.⁴²⁴ Nørre Alslev kirke har maleri i apsis fra rundt 1325 av den tronende Kristus med Johannes døperen til høyre sammen med Guds lam.⁴²⁵ Grønbæk kirke har et senromansk bilder fra første halvdel av 1200-tallet som viser den tronende Kristus i en regnbue oval. Over ham ses Guds lam sammen med Matheus som engel og Johannes som ørn.⁴²⁶ I Alstadhaugs ses Kristus eller

⁴¹⁶ Haastrup, 1989, s. 38-39

⁴¹⁷ Lindgren, 1995, s. 308

⁴¹⁸ Lindgren, 1996, s. 354 A

⁴¹⁹ Lindgren, 1996, s. 348 A

⁴²⁰ Saxtorph, 1970, s. 57

⁴²¹ Haraldsø, 1999, s. 14

⁴²² Saxtorph, 1970, s. 276

⁴²³ Saxtorph, 1970, s. 49

⁴²⁴ Saxtorph, 1970, s. 117

⁴²⁵ Saxtorph, 1970, s. 225-226

⁴²⁶ Saxtorph, 1970, s. 314

Guds-motivet med en engel på hver side. På kappens sør- og nordside ses Maria og Johannes døperen. Det er altså en tradisjon for å avbilde Kristus som lam i unngotiske og i den senromanske perioden i Danmark, som oftest sammen med motivet av Johannes.

Maria-fremstillinger

I tillegg til de forskjellige Kristus-fremstillingene er også forskjellige Maria-fremstillinger svært vanlige i unngotikken og utover middelalderen i Norge. At Maria-motivet er et svært populært motiv ses også i annen kirkekunst i Norge som på alterfrontaler, alterskap og en rekke Maria-statuer.

Bebudelsen

I Norge finner vi det som beskrives som et unngotisk eksempel på Bebudelsen i Hopperstad-baldakinen.⁴²⁷ Det må nevnes at Bebudelses-motivet ikke er et gjennomgående motiv i det norske materialet, men er en av de mest sentrale Maria-fremstillingene i tidlig gotikk i Danmark, og man finner det også utover middelalder i Danmark. Blant annet ses unngotikkfremstillinger i Nødebø kirke⁴²⁸ Skibby kirke.⁴²⁹ I Højby kirke ses bebudelsen mot slutten av 1300-tallet,⁴³⁰ Staby kirke i Danmark har trolig hatt en bebudelsesscene muligens fra midten av 1500-tallet⁴³¹ og Helsingør Mariekirke har en bebudelsesscene fra slutten av 1400-tallet,⁴³² bare for å nevne noen. Etter Hopperstads fremstilling av motivet finner vi i Norge først bebudelsen igjen i Moster kirkes utsmykning fra 1600-tallet.⁴³³ Hvor utbredt motivet har vært her til lands, er vanskelig å si ut i fra de to eksemplene vi finner i det eksisterende norske materialet. Men å utelukke at det har eksistert i de neste 400 årene i Norge er vanskelig å gjøre med tanke på hvor utbredt det har vært i vårt naboland.

Himmeldronning

Himmeldronningmotivet er et gjennomgående motiv gjennom hele middelalderen i Norge. I Nes kirke rundt 1200- 1300-tallet finner vi som nevnt Maria avbildet som himmeldronning i

⁴²⁷ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, s. 5

⁴²⁸ Haastrup, 1989, s. 57

⁴²⁹ Saxtorph, 1970, s. 111

⁴³⁰ Saxtorph, 1970, s. 131-132

⁴³¹ Lille, Eva Louise: *Danske kalkmalerier. Efter Reformationen 1536-1700*. Nasjonalmuseet Christian Ejlertsen Forlag. København 1992, s. 82

⁴³² Saxtorph, 1970, s. 80

⁴³³ Laugerud, 2000

apsishvelvet.⁴³⁴ Himmeldronning er et motiv man også finner igjen i de danske kirkene på 1300-tallet og ses blant annet i Nødebø kirke i korvelvets østkappe.⁴³⁵ Motivet ble populært på 1200- og 1300-tallet, og det tidligste bevarte bilde i Danmark med dette motivet er et fragmentarisk maleri i Elsted kirke ved Århus, datert til omkring 1275⁴³⁶ Marias kroning ses også rundt 1300-tallet i Sverige i Bjäresjö kirke, i Skåne.⁴³⁷

Madonna

På venstre side av sentralmotivet på Årdal-baldakinen ses Maria med Jesubarnet på fanget. Hun ses her med en krone på hodet, sittende og med et barn på fanget i det som kan regnes som en madonnaframstilling. Baldakinen er som nevnt datert til 1270.⁴³⁸ Madonna med barnet er omtrent ikke-eksisterende i Danmark på 1200-tallet i følge *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Det skal bare finnes ett unntak, med en stående Maria med barnet i Mygdal kirke.⁴³⁹ Hvis dette stemmer er det en svært tidlig framstilling av motivet vi finner i Årdal-Baldakinen, med mindre maleriet ikke stammer fra 1200-tallet. I Sverige finner vi Madonna-framstilling omkring 1325 i Othem på Gotland.⁴⁴⁰ Om dette er den tidligste framstilling i Sverige er jeg ikke sikker på, siden det er noe vanskeligere å få oversikt over det svenske materialet.

Madonnamotiver er likevel et veldig vanlig Maria-motiv på 1100- og 1200-tallet i Norge når det kommer til annen kirkeutsmykning. Eksempler på slike Madonna-statuer er Hoveland madonna i Eggedal i Buskerud og Madonna-statuen fra Urnes kirke i Sogn, begge omkring 1150. I tillegg har man Madonna-statuen fra Hove kirke Sogn og Fjordane 1220-1260.⁴⁴¹ Madonnamotivet ses også på Tingelstad frontalet i Oppland 1260-1290 der Madonna-motivet ses i sentrum av Frontalet,⁴⁴² og frontalet fra Odda kirke i Hordaland som er fra 1300-tallet.⁴⁴³ Det finnes også en rekke alterskap med Madonna-motivet. Noen eksempler på dette er alterskapet fra Hjørundfjord kirke i Møre og Romsdal, fra rundt 1500⁴⁴⁴ og alterskapet fra

⁴³⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁴³⁵ Haastrup, 1989, s. 57

⁴³⁶ Haastrup, 1989, s. 80

⁴³⁷ Lindgren, 1996, s. 356 A

⁴³⁸ Kroesen, 2014, s. 221

⁴³⁹ Haastrup, 1989, s. 59

⁴⁴⁰ Lindgren, 1996, s. 337 A

⁴⁴¹ Danbolt, 2004, s. 44

⁴⁴² Danbolt, 2004, s. 49

⁴⁴³ Danbolt, 2004, s. 61

⁴⁴⁴ Danbolt, 2004, s. 85

Brekke kirke i Gulen, Sogn og Fjordane fra midten av 1400-tallet.⁴⁴⁵ Dette vitner om at Madonna-motiver er i bruk i annen kirkeutsmykning i Norge utover middelalderen, selv om vi ikke finner det i det norske gjenværende bildematerialet.

Andre helgener

Monumentalmalerier av helgener er ikke uvanlig i norske kirker på 1200-tallet og utover middelalderen. Som nevnt i kapittel 1, finnes flere eksempler på helgener malt som enkeltmotiver i tillegg til apostler og livsvesener som er avbildet i sammenheng med Kristus-motivet.

I lektoriehvelvet i Torpo stavkirke ses Margaretas martyrium avbildet.⁴⁴⁶ Jeg kjenner ikke til noen andre malerier gjort av henne i samme periode i Norge, men det skal ha vært to sammenhengende malerifragmenter fra Lårdal kirke som stammer fra 1600-tallet. Her skal moivet av St. Margareta være fremstilt.⁴⁴⁷ Det finnes noen eksempler på at hun er avbildet i Danmark på 1200-tallet. St. Margrethe ses i dommedagsbildet i Keldby kirke, her med dragen. Hun er også avbildet i Fjellie, Farhult, Bjäresjö og Hillerslev, alle datert til perioden 1275-1375. Sankt Margaretha dukker også opp senere i danske kalkmalerier, som i Roskilde Domkirke hvor hun er malt rundt 1500-tallet.⁴⁴⁸ Å finne spesifikke Margaretha-fremstillinger fra Sverige har vært vanskeligere fordi det ikke er like oversiktlig skriftlig dokumentasjon over hva som eksisterer. Men helgenfremstilling ses også i Sverige. Allerede i romansk tid har man eksempler på malte enkeltmotiver av helgener. I Garde Kirke på Gotland ses det som antagelig er Russlands nasjonalhelgen, Boris eller Gleb. De var sønner av fyrsten av Kiev og ble ansett som helgener.⁴⁴⁹ I Vamlingbo Kirke, Gotland ses St. Michael som veier Keiser Henriks sjel,⁴⁵⁰ St. Olavs legende finner man i Åhus kirke i Skåne,⁴⁵¹ samt Apostelen Peter med nøkkel ses i Västra Sallerups kirke også i Skåne. Denne avbildningen er fra tidlig 1300-tallet.⁴⁵² Stenkumla kirke har også fremstillinger apostlene Laurentius (st. Lars), Peter, Bartholomeus, Paulus i koret på østveggen som stammer 1200-tallet.⁴⁵³

⁴⁴⁵ Danbolt, 2004, s. 84

⁴⁴⁶ Anker, 2005, s. 228

⁴⁴⁷ Dæhlin, 1956, s. 43-45

⁴⁴⁸ Haastrup, 1989, s. 54

⁴⁴⁹ Lindgren, 1995, s. 319

⁴⁵⁰ Lindgren, 1996, s. 332 A

⁴⁵¹ Lindgren, 1996, s. 352-353 A

⁴⁵² Lindgren, 1996, s. 355 A

⁴⁵³ Söderberg og Roosval, 1942, s. 5-25. Også sett ved besøk i kirken

Med dette ser vi at avbildninger av helgener absolutt ikke unikt for Norge i den tidliggotiske perioden. Hvorfor vi ikke ser Margaretas martyrium igjen før senere i middelalderen er igjen vanskelig å slå fast, men kan ha noe med hvor lite bevart bildemateriale som eksisterer. Hun er helt klart ikke noen ukjent helgen å avbilde med tanke på hennes hyppige forekomst i danske kalkmalerier. I annen norske kirkeutsmykning finnes det også eksempler på at helgenene har hatt en viktig rolle i kirkeutsmykningen og at andre helgener har stått sterkt. Noen eksempler er skulpturen av Sankt Olav fra Tyldal kirke i Østerdalen og Sankt Olav skulpturen i Tanum kirke i Vestfold. Begge fra rundt 1250.⁴⁵⁴ Man finner også sankt Peter malt på alterskapdøren i Fåberg kirke i Oppland rundt 1250-1280.⁴⁵⁵

Båtmotivet i Alstadhaug med apostlene er et eksempel på at den norske ikonografien ikke er særegen selv om mye av materialet er fragmentarisk og motivene i noen tilfeller usikre. Motivet kan være avbildningen av ”Jesus stilner stormen” eller ”Jesus går på vannet”, ”Peters kall” eller, ”Kristus og Peter på vannet”. Alstadhaug kirke er viet til St. Peter og en patronsyklus (bildesyklus med skytshelgen) i apsisrundingen er ikke uvanlig. Motiver av Peters kall har nesten alltid Jesus på stranden med Peter og Andreas i båt, men Kristus og Peter på vannet er blant annet gjengitt i et kalkmaleri fra omkring 1300 i Fjelle i Skåne. Maleriet i Fjelle er delt i to, men er svært likt det vi ser her. I Fjelle ser vi 2 disipler om bord i en båt og en høy Kristus-skikkelse som redder Peter.⁴⁵⁶ Motivet i Alstadhaug kan også være Peters båt, ”Navicella”, som er et symbol på kirken.⁴⁵⁷ Dette motivet, som mange andre motiv, kan tolkes til å være flere forskjellige avbildninger. Det er sjeldent noen fasit på hva motivene symboliserer, og også noen motiv har blitt endret på med tiden som sett på med nådestolmotivet. Båtmotivet er et godt eksempel på at noen av motivene kan være svært vanskelig å identifisere med sikkerhet. Dette gjelder særlig når det kommer til fragmenter slik mye av det norske bildematerialet er. Likevel er det snakk om kjente motiver som stammer fra den kristne liturgien og fra en felles europeisk ikonografi og bildekultur som understreker at Norge ikke har en særnorsk ikonografi.

⁴⁵⁴ Danbolt, 2004, s. 72

⁴⁵⁵ Danbolt, 2004, s. 49

⁴⁵⁶ *Konsthistoriska studier*: 1985, s. 16-17

⁴⁵⁷ Laugerud, 2005, s. 133-134 B

Materialet datert til perioden 1300-1400

I Øystein Ekroll definisjon av de gotiske periodene, er 1300-tallet en overgangsperiode fra gotikk til sengotikken.⁴⁵⁸ Danbolt regner denne perioden for å være sengotisk og vare frem til svartedauden. I Danmark er det vanlig å regne høygotikken fra 1350- 1400.⁴⁵⁹ Det er altså flere begrep som brukes om denne perioden. I det norske eksisterende materialet ser man de samme hovedmotivene gå igjen på 1300-tallet som i unngotikken. Nye motiv for perioden er dommedagsmotivet, kong Olav avbildet som helgen og St. Georgs kamp mot dragen som symbol for kampen mot det onde. Med dette venter 1300-tallets utsmykning om den norske kongemakten plass og inntoget av en mer dømmende Kristus-fremstilling i ikonografien.

Større narrative fremstillinger

Større bildeprogram med narrative fortellinger finnes det ikke bare unngotiske eksempler på i Norge. Denne tradisjonen for å utsmykke tak og vegger fortsetter også på 1300-tallet. Ål-taket som stammer fra Ål stavkirke er kanskje den rikeste narrative bildeutsmykningen vi kjenner til i det norske gjenværende materialet. Det malte taket viser blant annet motiver fra Kristi fødsel, lidelseshistorien, korsfestelsen og oppstandelsen samt dommedag.⁴⁶⁰ Ser vi mot Danmark finner vi igjen mange av de samme motivene innenfor samme tidsperiode. Skapelsesmotivet finner man blant annet i kirkene Tølløse og Ågerup omkring 1300.⁴⁶¹ Syndefallet er et vanlig motiv allerede i den romanske perioden og ses i blant annet i Esbønderup kirke og Kippinge.⁴⁶² Barndomshistorien finner man for eksempel i Keldby kirke og Gundsømagle kirke. Nødebø kirke har eksempelvis maleri av korsfestelsen og nattverdener ses i Vitaby kirke og Birkerød kirke.⁴⁶³ Også oppstandelsen er kjent motiv på 1300-tallet i Danmark og ses i Butterup, Vitaby og Stora Hammar kirke.⁴⁶⁴ I tillegg ses dommedagsfremstillinger i Gundsømagle kirke omkring 1275⁴⁶⁵, Keldby kirke omkring 1325⁴⁶⁶ og Birkerød kirke o. 1325-50.⁴⁶⁷

⁴⁵⁸ Ekroll og Stige, 2000, s.11

⁴⁵⁹ Saxtorph, 1997, s. 12

⁴⁶⁰ Fuglesang, 1996, s. 9-11

⁴⁶¹ Haastrup, 1989, s. 40

⁴⁶² Haastrup, 1989, s. 53

⁴⁶³ Haastrup, 1989, s. 48

⁴⁶⁴ Haastrup, 1989, s. 51

⁴⁶⁵ Haastrup, 1989, s.72

⁴⁶⁶ Haastrup, 1989, s. 118

⁴⁶⁷ Haastrup, 1989, s. 170

Å ha gjennomdekorerte rom med større narrative fremstillinger har heller ikke vært uvanlig i de danske kirkene i denne perioden. Det er flere eksempler på gjennomdekorerte rom med narrativebilder i vårt naboland. I Birkerød kirke ser man blant annet Maria som himmeldronning, Adam og Eva som spiser av livets tre, Kain som slår ihjel sin bror, Nattverdene.⁴⁶⁸ Som nevnt har Nødebø kirke en korsfestelsesfremstilling, men kirken har utsmykning i både kor og skip og viser Maria som himmeldronning, syndefallet og utdrivelsen fra paradiset.⁴⁶⁹ Jyderup kirke har også en del høygotiske bilder i kor og korbuen og noen av motivene er den dømmende Kristus, de hellige tre konger, bebudelsen, korsfestelsen og syndefallet.⁴⁷⁰ Disse kirkene vitner om at Ål stavkirke med sitt gjenværende tak, ikke er unikt i skandinavisk sammenheng med tanke på motivvalg eller som en større narrativ fremstilling malt i høygotikken. Større narrative fremstillinger har vært en del av en billedtradisjon på 1300-tallet, som ikke bare ses eksisterende i Norge, men også er klart til stede i Danmark.

Kristusfremstillinger

Kristusfremstillingene fortsetter å dominere 1300-tallet. I det gjenværende norske materialet ser man at den menneskelige fremstillingen av Kristus på korset fortsetter å bli malt, men også den dømmende Kristus i sammenheng med dommedag dukker opp i flere kirker.

Tronende Kristus- og Guds-fremstillinger

Den tronende Kristus-fremstillingen fra unggotikken fortsetter å bli malt i høygotikken. Et eksempel på dette er Vestre Slide kirkes tønnehvelv, som stammer fra rundt 1300-tallet. Her ses Kristus som sentralmotivet i midten av hvelvet.⁴⁷¹ Også Vang stavkirke som ble revet, skal også ha hatt Kristus som sentralmotiv i kirken. Dette ser på en akvarell hos Kode i Bergen, gjort av Schiertz.⁴⁷² Maleriet skal ha vært under taket og vist Kristus malt i midten med en bok i den ene hånden og en gest til eds-løftet i den andre hånden.⁴⁷³ På vestsiden av koret skal det også ha vært en bilde-rekke hvor Kristus er kronet i midten som verdensdommer med to sverd i munn.⁴⁷⁴ I Stubbekøbing kirke i Danmark ses den tronende

⁴⁶⁸ Saxtorph, 1997, s. 57

⁴⁶⁹ Saxtorph, 1997, s. 71-72

⁴⁷⁰ Saxtorph, 1997, s. 98

⁴⁷¹ Jahnsen, 1987, s. 36-38

⁴⁷² Sett ved eget besøk hos Kode: protokoll nr. Ms 537

⁴⁷³ Hermundstad, 1969, s. 48-49

⁴⁷⁴ Hermundstad, 1969, s. 49-50

Kristus i mandorla på skipets østvegg, og stammer fra 1275.⁴⁷⁵ Utenom dette motivet har jeg ikke klart å finne noen Majestas Domini motiv malt i Danmark på 1300-tallet. De fleste av motivene som forekommer stammer fra midten av 1200-tallet, før det så dukker opp på 14- og 1500-tallet. I Sverige finner man motivet blant annet i Strängnäs domkirke, men dette stammer fra 1462. Her ses Kristus sittende på regnbuen tronende omgitt av blant annet Maria og Johannes.⁴⁷⁶

Korsfestelsen

Som nevnt har korsfestelsesmotivet vært et populært motiv. På 1300-tallet forsetter Kristusmotivets utbredelse i Norge. Et eksempel på dette er Tanum kirke, hvor man finner en korsfestelsesscene på skipets østvegg med to personer.⁴⁷⁷ Vang kirke skal også ha hatt en korsfestelsesscene som viser den lidende Kristus omgitt av totalt 9 personer. Dette ses på en akvarell hos Kode, Bergen gjort av Schiertz.⁴⁷⁸ Tradisjonen for å avbilde Kristus på korset med flere personer skal ha startet på 1300-tallet i Syd-Europa. Den opprinnelig enkle avbildningen med Kristus på korset med Johannes og Maria under, ble etterhvert supplert med flere skikkelser. Maria Magdalena ble også avbildet, samt Longinus, oftest på Kristus høyre(gode) side, og på hans venstre, Stefaton med eddiksvampen på en stav. Etter hvert ble også Pilatus og soldater avbildet. En slik avbildning finner man blant annet i Viskinge kirke i Danmark fra 1425.⁴⁷⁹ Korsfestelsesmaleriet i Viskinger kirke skal ha klare trekk fra altertavlen i Bad Wildungen i Nord-Tyskland som er datert til 1403 og malt av Konrad von Soest.⁴⁸⁰ I Sverige finner man eksempel på Korsfestelsen i Dalhems kirke Gotland, første halvdel av 1300-tallet.⁴⁸¹ Korsfestelsen har som nevnt en lang motivtradisjon som stammer fra Europa og det er ikke overraskende at det finnes danske og svenske eksempler på dette motivet, i tillegg til norske i bildematerialet fra 1300-tallet.

⁴⁷⁵ Saxtorph, 1970, s. 228

⁴⁷⁶ Lindgren, 1996, s. 315 A

⁴⁷⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 89

⁴⁷⁸ Kodes arkiv: Protokoll nr. Ms 537

⁴⁷⁹ Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Nasjonalmuseet. København 1985, nr. 28

⁴⁸⁰ Haastrup, 1985, nr. 28

⁴⁸¹ Lindgren, 1996, s. 340 A

Treenigheten og Nådestolen

Rygge kirke har rester av kalkmaleri apsis. Motivet er ”Nådestolen” med Gud fader som holder den korsfestede Kristus.⁴⁸² I Danmark og Sverige finnes det som nevnt eksempler på nådestolmalerier fra 1200-tallet malt om til treenigheten på 1300-tallet. Om Rygge kirke har vært en ren nådestolfremstilling malt om til treenigheten er for meg usikkert, i likhet med Alstadhaug. Jeg må som nevnt tidligere si at jeg ikke har funnet noen skriftlige kilder i Norge angående denne tradisjonen for å male om nådestolen til en treenighetsfremstilling. I Danmark finner man en høygotisk fremstilling av Gud, fremstilt som treenigheten, i Sankt Peders kirke i Næstved⁴⁸³ og Søborg kirke.⁴⁸⁴ Om dette er en nådestolfremstilling kan jeg ikke si med sikkerhet, fordi jeg ikke finner noe mer utdypende informasjon om disse treenighetsfremstillingene og hvordan de ser ut. På 1400-tallet ses Kristus som verdensdommer og treenigheten i et motiv i Vesterborg kirke. Motivet ses i en regnbueoval hvor Gud sitter med den korsfestede Kristus foran seg.⁴⁸⁵ I Sverige finner en som oftest treenigheten i kombinasjon med nådestolen, men et eksempel på en annen treenighetsfremstilling finnes i Sölvesborg kirke i Blekinge. Her ses en treenighetsfremstilling fra rundt 1420, hvor Gud er fremstilt med tre hoder.⁴⁸⁶ Dette er en treenighetsfremstilling vi ikke finner i Norge og vitner om at andre variasjoner av motivet har eksistert i Skandinavia.

Dommedag

I tillegg til Ål stavkirkes fremstilling av dommedag har Tanum kirke også en dommedagsfremstilling, der en ser Kristus foran helvetes gap.⁴⁸⁷ Jeg kjenner ikke til noen dommedagsfremstilling i Norge fra 1200-tallet. De første danske dommedagsmotiver er blandingsmotiver som i Keldby kirke, hvor Kristus er malt som dommeren, men med krusifiks. Dette er en kombinasjon av nådestolen og den dømmende Kristus og er tidlig 1300-talls.⁴⁸⁸ Senere dommedagsmotiver finner man i Gundslev kirke, Vester Broby kirke og Birkerød kirke. Alle i Danmark og alle er malt innenfor første halvdel av 1300-tallet.⁴⁸⁹ Ut i fra dette er det ikke overraskende at motivet heller ikke er utbredt i Norge på 1200-tallet og at

⁴⁸² Ekroll og Stige, 2000, s. 77

⁴⁸³ Saxtorph, 1970, s. 180

⁴⁸⁴ Saxtorph, 1970, s. 115-116

⁴⁸⁵ Saxtorph: 1970, s. 234

⁴⁸⁶ Lindgren, 1996, s. 318 A

⁴⁸⁷ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

⁴⁸⁸ Haastrup, 1989, s. 39

⁴⁸⁹ Haastrup, 1989, s. 40

de først ses på 1300-tallet. Man kan regne med at dette motivet blir vanligere på 1300-tallet.⁴⁹⁰

Maria-fremstillinger

Jeg finner ikke en like stor motivvariasjon innenfor Maria-motivet på 1300-tallet, som på 1200-tallet, i det norske gjenværende materialet. Maria ses fortsatt sammen med andre motiver som pasjonssyklusen, men av Maria som hovedmotiv er det himmeldronningmotivet som dominerer. Selv om vi ikke finner andre Maria-motiver i det gjenværende norske materialet fra 1300-tallet finnes andre Maria-motiv i Danmark. Et Maria motiv som er utbredt på 1300-tallet i vårt naboland er som nevnt bebudelsen. Eksempler på dette er Øserlars kirke som har bebudelsen malt i to felt i kirken og stammer fra første halvdel av 1300-tallet.⁴⁹¹ Motivet ses også i Skibby kirkes hvelvkappe, malt rundt 1350.⁴⁹²

Himmeldronning

Himmeldronning finnes det flere eksempler på at det trolig er et populært motiv i den norske kirkeutsmykningen på 1300-tallet. Tanum kirke har rester etter det som mest sannsynlig er Marias kroning.⁴⁹³ Tingvoll kirke har middelaldersk tønnehvelv som er usikkert om daterer seg fra 1300- eller 1400- tallet. Motivene er i dag fragmentariske og for utydelige til å se sikkert hva som var der, men mest sannsynlig er det jomfru Maria man ser i det nordøstre hjørnet.⁴⁹⁴ Vang kirke skal også ha hatt maleri av Maria som himmeldronning.⁴⁹⁵ Himmeldronningmotivet finner vi både i Danmark og Sverige i den samme perioden. I Danmark kan man se Maria som himmeldronning i Birkerød kirke, dette malt omkring 1325-50.⁴⁹⁶ Samme motiv finnes også i Vestre Broby kirke i et maleri fra siste halvdel av 1300-tallet⁴⁹⁷ og i Gørlev kirke omkring 1475.⁴⁹⁸ I Sverige motivet i Västra Sallerup, Skåne ses Marie Kroning malt rundt 1440.⁴⁹⁹ Dette tyder på at Maria-dyrkelsen fortsatt eksisterer og at

⁴⁹⁰ Murray, 1996, s. 261

⁴⁹¹ Saxtorph, 1970, s. 240

⁴⁹² Saxtorph, 1970, s. 111

⁴⁹³ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, s. 1-2

⁴⁹⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

⁴⁹⁵ Kodes arkiv: Protokoll nr. Ms 537

⁴⁹⁶ Haastrup, 1989, s. 82

⁴⁹⁷ Saxtorph, 1970, s. 13

⁴⁹⁸ Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*. Nasjonalmuseet Christian Ejlert Forlag. København 1991, s. 70-73

⁴⁹⁹ Lindgren, 1996, s. 375 A

hun fortsatt har en sterk rolle i den katolske kirken i høygotikken i Norge i likhet med i Danmark og Sverige.

Andre helgener

Av helgenfremstillinger på 1300-tallet finnes St. Olav med øks og St. Georg eller Jørgen i kamp med en drage, begge i Tingvoll kirke.⁵⁰⁰ Dette er motiver vi ikke finner igjen i materialet fra 1200-tallet og kan tyde på at disse motivene kan ha blitt vanligere på 1300-tallet i Norge. Vi finner de samme helgene igjen andre steder i Skandinavia. For eksempel maleri av St. Olav med øks finnes i Danmark i Farhult kirke og Roskilde domkirke.⁵⁰¹ Samt i Skamstrup kirke ses Hellige Olavs kappseilas og avbildning av Olav med øks, disse fra omkring 1380.⁵⁰² St. Georg og dragen kan ses i Danmark i Rørby kirke omkring 1425 og i Mørkøv kirke 1460-80.⁵⁰³ I Sverige ser man St. Olavs legende er avbildet i Åhus kirke i Skåne på tidlig 1300-tallet.⁵⁰⁴ Tradisjonen for å male st. Georg og st. Olav er altså utbredt motiv i våre naboland på 1300-tallet og utover middelalderen.

Materialet datert til perioden 1400-1500

Det er fra 1400 til 1525 det er flest bevarte danske kalkmalerier. Halvparten av de bevarte maleriene man finner i Danmark i dag stammer fra denne perioden. Dette er helt omvendt av situasjonen i Norge, hvor lite er bevart fra 1400-tallet. Økonomisk nedgangstid etter svartedauden kan være noen grunner til funnet av færre malerier fra denne perioden. Norge kom i 1397-1520 under kalmarunionen og Norge, Sverige og Danmark fikk samme dronning, dronning Margrethe. Dette skjedde ved at hennes sønn, som var konge av Norge og Sverige, og mann, kongen av Danmark, døde i 1380 og 1387. Dronning Margrethe ønsket at søsterdattersønnen Erik av Pommern skulle overta makten etter henne, og han ble kronet av de tre riksrådene etter et møte i Kalmar i 1397.⁵⁰⁵ Norge fortsatte å ha eget riksråd etter dette, men den økonomiske makten var flyttet til Danmark. Den økonomiske nedgangen i perioden skal ha ført til at færre kirker ble bygget på 1300- og 1400-tallet i Norge. Likevel skal kirkene

⁵⁰⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 196-201

⁵⁰¹ Haastrup, 1989, s. 54

⁵⁰² Haastrup, 1985, nr. 6

⁵⁰³ Haastrup, 1989, nr. 21

⁵⁰⁴ Lindgren, 1996, s.352-353 A

⁵⁰⁵ Linton, Michael: *Kalmarunionen. Historiske kilder*. red. Av Rudi Thomsen. Gyldendal. Danmark 1974, s. 9-11

ha fått byttet inventar og ha hatt utskiftning av utsmykning da de nye alterskapene kom på 1400-tallet.⁵⁰⁶ Dette gjør at argumentasjonen for at kirkene hadde dårlig råd i denne perioden, blir noe tynn. Det kan like godt være tilfeldigheter som gjør at vi ikke finner flere norske monumentalmalerier for denne perioden i det gjenværende norske materialet.

Større narrative fortellinger

Vi skal også denne gang begynne med de store narrative fremstillingene. Selv om det er færre kalkmalerier i det bevarte norske materialet fra denne perioden kan man likevel se at tradisjonen i Norge for å male større bildesykluser i sengotikken forsetter med Mariakirken i Bergen som antagelig har hatt middelalderkalkmalerier i alle takhvelvene i kirkens sideskip, og på veggmuren nedenfor hovedtakhvelvet. I dag ser man fortsatt fragmenter av noe av det som en gang har vært malt i kirken på 1400-tallet. I kirken kan man som nevnt i kapittel 1 se rester etter en dommedagsframstilling, Peter og Paulus, pinseunderet, en mann og en dødning, omslynget av ormer og Kristi himmelfart.⁵⁰⁷ I tillegg ses våpenskjold, men Domenico Erdmann mener at våpenskjoldene er fra senere malingslag, og altså ikke fra middelalderen.⁵⁰⁸ Mariakirken er et eksempel på at også 1400-tallet hadde større narrative bildesykluser som dekorerte kirkene, i likhet med de foregående periodene. Vi kan også se at denne tradisjonen er noe som fortsetter også i de danske kirkene. Eksempler på slike større sengotiske bildesykluser er Gislinge kirke som har sengotiske bilder i hele hvelvet. Motivene er blant annet dommedag, Korsfestelsen og nattverdenen.⁵⁰⁹ Rørby kirke i Danmark har malerier av blant annet Kristus som dommer på en regnbue, de fordømte, erkeengelen Michael som veier sjeler, S. Jørgen fremstilling.⁵¹⁰

Kristus-fremstillinger

Det er ikke en like stor variasjon av Kristus-motiver fra den sengotiske perioden i det norske bevarte middelaldermaterialet. Av Kristus-fremstillinger som dominerer i sengotikken er korsfestelsesfremstillinger og dommedagsfremstillinger. Det finnes i tillegg en avbildning av Kristus som verdensdommer (Majestas Domini), øst i koret til Mariakirken.⁵¹¹

⁵⁰⁶ Danbolt, 2004, s. 80-81

⁵⁰⁷ Lidèn, 2000, s. 21-22

⁵⁰⁸ Riksantikvarens arkiv. Mariakirken. Jan Hauglid, 1981

⁵⁰⁹ Saxtorph, 1997, s. 92-93

⁵¹⁰ Saxtorph, 1997, s. 104-105

⁵¹¹ Sett ved eget besøk i Mariakirken høsten 2017

Korsfestelsen

Av motiv som eksisterer fra sengotikken er en mulig korsfestelsesfremstilling i Stiklestad kirke. Det som kan være Kristus, ses bærende på korset, men denne fremstillingen er veldig fragmentarisk⁵¹². Det finnes i tillegg også en korsfestelsesfremstilling i Mariakirken.⁵¹³ I Danmark fortsetter også tradisjonen for å male korsfestelsesfremstillinger og den korsfestede Kristus kan også ses i Ullerslev kirke omkring 1485⁵¹⁴ og som nevnt i Jyderup kirke⁵¹⁵. I Stenkumla kirke på Gotland ses pasjonssyklusen som innledes av bebudelsen og slutter med oppstandelsen i 15 scener.⁵¹⁶ Med bakgrunn i at motivet er å finne i Danmark og Gotland samtidig som at vi fortsatt finner et eksempel på motivet i Norge, kan korsfestelsen regnes som et av motivene som fortsetter å være utbredt på 1400-tallet.

Dommedag

Et annet motiv som fortsetter å bli malt på 1400-tallet i Norge er dommedagsmotivet. I Mariakirken kan man som nevnt se rester etter en dommedagsframstilling med en stor kirkeklokke.⁵¹⁷ Botne kirke i Vestfold har diverse uidentifiserte scener, tvilsom restaurering gjør identifisering vanskelig, men også her ser vi det som kan være en dommedagsscene. Det samme motivet finner vi igjen i Danmark i Sønder Vising, Tystrup, Slemming og Hjembæk kirke.⁵¹⁸ Dette er med andre ord heller ikke et unikt motiv å finne på 1400-tallet.

Manglende Kristus-motiver

Flere av Kristus-motivene vi finner på 1200- og 1300-tallet i Norge finner man malt på 1400-tallet. Som nevnt ses en fremstilling av Kristus med korsett i den ene hånden, på østveggen i koret i Mariakirken.⁵¹⁹ Når denne er datert til er noe usikkert, men den kan stamme fra 1400-tallet som mange av de andre kalkmaleriene i kirken eller fra 1500-tallet. Jeg er ikke kjent med noen andre motiv av Kristus som sentralmotiv i denne perioden eller nådestolmotiv. Grunnen til at disse ikke finnes malt i Norge i denne perioden er det som nevnt vanskelig å si noe sikkert om. Muligens kan økonomisk nedgang i Norge kan være grunnen til færre malerier og mindre motivvariasjon, men dette er usikkert. En annen forklaring kan rett og slett være bevaringssituasjonen. Det kan være tilfeldig at det ikke er avdekket mye fra 1400-tallet

⁵¹² Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Domenico Erdmann, s.1-2

⁵¹³ Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid, 1981

⁵¹⁴ Haastrup, 1991, s. 96

⁵¹⁵ Saxtorph, 1997, s. 98

⁵¹⁶ Söderberg og Roosval, 1942, s. 5-25. Også sett ved eget besøk i kirken

⁵¹⁷ Lidèn, 2000, s. 21-22

⁵¹⁸ Haastrup, 1991, s. 33

⁵¹⁹ Sett ved eget besøk i Mariakirken høsten 2017

med tanke på hvor lite det norske materialet er i omfang. Det er heller ikke gjort noe systematisk leting etter kalkmalerier i de norske middelalderkirkene, som i Danmark. Hvis vi ser på andre deler av kirkeutsmykningen i Norge fra middelalderen, som alterskap, vitner de om at den økonomiske situasjonen har tatt seg opp igjen på 1400-tallet i Norge og kirkene har ikke dårlig råd. Trondenes kirke i Nord-Norge har tre alterskap fra senmiddelalderen. Hovedalterskapet er fra 1460. Det har tidligere vært totalt 8 alterskap i kirken.⁵²⁰ Kvæfjord kirke i Norland har et alterskap fra omkring 1520 og Hjørundfjorden kirke i Møre og Romsdal ett fra 1500.⁵²¹ Maria kirken i Bergen har også et alterskap som er svært flott, og stammer fra tidlig 1500-tallet. Her vises Maria med Jesus barnet i midten omgitt av fire helgener og 12 apostler.⁵²²

Sengotiske Majestas Domini og andre Kristus fremstillinger finner man i flere kirker i Danmark i sammenheng med dommedagsmotivet. Eksempler på dette finner man i Elmelund kirke,⁵²³ Marvede kirke⁵²⁴ og Vinderslev kirke.⁵²⁵ Dette kan tyde på at Gud og Kristus som sentralmotiv nå males i sammenheng med dommedag. I Sverige finner man det som trolig en sengotisk nådestol og treenighetsfremstilling i Dingtuna Kirke i Västmanland. Her ses Kristus på korset foran Gud⁵²⁶ I Stenkumla kirke på Gotland har på nordmuren i koret en fremstilling av Kristus som verdensdommer som stammer fra 1400-tallet.⁵²⁷ Tronende Kristus og Gudsmotiv kan med dette ikke avskrives som et motiv som fortsatt kan ha vært i bruk også i Norge på 1400-tallet.

Maria-fremstillinger

I likhet med Kristus-fremstillinger er det er ikke spesielt mange Maria-fremstillinger å finne i det bevarte norske materialet i denne perioden.

I Vestre Slidre kirke ses Marias kroning, sammen med engler med musikkinstrumenter i det som skal være en 1400-talls-fremstilling.⁵²⁸ Dette er den eneste eksisterende malte Maria-fremstillingen jeg kjenner til fra den norske "sengotikken", men motivet er mer utbredt i

⁵²⁰ Danbolt, 2004, s. 80

⁵²¹ Danbolt, 2004, s. 85

⁵²² Danbolt, 2004, s.92

⁵²³ Haastrup, 1991, s. 82

⁵²⁴ Haastrup, 1991, s. 192

⁵²⁵ Haastrup, 1991, s. 198

⁵²⁶ Lindgren, 1996, s. 404 A

⁵²⁷ Söderberg og Roosval, 1942, s. 5-25. Også sett ved eget besøk i kirken

⁵²⁸ Jahnsen, 1987, s. 36-38

Danmark. Maria som himmeldronning ses for eksempel i Gørlev kirke, omkring 1475.⁵²⁹ Stenlille, Karrebæk, S. Maria kirke Helsingør, Bellinge, Hjembæk og Kongsted er også alle danske kirker med Maria-fremstillinger⁵³⁰ I Sverige ser man også en trolig sengotisk fremstilling av Marias kroning i Härnevi Uppland.⁵³¹ Selv om vi ikke finner mange Maria-fremstillinger på 1400-tallet i Norge finner mange malte Maria-fremstillinger i våre naboland. Det er også helt tydelig at hun ikke har mistet sin plass i kirken når vi ser på annen norsk kirkeutsmykning. Et eksempel på dette er alterskapet fra Hjørundfjorden kirke i Møre og Romsdal fra omkring 1500.⁵³²

Andre helgener

Malte helgenavbildninger har fortsatt sin plass i Norge under sengotikken, noe vi finner flere eksempler på i det norske gjenværende bildematerialet.

I Kinsarvik kirke ses en stor St. Mikael sjeleveier og det som er beskrevet som en pave eller ”biskophelgen” i kirken. Denne helgenen kan muligens være St. Nicolas.⁵³³ Motivet har en svært usikker datering men jeg velger å plassere det som en del av materialet fra 1400-tallet. St. Mikael som sjeleveier er ikke et ukjent motiv i middelalderen. Motivet finner man igjen i Danmark i Århus domkirke hvor det er malt som et stort sidealterbilde og malt på begynnelsen av 1500-tallet.⁵³⁴ Som nevnt tidligere er også en unggotisk fremstilling av st. Mikael som veier sjelen til keiser Henriks å se i Vamlingbo Kirke på Gotland.⁵³⁵ Også Rørby kirke i Danmark har en sengotisk fremstilling av engelen Mikael som veier sjeler.⁵³⁶ Motivet av sjelevegningen ses også i Stenkumla kirke på Gotland.⁵³⁷ Motivet som vi finner i Kinsarvik er St. Mikael ikke et særnorsk motiv i likhet med både eksempelvis, den tronende Kristus og himmeldronningmotivet.

Andre helgener som finnes fremstilt på 1400-tallet er Peter og Paulus i Mariakirken.⁵³⁸ Også Hopperstad stavkirke har svake rester av en malt helgen som trolig er Sankt Peter, på

⁵²⁹ Haastrup, 1991, s. 70

⁵³⁰ Haastrup, 1991, s. 72

⁵³¹ Lindgren, 1996, s. 404 A

⁵³² Danbolt, 2004, s. 85

⁵³³ Christie og Svartstad, 1963, s. 30-35

⁵³⁴ Haastrup, 1991, s. 49

⁵³⁵ Lindgren, 1996, s. 332 A

⁵³⁶ Saxtorph, 1997, s. 104-105

⁵³⁷ Söderberg, og Roosval, 1942, s. 5-25

⁵³⁸ Lidén, 2000, s. 21-22

fremsiden av baldakinen.⁵³⁹ Danske fremstillinger av Peter og Paulus rundt samme periode finnes blant annet i Roskilde Domkirke,⁵⁴⁰ og Kongsted Kirke i Danmark.⁵⁴¹ Hopperstad stavkirke har også den hellige Kristoffer malt på en søyle.⁵⁴² Dette er den eneste malte avbildningen man finner av denne helgenen i Norge, men St. Kristoffer er et kjent motiv i danske kirker under hele middelalderen, og man finner blant annet denne helgenen malt i Sanderum kirke.⁵⁴³ Det er vanskeligere å få oversikt over det svenske materialet fra perioden med bakgrunn i at det ikke finnes de samme oversiktsverkene som er gjort på danske kalkmalerier. Jeg har ikke funnet de samme helgene malt i Sverige i sengotikken, som vi finner i Norge. Dette vil ikke si at de ikke eksisterer, men det blir for omfattende å finne disse enkelthelgener ut i fra dette prosjektets tidsramme. Det er likevel vært å nevne at det er vanlig å fortsatt avbilde helgener på 1400-tallet i Sverige og man finner Sankt Olav i Gualöv kirke i Skåne.⁵⁴⁴ Sankt Anna ses i Södra Råda kirke i Värmland.⁵⁴⁵ Det som mulig kan være sankt Ursula og sankt Apollonia ses i Vendels kirke i Uppland.⁵⁴⁶

Materialet datert til perioden 1500-1650

Reformasjonen og de nye kirkeordningene preget Norge på 1500- og 1600-tallet.⁵⁴⁷ Arne Bugge Amundsen beskriver i *Norges religions historie* at reformasjonen ikke var ønsket eller noe den norske befolkningen var forberedt på, men ble påtvunget fra Danmark.⁵⁴⁸ 1537 er året som har blitt stående som da reformasjonen fikk sitt inntog i Norge. Dette skjedde etter at den romersk-katolske erkebiskopen Olav Engelbrektsson flyktet fra Trøndelag etter å ha prøvd å sette politisk og militær motstand mot Danmarks avgjørelse.⁵⁴⁹ Av de syv sakrament til den romersk-katolske kirken ble bare to bevart, dåp og nattverdenen.⁵⁵⁰ Ikke bare ritualene ble endret, men også helgene mistet sin plass. Likevel skal flere steder ha bevart helgenstatuer og annet kirkelig inventar som vitner om at folk ønsket å holde på tradisjonen for å tilbe hellige personer. Noen eksempler på dette er st. Nikolas-statuen i Eidskog i Telemark, hvor ritualet rundt helgenen i sognekirken ble tatt var på av bøndene. Også en Maria-statue i Trømborg i

⁵³⁹ Anker, 2005, s. 135- 136

⁵⁴⁰ Saxtorph, 1970, s. 108

⁵⁴¹ Saxtorph, 1970, s. 177

⁵⁴² Laugerud: 2007, s. 19

⁵⁴³ Haastrup, 1991, s. 48

⁵⁴⁴ Lindgren, 1996, s. 377 A

⁵⁴⁵ Lindgren, 1996, s. 319 A

⁵⁴⁶ Lindgren, 1996, s. 395 A

⁵⁴⁷ Amundsen, 2005, s. 163

⁵⁴⁸ Amundsen, 2005, s. 164

⁵⁴⁹ Amundsen, 2005, s. 165

⁵⁵⁰ Amundsen, 2005, s. 172

Østfold ble besøkt av folk for helebot. Tradisjonen for å besøke denne skulpturen skal ha vært intakt helt frem til 1700-tallet da skulpturen ble fjernet fra kirken. Det ble også helt ut på 1840-tallet rapportert om folk som samlet seg i Røldal kirke for å få helbredelse av det som skulle være et svettende krusifiks i koråpningen. Jonsok skal også ha blitt feiret uten presten til stede.⁵⁵¹ Dette tyder på at ritualene rundt kirkeutsmykning og de malte bildene flere steder fortsatter etter reformasjonens inntog.

Større narrative fortellinger

Etter reformasjonen finner vi fortsatt større bildeutsmykninger blant det bevarte norske materialet som har klare middelalderske forbilder. Blant utsmykningen som regnes for å være 1600-talls er den i gamle Moster kirke i Hordaland. Denne kirken har hatt et gjennomdekorert kirkerom, og her dreier det seg om et stort bibelsk billedprogram gjort i kalk. Motivene kan regnes for å være i en middelaldersk tradisjon og blant dem finner man Jesus liv og lidelseshistorie, syndefallet, bebudelsen og mulig Maria som himmeldronning.⁵⁵² Kristus fremstillinger og motiver fra Det Gamle Testamentet er ikke overraskende å finne på 1600-tallet, men Mariamotivet skiller seg her spesielt ut. I tillegg har disse bildene en utforming som minner svært om middelalderens malerier. Det er ikke bare i Norge man finner kalkmalerier med middelalderske forbilder fortsatt malt etter reformasjonen. Dale kirkes kor skal også ha blitt malt etter overkalkingen i 1658. Dette skal ha vært legemsstore gammeltestamentlig førere som sto på hver side av tavlen på østveggen. Figurene som ble malt i koret skal ha vært Moses med små horn i pannen og Aron som beskrives av Ola Seter til å se ut til å ha noe katolsk utsyr.⁵⁵³ Det er også flere danske kirker som har etterreformatorisk utsmykning som vitner om katolsk inspirasjon. Nils Saxtorph skriver i *Jeg ser på Kalkmalerier* om hvordan den middelalderske bildetradisjonen fortsetter etter reformasjonen i Danmark. Det er ikke noen bildestorm som bytter ut bildene i de danske kirkene etter reformasjonen, eller fjerner de helt. Man ser en tendens til at helgendyrkelsen blir mindre og at helgenlegendene blir skiftet ut med gamle testamentlige motiver, og profeter. Men det er en glidende overgang og ikke et totalt skifte.⁵⁵⁴ Derfor er det kanskje ikke så overraskende at vi finner noe av den samme tendensen her til lands, selv om det er spesielt at det males nye malerier med middelaldersk preg, som i Moster. Av danske utsmykninger som har et

⁵⁵¹ Amundsen, 2005, s. 170-71

⁵⁵² Jensen, 2005, s. 13

⁵⁵³ Seter, 1953, s. 8

⁵⁵⁴ Saxtorph, 1970, s. 17-18

bildeprogram som minner om middelalderens dekor i sin utforming er Åsted kirke som har et etterreformatorisk utsmykket korbhvelf som viser bebudelsen, Jesus fødsel, korsfestelsen, oppstandelsen, Evas skapelse, syndefallet, Isaks ofring og kobberslangen.⁵⁵⁵ En annen er Sønderholm kirke har malerier som viser Satans nedstyrtelse, Noahs drukkenskap, Eva som skapes av Adams ribbein, korsfestelsen, oppstandelsen, kobberlangen i ørkenen og Jonas og hvalen.⁵⁵⁶ Dette er altså ikke noe særnorsk fenomen.

Kristusfremstillinger

Kristus som symbol er som nevnt ikke uventet å se etter reformasjonen. Det er i hovedsak de samme hovedmotivene fra middelalderens Kristus-fremstilling vi finnes malt etter reformasjonen.

Korsfestelsen

Korsfestelsen er at av motivene vi fortsatt finner malt etter at reformasjonen har kommet til Norge. Eksempel på dette finnes blant annet i Rollag stavkirke som over korbuen ses en kalvariegruppe, hvor vi ser Maria og Johannes sammen med den korsfestede Kristus. Denne er montert på en minnetavle datert til 1653.⁵⁵⁷ Som nevnt har Mariakirken i Bergen hatt en korsfestelsesscene datert til 1500-tallet.⁵⁵⁸ Jeg er usikker på om denne er etter eller før reformasjonen, og velger derfor å også nevne den her. Værnes kirke har i likhet med Rollag, kalkmaleri av Korsfestelsen, datert til 1500- til 1600-tallet.⁵⁵⁹ Vi finner det samme motivet i den etterreformatoriske perioden i resten Skandinavia. Danske eksempler finnes i Åsted kirke,⁵⁶⁰ Povlsker kirke,⁵⁶¹ Sønderholm, Staby kirke⁵⁶² og Sulsted kirke som alle viser Jesus nagnes til korset.⁵⁶³ I Sverige finner man Kristus på korset i Karlskoga kirke i blant annet Värmland på begynnelsen av 1600-tallet.⁵⁶⁴ I Lau kirke på Gotland ses Gud fader i en nådestol fremstilling med den korsfestede Kristus foran seg. Motivet ses i koret og er omgitt av engler med basuner, og under nådestol motivet ses oppstandelsen og de fortaptes helvetes

⁵⁵⁵ Haastrup, Ulla: Danske kalkmalerier. Etterreformationen 1536-1700. Nasjonalmuseet Christian Ejlers'Forlag. København 1992, s.125

⁵⁵⁶ Haastrup, 1992, s. 112-113

⁵⁵⁷ Anker, 2005, s.186

⁵⁵⁸ Lidèn, 2000, s. 21-22

⁵⁵⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 226-231

⁵⁶⁰ Haastrup, 1992, s. 124

⁵⁶¹ Haastrup, 1992, s. 30

⁵⁶² Haastrup, 1992, s. 83

⁵⁶³ Haastrup, 1992, s. 86

⁵⁶⁴ Lindgren, Mereth: *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*. Bokförlaget Signum. Lund 1996, s. 238 B

ferd inn i uhyrets gap. Under her igjen ses Kristus med 8 apostler. Til venstre for Kristus står det MDXX som indikerer at maleriet stammer fra 1520.⁵⁶⁵

Kristus/Gud som verdensdommer ved dommedag

I Byneset kirke ses ”de onde gjerninger”, Kristus som verdensdommer og dommedag.

Motivene kan mulig stamme fra 1600-tallet.⁵⁶⁶ Skaun kirke har rester av en

dommedagsscene hvor Kristus hode er øverst og avbildet som verdensdommer. Maleriet er

datert til å være mest sannsynlig fra 1500- til 1600-tallet.⁵⁶⁷ Værnes kirke i Nord-Trøndelag

har kalkmaleri av dommedagsscene og Kristus som verdensdommer og maleriene er datert til

rundt 1500- til 1600-tallet.⁵⁶⁸ Undredal stavkirke har rester etter en mulig

dommedagsscene.⁵⁶⁹ Uvdal stavkirke har over koråpningen et maleri med syndefallet som er

etter-reformatorisk,⁵⁷⁰ som har noe av den samme symbolikken som dommedagsmotivet.

Med dette ser man at flere kirkeutsmykninger gjort etter reformasjonen maler ikke bare den

korsfestede Kristus som er et symbol på den kristne troen, men avbildningen av Kristus og

Gud som verdensdommer i sammenheng med dommedagsscener kan sies å være ”vanlig”.

Dommedag er et motiv som også ses i flere danske kirker i den etter reformatoriske perioden.

Blant disse er Olstrup, Lønborg, Sønderholm, Auning, Hørve og Vallensved kirke 1550-

1600.⁵⁷¹ Men man finner også den tronende Gud fremstilt eksepelvis i Høvre kirke har et

maleri av den tronende Gud fader⁵⁷² og i Broager kirke hvor man ser en Majestas Domini-

fremstilling, omgitt av de fire livsvesener.⁵⁷³

Maria-fremstillinger

Mer spesielt er det kanskje å se at Maria-motivet ikke har forsvunnet helt etter reformasjonen

og mye tyder på at hun ikke helt har mistet sin plass. I Moster kirke finner man en fremstilling

av Bebudelsen, en mulig Maria-fremstilling som himmeldronning og en avbildning av Jesus-

barnet på marken hvor Maria er i bønn ved siden av.⁵⁷⁴ Avbildninger av Maria er ikke ukjent i

⁵⁶⁵ Lagerlöf, Erland og Stolt, Bengt: *Sveriges kyrkor: 165. Gotland: 7. Lau kyrke*. Burs ting. Stockholm: Almqvist & Wiksell. 1975, s. 605-608. Også sett ved eget besøk i kirken.

⁵⁶⁶ Ekroll og Stige: 2000, s. 206-209

⁵⁶⁷ Ekroll og Stige, 2000, s. 202-205

⁵⁶⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 226-231

⁵⁶⁹ Laugerud, 2007, s. 20

⁵⁷⁰ Laugerud, 2007, s. 18

⁵⁷¹ Haastrup, 1992, s. 74

⁵⁷² Haastrup, 1992, s. 127

⁵⁷³ Haastrup, 1992, s. 160

⁵⁷⁴ Laugerud, 2000

Danmark i samme periode og bebudelsen ses i Staby kirke⁵⁷⁵ og Maria ses på siden av en dommedagsfremstilling i Vallensved kirke.⁵⁷⁶

Andre helgener og enkeltmotiver

Etter reformasjonen finner man naturlig ikke så mange malerier av enkelthelgener som tidligere. I Dale kirke kan man se en apostelrekke fra 1500-tallet. Det er bare fire apostler igjen. De man i dag kan se er St. Bartholomeus, Thomas, Matheus og Judas.⁵⁷⁷ Gol Stavkirke har en etterreformatorisk fremstilling av de fire evangelistene.⁵⁷⁸ Men slike fremstillinger er ikke spesielt for den etter-reformatoriske perioden, da apostlene fortsatt er en del av de tillatte forbilder.

Det finnes også enkeltmotiver malt etter reformasjonen. I Enebakk kirke finner maleriet av en kvinne som kjerner smør omgitt av 3 djevler. Hun er mest sannsynlig personifiseringen av gjerrighet og over står det skrevet: ”Superbia”, som betyr hovmod eller selvopptatthet og tyder på at også personifiseringen av denne synden har vært malt i kirken. Kalkmaleriet skal stamme fra 1540⁵⁷⁹ og har klare middelalderske trekk. Byneset kirke har et motiv kalt ”Syndemannen”, som er en mann med syv slanger voksende ut fra hver sin kroppsdel som representerer dødssyndene. Utukt, hovmod, fråtseri, misunnelse, vrede, livslede og gjerrighet.⁵⁸⁰ Personifisering av dyder og laster finner man også i Bjäresjö kirke i Skåne i Sverige på 1200-tallet, på hver side av triumfveggen står en dyd og stikker en lanse inn i hver sin last.⁵⁸¹ Dette er ikke noe ukjent middelaldermotiv og viser til at denne type avbildninger også fortsetter å bli malt etter reformasjonen.

Oppsummering

Materialets omfang

Som nevnt kjenner vi til 300 middelalderkirker i sten bygget i Norge, og disse utgjorde ca. en femtedel av alle kirkene her til lands. I dag eksisterer rundt 150 av disse⁵⁸² og det er bare i overkant av 20 kirker vi vet fortsatt har middelalderutsmykning bevart. Av stavkirker er det bevart 28 stykker⁵⁸³, men bare ca. 13 har rester etter middelaldermalerier. I Danmark er det

⁵⁷⁵ Haastrup, 1992, s. s. 84

⁵⁷⁶ Haastrup, 1992, s. 77

⁵⁷⁷ Riksantikvarens arkiv: Dale kirke. Rapport Dale. s. 6-7

⁵⁷⁸ Anker, 2005, s. 219

⁵⁷⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83

⁵⁸⁰ Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

⁵⁸¹ Lindgren, 1995, s. 324

⁵⁸² Ekroll og Stige, 2000, s. 17

⁵⁸³ Anker, 2005, s. 12

ca. 1800 eksisterende steinkirker i Danmark fra middelalderen⁵⁸⁴, og ca. en tredjedel av Danmarks middelalderkirker har bevarte kalkmalerier. Dette dreier seg om malerier, fragmenter etter malerier eller ornamentikk, slik som i Norge. Her varierer også stilarten og motivvalget mellom kirkene. Det kan tenkes at flere av steinkirkene i Norge kan ha bevarte middelaldermalerier under flere lag av kalk, men vi har ikke gjort en systematisk leting etter disse maleriene slik Danmark har. At Norge har hatt en rik billedlig kirkeutsmykning gjennom middelalderen er ikke vanskelig å forestille seg, og vi har spesielt mye bevart av annen kirkeutsmykning. Portaler, prekestoler, epitafier, alter tavler, helgenskulpturer, krusifiks og lignende. Disse finnes både i de norske middelalderkirkene, på Norsk folkemuseum og kirkesamlingen på Bergen museum og vitner om et rikt utsmykket kirkerom i den norske middelalderen.

Motiver

I Danmark som i Norge ses hovedsakelig hovedmotiver som Kristus-motiv, Maria-motiv og helgenfremstillinger. Motivene er fra det gamle og det nye testamentet, men også bilder av djevler, fabeldyr og andre motiver som representerer fristelser og er ment som advarsel mot det onde. Disse bildene setter de forherligede motivene av Guds rike opp mot helvete som den mørke motparten, til advarsel og lærdom.⁵⁸⁵

Det norske materialet er ikke bare fragmentarisk og oppstykket. Vi har flere kirker fra tidlig middelalder med større narrative bildesykluser, som vitner om et rikt utsmykket kirkerom. Nes, Alstadhaug, Ål taket, Stiklestad og Mariakirken er noen av kirkene med størst bildemateriale å vise til. Her ses både gammeltestamentlige bilder og det nye testamentet. Alle hovedgruppene av motiver finnes i de norske kirkene gjennom hele middelalderen i likhet med de danske, men i Norge er ung- og høygotikken størst representert. Som nevnt er dette motsatt i Danmark. Der er det den sengotiske perioden som er sterkest representert i det eksisterende bildematerialet. Det kan være flere grunner til at vi ikke har mye bevart materialet fra sengotikken, men antagelig er dette helt tilfeldig.

Danmarks kalkmalerier er også bedre dokumentert en det norske materialet. I min gjennomgang av hva jeg finner av monumentalmalerier i Norge finner jeg at de samme

⁵⁸⁴ Saxtorph, 1997, s. 8

⁵⁸⁵ Saxtorph, 1997, s. 7

motivene som i de norske kirkene fra middelalderen finnes også i de danske. Det norske gjenværende bildematerialet står i samsvar med det som finnes i nabolandene våre av motivbruk gjennom middelalderen. Det er ikke vanskelig å finne danske eksempler på samme motiv i samme periode som vi finner her i Norge, og ut i fra dette vil jeg hevde at vi stiller oss veldig likt med Danmark når det kommer til utbredelsen av motiv og bruk av kalkmalerier som dekor i det norske kirkerommet i middelalderen. Å gjøre en oversikt over hvilken motiver som finnes i Danmark men ikke i Norge blir lite hensiktsmessig siden det er snakk om så mye mer materiale å ta utgangspunkt i. Om vi ikke finner det samme motivet her til lands kan det likevel ha eksistert, selv om det ikke er gjenværende rester etter det i dag. Mer interessant er det å trekke frem hva som vi finner her og ikke i Danmark.

Særegent for Norge

Selv om det norske gjenværende materialet hovedsakelig stiller seg ikonografisk likt som den danske og svenske er det likevel som nevnt noen motiv som skiller seg ut fra resten. Et motiv som er spesielt er det ”unggotiske” Madonna-motivet som ses malt på Årdal-baldakinen. Dette motivet har ikke jeg funnet igjen i Danmark i samme tidsperiode, men dukker først opp på 1300-tallet i vårt naboland. Madonnafremstillingen skiller seg ikke bare ut ved at det kan være en tidlig fremstilling, men også ved at det ikke er en gjennomgående fremstilling i det norske materialet. Dateringen av motivet kan være feil, slik at dette egentlig er en tidligere Madonna-fremstilling. Hvis dette ikke er tilfellet, vitner dette motivet om at Norge absolutt ikke er noen isolert utkant som henger etter våre naboland når det kommer til valg av motivbruk på 1200-tallet. Et annet spesielt motiv er treenighets-motivet i Alstadhaug med Gud fader i nådestol fremstilling med et lam i en hånd. Som nevnt kan man i Danmark se eksempler som vitner om om-malning av nådestolmotivet til treenighet. Den vanligste formen for slike treenighetsfremstillinger er Kristus på korset foran Gud fader, og disse motivene dukker opp på 1200- og 1300-tallet. Det er for meg ukjent om slike om-malinger har blitt gjort i Norge og om nådestolmotivet som treenighet opprinnelig har vært et Majestas Domini-motiv. Også lammet i Guds hånd er noe som ikke er en svært utspredd motiv i Danmark. Lammet er et populært motiv allerede på 1200-tallet i Danmark, hvor det ses med korsfane, eller sammen med Johannes. Men å se det i sammenheng Guds hånd, og som en del av treenigheten, er det ikke mange eksempler på. Alstadhaugs treenighetsmotiv er derfor et veldig spennende motiv siden dette er en tidlig fremstilling av kombinasjonen nådestol og treenighet og i tillegg viser Guds lam.

Etter reformasjonen

Reformasjonen preger Norge på 1500- og 1600-tallet, men likevel finnes det eksempler på at middelalderens katolske motiver fortsatt blir malt i norske kirker, som Maria-motivet. Dette er ikke enestående for oss, men noe som man finner også i danske og svenske kirker i samme tidsperiode. Flere utsmykninger har også ett middelaldersk preg i fremstillingen av motivene. Det finnes flere eksempler på at også annen katolsk kirkeutsmykning, særlig statuer av hellige personer, fortsatt beholder sin plass i kirken. Selv om reformasjonen ble innført, kan det se ut som motstanden mot de nye reformene var sterk mange steder og de katolske ritualene og motivene holdt stand. Gamle Moster kirke er et spesielt flott eksempel på malt kirkeutsmykning etter reformasjonen som har klare middelalderske forbilder, og vitner om hvor sterk plass disse maleriene har hatt i kirken.

Den større europeiske konteksten

Jeg har gjennom dette kapittelet argumentert for at det norske gjenværende bildematerialet fra middelalderen ikke skiller seg fra våre naboland i forhold til ikonografi og datering. De samme motivene finnes i våre naboland i den samme tidsperioden som vi finner de her. De tilhører den samme bildekulturen og symbolbruken og kan derfor ikke regnes for å vitne om en særegen norske bildekultur. Men hvordan forholder det norske materialet og det skandinaviske materialet seg til det vi kan finne ellers i Europa?

Det skandinaviske bildematerialet kan ikke sies å skille seg betydelig fra resten av kontinentet. Ikonografien er den samme, og grunnen til at vi i det hele tatt kan identifisere ikonografien til det norske materialet er fordi det er det samme som i Europa for øvrig. Også hovedmotivene vi finner i de norske og danske kirkene er de samme som hovedmotivene vi finner ellers i Europa. Korsfestelsen som er et motiv som dukker opp i Roma på 400-tallet og er et av de mest brukte motivene på kontinentet og også her til lands. Dette gjelder også Maria-motivet som vi også finner igjen mange steder i oldkirkens mosaikker. Et eksempel på dette er Santa Maria Domnica basilikaen sin apside mosaikk fra omkring 818.⁵⁸⁶ Gjennom de norske malte monumentalmaleriene og annen kirkekunst kan vi se at Norge ikke er en utkant av den katolske kirken, men er en del av den samme utsmykkingstradisjon som vi finner på resten av kontinentet. Utførelsen av maleriene og dekorasjon kan variere, men hovedtyper av motiv og tidsperiode er det samme og understreker Norge som et land med en rik billedlig

⁵⁸⁶ Oakshott, 1967, s. 114

kultur i middelalderen. Norge er også svært rikt på annen kirkeutsmykning som skulpturer, malte albertavler med mer. Når vi ser mot denne kirkekunsten bygger den opp under inntrykket om at Norge har hatt et rikt utsmykket kirkerom. Disse utsmykningene opererer med den samme ikonografien som de malte bildene på vegg og tak. Det er en felles ikonografi innenfor den katolske kirken, noe som gjør at de er så lette å gjenkjenne.

KAPITEL 3: ÅNDELIGHET, ERINDRING OG FØLELSER. BILDENES FUNKSJON OG BRUK

Innledning

I kapittel 1 har jeg gjort en ikonografisk analyse av monumentalmaleriene i norske middelalderkirker hvor jeg har beskrevet hva det norske middelaldermaterialet består av. Jeg har tatt for meg hvilken kirker som har eller hatt hatt materiale, hvor det befinner seg, tidsperiodene det antagelig stammer fra og hva slags motiver som vises. I kapittel 2 har jeg sett på hvordan bildene stiller seg ikonografisk i forhold til våre naboland. Som sett på i kapittel 2 så skiller ikke de norske monumentalbildene seg ikonografisk fra det som finnes i Danmark og Sverige, med tanke på motiv og datering. Den norske ikonografien bygger på en felles europeisk ikonografi som i hovedsak stammer fra oldkirken i Italia. Dette understrekes gjennom at den norske ikonografien er gjenkjennelig nettopp fordi den er det samme vi finner igjen ellers på kontinentet.

I dette kapittelet vil jeg ta for meg den større visuelle og kulturelle sammenhengen de norske monumentalbildene sto i. Hvilken funksjon har disse bildene hatt? Hvordan har de blitt sett? I vårt møte med det gjenværende norske materialet er det fortiden som kommer oss i møte gjennom bildene. Disse bildene sier oss noe om den norske kulturen i middelalderen, om teologisk formidling, perspektiv og fortolkning. Forståelse og fortolkning er sentralt for å kunne si noe mer om Norges billedtradisjon.

Den middelalderens forhold til bilder var svært annerledes enn den måten vi forholder oss til bilder i dag. For å forstå middelalderkunsten bedre må vi også forstå konteksten de opererer i. Middelalder-utsmykningen kan ikke sies å være alene estetisk, men først og fremst retorisk. Dette er utsmykning som i all hovedsak er religiøs. Den skal vekke åndelighet, følelser og erindring. Teologi og ikonografi henger tett sammen. Bildene er ikke rene representasjoner av fortellinger fra bibelen eller teologiske poeng, de er flertydige. Kunsten har hatt betydning som erindringsmedier og som retorisk virkemiddel for å gjøre det mulig for den troende å nå frelsen. Denne flertydigheten i maleriene er ikke noe som finnes bare i Europa, men eksisterer også i det norske gjenværende materialet. For å forstå hva disse bildene har fungert i den norske kirken i middelalderen, vil jeg se på fortolkningsteorien og retorikken disse bildene er en del av.

I dag tenker man at bildekunstnerne uttrykker sine indre følelser og oppfatninger i sine malerier og at bilder og statuer er visuelle objekter som formidler kunstnerens indre følelsesliv og er et visuelt uttrykk. Denne måten å se på kunst kom først på 1700-tallet. Det er først da kunst blir kunst slik vi kjenner den i dag og estetikk blir en egen disiplin. Å løsrive seg fra vår måte å tenke om bilder og kunst, er vanskelig men nødvendig for å forstå middelalderens bilder. Å bruke kunstbegrepet på de middelalderske bildene er ikke uten problematikk. Hans Belting skriver i *Likeness and Presence. A history of the Image before the Era of Art*:

We are so deeply influenced by the "era of art" that we find it hard to imagine the "era of images." Art history therefore simply declared everything to be art in order to bring everything within its domain, thereby effacing the very difference that might have thrown light on our subject.⁵⁸⁷

Middelalderkunsten er ikke kunst i den forstand vi tenker om kunst i dag. Middelalderens kirkeutsmykning og arkitektur opererer etter helt andre forutsetninger og med en helt annen hensikt enn det moderne kunstbegreper. I middelalderne var ikke malerne "kunstnere" slik begrepet brukes i den moderne tidsalderen. De var håndverkere og bildene ble utført på oppdrag med et forhåndsbestemt budskap. Begrepet kunst "ars" betydde i middelalderen også noe annet enn det vi legger i begrepet i dag. "Ars" betegner enten praktisk ferdighet eller vitenskap. "Ars" kommer fra "Artes liberales" som betyr de frie kunster som dekker de ikke teologiske vitenskaper som grammatikk, musikk, retorikk og astronomi. Det er slik de ble betegnet både i antikken og middelalderen. De opererer med faste regler og på denne måten var bildene også retoriske. Hvis man ser på utførelsen av de norske maleriene så vel som de danske og svenske er det ikke snakk om finesse i utførelsen av maleriene. Bildene kan sies å ikke ha hoved fokus på å være estetisk dekorative. De har som Henning Laugerud påpeker i *Tegn, Symbol og Tolkning*, en kontemplativ, liturgisk eller pedagogisk funksjon. Det er disse funksjonene som gir bildene sin mening og som er interessant å se nærmere på.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Belting, 1996, s. 9

⁵⁸⁸ Laugerud, Henning: *Tegn, Symbol og Tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. Museum Tusulanums forlag. Københavns universitet. 2003, s. 21-22

Bildenes flertydighet

Ikke bare hvordan man tenkte om bilder i middelalderen var annerledes fra i dag. Det middelalderske samfunnet kommuniserte også på en helt annen måte enn vi gjør. Gunnar Danbolt argumenter i *Bilde som tale. St. Olavs-antemensalet i Nidarosdomen* for at middelalderen er et oralt, muntlig orientert samfunn. Det hebraiske samfunnet, som kristendommen oppsto i, var et oralt samfunn der ordet var sentralt og tekst ble hovedsakelig lest opp av de som kunne lese og skrive. Middelalderens forhold seg på mange måter likt som det hebraiske samfunnet til ordet. Flertallet av befolkningen kunne ikke leste eller skrive, samtidig var det mange forskjellige nyanser av lese- og skriveferdigheter. Dette gjør at den middelalderske kulturen kommuniserte gjennom samtalen, og ordet var sentralt. Samspillet som oppstår i denne kulturen mellom det talte ord, skrevne ord og bildet, påvirker konteksten man oppfatter de middelalderske bildene i.⁵⁸⁹

Selv om ordet og samtalen står sentralt i forkynnelsen av kristendommen var bildene og annen utsmykning ikke rent liturgiske virkemidler, men flertydige.⁵⁹⁰ La oss for eksempel se på Olavs-frontale i Nidarosdomen. Frontale viser Olav i midten, som sammen med de fire evangelistsymbolene danner et kors. I tillegg vises begivenheter i Olavs liv som er bakgrunnen for at han blir erklært helgen. Motivene er Olav som gir penger til en bonde, drømmen om himmelstigen, Olavs død på Stiklestad og biskop og presteskap som erklærer Olav til helgen.⁵⁹¹ Disse motivene har mange lag av mening, i likhet med andre middelaldermalerier. Det er fire evangelistsymboler refererer til flere ting. De fire kardinaldydene, de fire årstidene, de fire elementene, de fire vindene og de fire livsaldrene, i tillegg til mange andre assosiasjoner firetallet har.⁵⁹²

Kanskje mest interessant er sammenhengen mellom kardinaldydene og evangelistene. Matheus symboliserer rettferdighet, Marcus symboliserer måtehold, Johannes symboliserer visdom og Lukas motet. Det var disse fire dydene som ifølge Platon og Aristoteles var grunnlaget for lovgivningen og på grunn av disse allegoriene blir Olav fremhevet som lovgiveren. Disse dydene understreker også Olavs idealer som alle hans etterfølgere skulle

⁵⁸⁹ Danbolt, Gunnar: "Bilde som tale. St. Olavs-antemensalet i Nidarosdomen". *Kunst Kultur*. 1988. Grunnlagt av Harry Fett og Haakon Shetelig. Red: Sidsel Helliesen. Utgitt av Universitetsforlaget i samarbeid med Nasjonalgalleriet, s. 156

⁵⁹⁰ Danbolt, 1988, s. 138

⁵⁹¹ Danbolt, 1988, s. 139

⁵⁹² Danbolt, 1988, s. 141

strebe etter å oppnå.⁵⁹³ Den samme symbolikken blir i sammenheng med fremstillingen av det tronende Kristus motivet vi finner i flere monumentalmalerier fra middelalderen, som sett på i kapittel 1 og 2. Både i kor til Nes,⁵⁹⁴ Vestre Slidre kirke⁵⁹⁵ og på Årdal-baldakinen ser vi de fire evangelistsymbolene rundt Kristus henvises det til den samme symbolikken som i Olavsfronualet. Evangelistene som allegorier for idealene til Kristus er en vanlig symbolikk vi finner i middelalderen.

Olav-antemensalet har i tillegg referanser til kristendommens tre tidsperioder. Tiden før Moses som var perioden uten Guds lov. Tiden etter Moses som perioden under Guds lov. Og tiden etter Kristus som er perioden under evangeliet. Olav brakte Norge fra å være et land uten Guds lov til å være under Guds lov, og til slutt til under evangeliet gjennom sin martyrdød.⁵⁹⁶ Denne type symbolikk finner vi også hyppig bruk i de norske monumentalmaleriene. Tidsperiodene finner vi igjen i utsmykningen av kirkerommets valg av motiver. Den linjære fremgangen i preken og motivvalget fungerer sammen som både liturgiske virkemidler, men henspiller også til en flertydig tolkning av motivene ved å forene det gamle og nye testamentet. Alle middelalderens bilder i Norge og Europa er bilder som hadde flere forskjellige funksjoner og spiller på flere lag av mening. I middelalderen ble det flertydige satt i system. Quadrigaen, eller den firfoldige tolkningsmåten, er et hermeneutisk skjema som består av fire tolkningsnivåer. Disse nivåene omfatter menneskets erfaringer og var en vanlig tolkningsmodell i middelalderen.⁵⁹⁷

Illustrerende og historiske

Det første nivået av mening, er som rent illustrerende, bilder av de religiøse tekstene. Dette meningsnivået blir også kalt "Sensus historicus vel litteralis" og er det laveste nivået av mening. Her ses verkenes som historiske fortellinger eller rent bokstavelig.⁵⁹⁸ Middelalderens motiver er på et nivå illustrerende motiver av bibelens fortellinger. Ål-taket og Moster gamle kirke illustrerer både gammeltestamentlige og nytestamentlige fortellinger med motiver som syndefallet til Jesu liv. Pasjonshistorien i Alstadhaug er en illustrasjon av er en fremstilling av Kristus lidelseshistorie. Denne første formen for mening en snever betegnelse av bildenes

⁵⁹³ Danbolt, 1988, s. 143

⁵⁹⁴ Ekroll, 2000, s. 104-105

⁵⁹⁵ Jahnsen, 1987, s. 36-38

⁵⁹⁶ Danbolt, 1988, s. 144

⁵⁹⁷ Laugerud, Henning: *Polysemi og den dynamiske tradisjon*. Passepartout. Skrifter for kunsthistorie, nr. 25. Aarhus 2005, s. 94 A

⁵⁹⁸ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 23

funksjon i kirkerommet. Jeg vil derfor ikke ha fokus på bildene som alene illustrerende motiv i denne teksten, men fokusere på hvordan de dypere lagene av mening er en del av motivvalget, plassering i kirkerommet og bruk av bildene.

Typologisk og allegorisk

Det andre meningsnivået tar for seg hvordan bildene ses på typologiske og allegoriske, også kalt "Sensus allegroicus vel typicus". I dette meningsnivået er bildene henvisende til noe annet enn seg selv. Bildene kan ha et meningsinnhold utenfor det rent illustrerende som henviser til hverandre eller det som skal skje i fremtiden. For eksempel kan gammeltestamentlige motiver henviser til det som skal skje i det nye testamentet.⁵⁹⁹ Dette ser vi tydelig i plasseringen av bildene i kirkerommet. Spesielt i kirkeskipet blir det gamle og nye testamentet brukt for å henviser til hverandre.

Ål-taket er et norsk eksempel på typologisk bruk av motiver. Det dekorerte taket til kirken viser Skapelsens i fire medaljonger langs midtaksen i taket.⁶⁰⁰ Den femte og siste medaljongen i takets midtakse viser Adam og Eva i Paradis. Syndefallet er plassert under dette igjen. Vi ser også korsfestelsen fremstilt. Syndefallet og korsfestelsen står nært teologisk. Syndefallet fremstiller fortapelse og arvesynd, mens korsfestelsen frelser menneskene fra arvesynden. På andre side av taket av syndefallet, ses Adam og Eva etter de ble kastet ut av Paradiset. Man ser også Kristus fødsel og barndom vises i syv scener.⁶⁰¹ De fire første scenene befinner seg på syd-veggen og viser Kristus unnfangelse og fødsel. Her ses bebudelsen, Maria og Elisabeths møte, selve fødselen⁶⁰² og kongenes tilbedelse.⁶⁰³ Oppstandelsen vises i tre scener nederst på sydsiden av taket. Første bilde er av Jesus som stiger opp av graven, så kvinnene ved graven og til slutt Kristus i dødsriket. Syndefallet bryter Edens harmoni, og Kristus' fødsel og oppstandelse er motiver som viser gjenopprettelsen av denne harmonien. Tiden mellom syndefallet og oppstandelsen kan bli sett på som en tid da mennesket vandret i mørket. Denne nye harmonien er en ny og høyere form for balanse. Figurene mellom disse to balansene blir ofte satt i forbindelse med hverandre for å illustrere sammenhengen mellom de to testamentene.⁶⁰⁴ Augustin skal i *Om Gudsstaten* ha skrevet at

⁵⁹⁹ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 23

⁶⁰⁰ Fuglesang, 1996, s. 25

⁶⁰¹ Fuglesang, 1996, s. 26

⁶⁰² Fuglesang, 1996, s. 27

⁶⁰³ Fuglesang, s. 28

⁶⁰⁴ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 20-21

Det gamle Testamente ikke annet en det *Det Nye Testamentet* dekket av et slør og *Det Nye Testamentet* er *Det gamle Testamentet* avsløret.⁶⁰⁵ Ål-taket bruker nettopp disse motivene allegorisk og typologisk for å referere til sammenhengen mellom det gamle og nye.

Som nevnt ses denne sammenhengen mellom det gamle og nye testamentet symbolisert gjennom motiver også i Moster gamle kirke. Her ses en skapelsesscene, syndefallet, bebudelsen og Jesu fødsel. På nordsiden av koråpningen er det en korsfestelsesfremstilling. På korets nordvegg ses to fremstillinger, den ene «Abraham som ofrer Isak» og den andre «Kristi oppstandelse». Disse motivene, som er malt antagelig 300 år etter Ål-taket, viser til den samme typologiske symbolikken, hvor det henvises til sammenhengen mellom den gamle og nye pakten. I tillegg se byen Jerusalem i bakgrunnen av korsfestelsesmotivet. Dette motivet viser til fremtiden og hva som skal skje.⁶⁰⁶

Tropologisk mening / etiske forbilder

Det tredje meningsnivået er det som kalles det tropologiske eller ”Sensus moralis”. Her henviser bildene til etiske forbilder. Bilden symboliserer moralske verdier som man skal etterstrebe, og har med dette en sjelelig parallell.⁶⁰⁷ Dette laget av mening ser vi i den norske gjenværende bildematerialets bruk av helgenmotiver som forbilder for de troende. Den troende skal imitere de hellige personene i sitt eget liv som forbilder man skal etterstrebe. I kraft av helgenes visjoner skal helgene lede beskueren av motivet til et mimetisk syn av Kristus.⁶⁰⁸ Motivet av Jesu fødsel i gamle Moster kirke er skildret etter den hellige Birgittas visjon. Her er Jesubarnet fremstilt på marken, med Maria i bønn ved siden av, med utslått hår. Josef har lys i hånden og oksen og eselet ses i bakgrunnen.⁶⁰⁹ Motivet viser menigheten hvordan man skal se for seg det hellige underet. Margaretas martyrium i Torpo stavkirke kan ses som et forbilde for den troende på hvordan en skal holde fast ved sin tro selv om man blir satt på prøve. Margareta ville ikke gifte seg med den hedenske prefekten Olybrius og holder fast ved sin tro til tross for mishandling og til slutt halshugging. Margaretas sjel skal så ha flydd til himmelen som en due mens Olybrius sjel ble tatt hånd om av smådjevler.⁶¹⁰

⁶⁰⁵ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 22

⁶⁰⁶ Laugerud, 2000

⁶⁰⁷ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 23

⁶⁰⁸ Laugerud, 2005, s. 284 B

⁶⁰⁹ Laugerud, 2000

⁶¹⁰ Anker, 2005, s. 228

Bildene i kirken kan også avbilde det motsatte av etiske forbilder, syndene, som advarsel til menigheten. Et eksempel på dette er kvinne som kjerner smør omgitt av 3 djevler i Enebakk kirke som antagelig symboliserer gjerrighet. ”Superbia” er skrevet over, som betyr hovmod eller selvopptatthet og kan ha vært en annen synd avbildet i kirken.⁶¹¹ Et annet eksempel er motiv kalt ”syndemannen” i Byneset kirke. Dette er en mann med syv slanger voksende ut fra hver sine kroppsdeler som representerer dødssyndene: utukt, hovmod, fråtseri, misunnelse, vrede, livslede og gjerrighet.⁶¹²

Anagogisk / Gudommelig

Den siste meningsnivået er det anagogiske, eller ”Sensus anagogoicus”. Dette er den helt immaterielle forståelse av bildene. Bildene er religiøse bilder som ikke bare er objekter på en vegg, men en direkte forbindelse til Gud på det mentale planet. På dette nivået kan man tenke seg at Guds ånd er i alt og bildene er ikke bare ytre bilder men indre åndelige bilder. Dette er det den ypperste forståelsen av bildenes mening og kan også ses på som det himmelske nivået.⁶¹³ Teologen Thomas av Aquino (1225-1274) skriver i *Summa Theologica* om hvordan man tilber det bildet viser til og ikke bildet i seg selv. Bildene er religiøse bilder med religiøse motiver som viser til det guddommelige. Bildene er på denne måten et medium det guddommelige åpenbarer seg igjennom. Det guddommelige viser seg i bildene og Gud kommuniserer igjennom disse. Bildene er på denne måten aktive, og Gud er på et vis en del av bildene.⁶¹⁴ Bildene leder til en mottagelighet for frelsen ved Guds tilstedeværelse i dem. Slik at den troende, gjennom å skue disse maleriene, blir en del av åpenbaringen Gud viser seg gjennom.⁶¹⁵

Det anagogiske meningsnivået ser man gjenspeilet i motivvalget som ble gjort i korene i oldkirken og i de norske kirkene gjennom hele middelalderen. Koret som er den aller helligste delen av kirken, blir et symbol på Jerusalem.⁶¹⁶ Dette blir understreket av Kristus-motiv, der han har gjort jorden til sin bolig i fremtiden.⁶¹⁷ Koret blir ikke bare sett på som visende til fremtiden, men er Guds bolig på jorden.⁶¹⁸ Nes kirkes korutsmykning viser i toppen av

⁶¹¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83

⁶¹² Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

⁶¹³ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 23

⁶¹⁴ Laugerud, 2005, s. 283 B

⁶¹⁵ Laugerud, 2005, s. 285 B

⁶¹⁶ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 28

⁶¹⁷ Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶¹⁸ Danbolt, 1997, s. 140-142

hvelvet en fremstilling av Kristus malt som himmelkonge, og er et Majestas Domini-motiv. Kristus er her omgitt av de fire evangelistsymbolene. Man kan se at han løfter den venstre hånden velsignende og med den andre løfter kalk og brød som symbol på det offeret han selv ga i form av kjøtt og blod.⁶¹⁹ Motivet understreker at koret er Guds bolig på jorden, samtidig som Gud kommuniserer gjennom motivet ved å ”åpenbare” seg i avbildningen for den troende. Bildene viser til frelsen og ”løfter” betrakteren opp mot det himmelske.

Det anagogiske nivået er et komplekst nivå det kan være vanskelig å forstå i dag. W.J.T Mitchell tar for seg bildebegrep som et vidt begrep i sin bildeteori *Iconology: Image, Text, Ideology*.⁶²⁰ Hans oppdeling av bildet eller ”image” går langt over hva vi tenker som bilder i dagligtalen. En av disse oppdelingene er mentale bilder som omhandler drømmer minner, ideer og fantasier.⁶²¹ I betegnelsen av middelalderens bilder som anagogiske, og visuelt retoriske for å lede til frelse, vil jeg si at middelalderbildene også kan betegnes som mentale bilder. Gjennom å være indre åndelig bilder er de også mentale.

Tilnærmingen til disse religiøse ”kunstverkene” er både en følelsesmessig og praktisk tilnærming. Katolikkene lever med disse symbolene, og de er også på sin måte levende for dem.⁶²² Dette er en måte å forholde seg til bildene på som er svært ulikt vårt forhold til bilder i dag hvor bilder er objekter på veggen. Som nevnt i kapittel 2 har annen kirkeutsmykning blitt sett på som levende, som eksempelvis Fana-krusifikset på kirkesamlingen til Bergen museum. Gud er aktivt til stede i disse gjenstandene og dette gjelder også bilder. De kan også være med å helbrede som Veronikas svetteduk, malt på alterskapet fra Opdal kirke.⁶²³ Disse bildene er ikke fysisk levende, men levende på det mentale planet gjennom Guds åpenbaring gjennom dem. Beskrivelser av ”levende” skulpturer og bilder finner vi også i Europa. Et eksempel på dette er Kristus krusifikset i San Damiano som fortalte St. Francis of Assisi (1182-1226) ”Go and Repair my house”. Det ble også malt bilde av dette som modell for å etterfølge. I Italia var det også oftere bilder som kom til livet enn statuer, i motsetning til i Frankrike og Tyskland.⁶²⁴

⁶¹⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁶²⁰ Mitchell, 1987

⁶²¹ Mitchell, 1987, s. 10

⁶²² Seland, Eli Heldaas: *Bilder på Reise: Vår frue av Lourdes Mellom Fromhetskultur og kunst. Talende bilder, tekster om kunst og visuell kultur*. Spartacus forlag 2010, s. 156

⁶²³ Opdal alterskap stammer fra o. 1500 og finnes ved Bergen museums kirkesamling

⁶²⁴ Camille, 1995, s. 105-107

Fortolkning av kirkerommet

Både arkitektur og inventaret er en del av symbolbruken i middelalderkirkenes forkynnelse av den kristne tro, og står i sammenheng med prekenen. Det er i kirkerommet menighet og forkynnelse av Guds ord møtes. Men det er ikke bare et sted å møtes, et tak over en forsamling, det er også et fysisk symbol på den kristne tro i verden. Flere religiøse tekster vitner om hvordan kirkebygget og kirkerommet blir brukt allegorisk. I liturgien for sluttbønnen i *Messen på årssdagen for en kirkevigselse*, blir kirkebygget som et symbol på menigheten. Det står: ”Gud, du som av levende og utvalgte tjener gjør en evig bolig rede for din majestet, hjelp ditt folk som ber deg, så din Kirke kan utvide seg ved åndelig vekst så den øker i det synlige.”⁶²⁵ Eusebius av Caesarea (263-339) beskriver i *Kirchengeschichte* høyalteret som kirkens hjerte, Kristus. De tre inngangsdørene i kirken tolker han som symbol for treenigheten, og steder i kirken som alter og søyler som oppgaver den troende blir stilt ovenfor. For å løse oppgavene blir de troende opplyst av nådelyset som vinduene er symbol for. Augustin beskriver kirkebygget som de bedenes hus og mennesket som Guds bolig, i *Sermo 256 de Tempore*.⁶²⁶ Å bruke metaforer og allegorier som tar utgangspunkt i arkitekturen og utsmykningen kan med dette sies å være en utbredt praksis i forkynnelsen av Guds ord.

Disse referansene finner vi også igjen i Stavkirkeprekenen. Dette er en norsk preken kjent fra samlingen *Gammelnorsk homilieboek* som antagelig stammer fra 1100.⁶²⁷ Prekenen bruker utsmykning og arkitekturen allegorisk i sin forkynnelse av Gud. De fire hjørnestolpene i kirken kan for eksempel tolkes som de fire evangelistene som visdommen de holder det sterkeste støtteverket i kirken oppe og den kristne troen. Som sett på med Olavs- antemensalet kan også firetallet og evangelistene referere til de fire kardinaldydene, visdom, rettferdighet, måtehold og mot, som er den sterkeste støtten for alle gode gjerninger. Også interiøret er en del av denne prekenens allegorier. Alteret symboliserer Kristus slik også Eusebius understreket allerede tidlig på 300-tallet. Alterduken er de hellige menn som prydet Kristus med gode gjerninger. Gjennom stavkirkepreken aktiverer presten tilhørernes øyne og legger mening inn i pilarene, koret og skipet samt bilder og statuer i kirken slik det man kjenner til fra oldkirken.⁶²⁸ Prekenen spiller også på selve ordet ”kirke”. Ordet kan bli forstått som et

⁶²⁵ *Messeboken*: Oslo katolske bispedømme, 1961, s. 80-85

⁶²⁶ Danbolt, 1997, s. 138

⁶²⁷ *Gammelnorsk homilieboek*. Kirkevigselse 1 ”Stavkirkeprekenen”. Oversetter: Salvesen, Astrid. Medvirker: Gunnes, Erik. Universitetsforlaget, Oslo, 1971

⁶²⁸ Laugerud, 2010, s. 44

bilde på hele kristendommen og på et mer personlig nivå der ordet ”kirke” er et bilde på den kristne person, som ved å leve i troen blir et tempel for den hellige ånd, slik vi ser Agustin gjøre.

I middelalderen bruker prekenen ikke bare allegorier, men hele den firfoldige tolkingsmodellen. Thomas av Aquino anvender denne tolkningsmåten på bibelen i *Summa theologica*, hvor han lister opp de fire nivåene: historisk eller bokstavelig tolkning, allegorisk eller typologisk, tropologisk eller moralsk og anagogisk eller åndelig fortolkningsmodell for de religiøse tekstene.⁶²⁹ Når vi ser på gudstjenesten ser vi hvordan den er bygget opp på samme måte som bildene. Prekenen er i likhet med bildene ikke bare en historisk tolkning. I det første nivået kan man se på teksten som allegorisk. Dette er hvordan tekstens forholder seg til kirken i dag. Dette nivået heter det samme som bildenes andre tolkningsnivå og er i likhet med bildeoppdelingen henvisende til symbolsk mening. Tekstene har også etisk side, der den har enkeltmennesket som mål, hvilken betydning har de religiøse teksten for meg personlig og mitt liv? Dette nivået har klare likheter med bildenes tropologiske nivå. Det siste nivået kan betegnes som det Anagogiske, hva teksten antyder om det himmelske.⁶³⁰ Og er en parallell til det siste og dypeste nivået av bildenes tolkningsnivå der de kan tolkes som hellige gjennom at Gud opptrer i dem.

Dante referer til polysemisk tolkning av hans *Guddommelig komedie*, som blir definert som Quadrigaen i middelalderen. Thomas av Aquino er heller ikke den første til å bruke de bibelske tekstene i sammenheng med denne firfoldige tolkingsmodellen. Evangeliene i *Det nye testamentet* kan ses som fire ulike versjoner av samme fortellingen, fire tolkninger. Et annet eksempel er *Apostlenes gjerninger* i kapitel åtte der Filip hjelper en etiopisk mann å forstå en gammeltestamentlig tekst og de ulike betydningsnivåene til forkynnelsen av evangeliet om Kristus.⁶³¹ Quadrigaen var en eksistensiell hermeneutikk som omfanget hele middelaldersamfunnet, og meningsnivåene var ikke adskilt fra hverandre men utvidede fortolkninger av en forståelse.⁶³² Bilder og tekst virker på denne måten på den troende med en gradvis åpenbaring som skal lede mot frelsen på et mentalt plan. Prekenen, arkitektur og utsmykning er ikke separate virkemidler i kirkens forkynnelse av den kristne tro. De virker

⁶²⁹ Laugerud, 2005, s. 94-95 A

⁶³⁰ Danbolt, 1997, s. 133-134

⁶³¹ Laugerud, 2005, s. 94-95 A

⁶³² Laugerud, 2005, s. 98 A

sammen, slik fortolkningsnivåene i Quadrigaen gjør, for å lede middelaldermennesket til frelse.

Lineær fremdrift i preken og bildeutsmykningen

Prekenen bruker også en lineær fremdrift i sin utforming. Den starter med bønn. Så leder den videre med Moses og profetene, som er den gamle pakten. Så kommer apostlenes tale som er den nye pakten. Jesus tale og preken er en del av kirken og nåtiden og til slutt retter den seg mot fremtiden som er himmelen.⁶³³ Dette er et element vi også ser i utsmykningsprogrammet til oldkirken, som startet på 300-tallet. Dette programmet understreker viktigheten av liturgien og kirkerommets utsmykning som en helhet, og går igjen i de norske kirkene i middelalderen. Kirkerommet ble oppdelt etter hvor man skulle oppholde seg, kirkeskipet var der menigheten oppholdt seg, mens koret bare var for presteskapet. Men oppdelingen av kirkerommet hadde ikke bare som formål å skille presteskapet og menigheten. Bildeprogrammet ble også oppdelt i forskjellige områder i kirken i sammenheng med liturgiens fremdrift.⁶³⁴

Den gamle og nye pakten i skipet

Motivene i skipet leder hovedsakelig fra fortiden mot fremtiden. Teologisk leder de opp mot Kristus tilbakekomst for å danne sitt nye rike.⁶³⁵ Når man har utsmykket kirkeskipet har det ikke vært uvanlig at både skipet og triumfveggen ble dekorert med forskjellige motiver. Den gamle og nye pakten ble som regel avbildet i skipet.⁶³⁶ Valget av motiver i skipet var de samme som ble tatt opp i evangelielesningen (ordets gudstjeneste) gjennom kirkeåret og understreker hvordan liturgien og utsmykningen henger tett sammen.⁶³⁷ Disse motivene er typologiske motiv som bygget opp under Guds tilbakekomst. Samtidig ledet de til gode handlinger i den enkelte troendes liv. Bildene kan derfor sies å både være typologisk og tropologiske. Det finnes som nevnt ikke mange gammeltestamentlige motiver i det gjenværende norske materialet, men et gammeltestamentlig motiv som går igjen er syndefallet. Gjengående motiv fra den nye pakten er Jesu liv.⁶³⁸ Bruken av disse motivene som en kombinasjon i kirkeutsmykningen finner vi som nevnt tidligere både i Moster game

⁶³³ Danbolt, 1997, s. 131

⁶³⁴ Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶³⁵ Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶³⁶ Saxtorph, 1970, s. 8-9

⁶³⁷ Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶³⁸ Saxtorph, 1970, s. 8-9

kirke og Ål-taket med syndefallet, bebudelsen, Jesu fødsel.⁶³⁹ Det nye testamentet ses blant annet i Stiklestad kirkes skip.⁶⁴⁰ Her vises ofte Jesus liv med Jesus barndom og det voksne livet til Kristus på sørveggen, mens pasjonshistorien ses på nordveggen.⁶⁴¹

Det har i tillegg vært vanlig å ha sidealtere i kirkeskipet, plassert opp mot triumfveggen på hver sin side, i den østre delen av skipet. Det har vært vanlig å plassere et Maria-alter mot nord og Mikael eller en annen helgens alter mot syd. Dette understreker også en kjønnsdeling i skipet, hvor det har vært liturgisk praksis å ha hatt kvinnene på den nordlige delen og menn på den sørlige under gudstjenesten. På denne måten blir kvinnene stående på mannens venstre side, og dette kan trekke parallell til at Eva ble skapt av Adams venstre side. Årdal baldakinen som viser blant annet Madonnamotivet kan tenkes å ha stått over et Maria alter på nordsiden av skipet mens Hopperstad stavkirkes baldakin står på nordsiden i skipet.⁶⁴² Motivene vi finner på nordre side av baldakinen viser bebudelsen, Jesus fødsel, kongenes tilbedelse og til slutt kan være frem bæringen i tempelet. På søndre sidefelt ses en engel som åpenbarer seg for hyrdene på marken, barnemordet i Betlehem, flukten til Egypt. Fondveggen har et lerret med to engler med røkelseskar på gul bakgrunn.⁶⁴³ Fremtiden av baldakinen har svake rester av en malt helgen som trolig er Sankt Peter.⁶⁴⁴

Triumfbuen er den arkitektoniske delen som skiller koret og skipet fra hverandre. Denne buen kalles visstnok dette fordi Kristus passerer gjennom den til menigheten.⁶⁴⁵ Alstadhaug kirke har en triumfbue som danner det portalformede inngangspartiet til det åttekantede koret og viser motiver i en pasjonssyklus med hudflettingen, korsbæringen, korsfestelsen, oppstandelsen og kvinnene ved graven. Pasjonssyklusens innledning- og avslutningsmotiv er ikke bevart og er ukjent.⁶⁴⁶ Et dansk eksempel på utsmykket triumfbue finner vi i kirken i Fjenneslev kirke på Sjælland. Triumfbuen i denne kirken viser øverst til venstre de hellig tre konger med gaver til Jesusbarnet, og symboliserer at hedningene kommer til Guds barn eller Gud. Til høyre ses flukten til Egypt og symboliserer her Gud som kommer til hedningene.⁶⁴⁷

⁶³⁹ Laugerud, 2000

⁶⁴⁰ Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Domenico Erdmann, s.1-2

⁶⁴¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 238-243

⁶⁴² *En reise gjennom norsk byggekunst*, 1994, s. 62

⁶⁴³ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, s. 5

⁶⁴⁴ Anker, 2005, s. 135- 136

⁶⁴⁵ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s.26-27

⁶⁴⁶ *Konsthistoriska studier*, 1985. s. 15

⁶⁴⁷ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 28

Her er valget fra *Det gamle testamentet* istedenfor *Det nye testamentet*, som i Alstadhaug, men begge opererer med samme allegori om hvordan Gud kommer til menneskene. I Sverige har de på siden av triumfveggen eller under, ses ofte gammeltestamentlige motiver som Abels og Kains offer. Dette motivet skal ha vært viktig i liturgisk bønn⁶⁴⁸ og et bilde som ble brukt i messeoffer. Et eksempel på dette er Mästerby kirke Gotland⁶⁴⁹ Dette motivet peker mot det som skal skje i *Det nye testamentet*, Guds ofring av sin sønn. Vi finner det samme motivet i Norge i Moster gamle kirke, på korveggen nordside, sammen med Kristus oppstandelse⁶⁵⁰.

Nåtid og fremtid i skipet

Man kan finne fremtiden i kirkeskipet symbolisert med den tronende Kristus-skikkelsen, men da er dette som oftest i baldakiner og tønnehvelv og eller triumfveggen, og ikke skipets vegger.⁶⁵¹ I Årdal-baldakinen kan man se Kristus som sentralmotiv. Majestas Domini-motivet viser til det gudommelige nærvær. Gjennom talegesten vender motivet seg til tilskueren. Dette motiver formidler nåde og er ikke et dommedagsmotiv. Motivets er knyttet til alteret og viser til Guds nærvær i sakramentet og til framtiden. Med koblingen til sakramentet er det ikke motstridende å finne Majestas Domini-motiver sammen med avbildninger av den menneskelige Jesus, enten i form av Maria med barnet eller Kristus som blir korsfestet slik som i Årdal-baldakinen. Sakramentet er en aktualisering av korofferet, og de står på denne måten i kontekst med hverandre liturgisk. Majestas Domini-motivet viser også til at det er Kristus som kommer til oss gjennom presten med brød og vin.⁶⁵²

Mariakirken har som nevnt rester etter en dommedagsframstilling med blant annet en stor kirkeklokke over korbuen.⁶⁵³ Dette motivet er også i tråd med liturgiens symbolikk, ved at det peker fremover. I Torpo stavkirkes lektoriehvelv ses Kristus tronende i midten omgitt av livsvesener som også symboliserer kardinaldydene. På hver side av midtfeltet ses de tolv apostlene på en rekke.⁶⁵⁴ Disse kan ses på som symbol på apostlenes lære, og symboliserer at de er hans meddommere på dommens dag. På denne måten peker motivet fremover mot det som skal komme. Under ses Margaretas martyrium som kan ses som et forbilde for den troende om å holde fast ved sin tro på tross av lidelser for å oppnå frelse. Dette referer til

⁶⁴⁸ Lindgren, 1995, s. 304

⁶⁴⁹ Lindgren, 1995, s. 330

⁶⁵⁰ Laugerud, 2000

⁶⁵¹ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 28

⁶⁵² Folgerø, 1998, s. 131-134

⁶⁵³ Lidèn, 2000, s. 21-22

⁶⁵⁴ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland. 1957, s.1-2

nåtiden og den troendes liv. Den sørgende Maria og Johannes som antagelig har stått i sammenheng med en korsfestelsesfremstilling som nå er borte, peker mot fortiden og Kristus offer.⁶⁵⁵ Slik peker motivet også bakover i tid.

Fortid, nåtid og fremtid i koret

Troen og håpet var som nevnt rettet mot fremtiden, en fremtid som retter seg mot himmelen. Denne så man spesielt i apsidemosaikken i de italienske kirkene, symbolisert ved Kristus-motiver der han har gjort jorden til sin bolig i fremtiden.⁶⁵⁶ Et eksempel på dette er apsisutsmykningen i Sta Pudenziana, fra 400-tallet i Roma, som viser den tronende Kristus midt i atriet i det som er avbildningen av det nye himmelske Jerusalem. Motivet av det himmelske Jerusalem er teologisk forankret i Johannes åpenbaring som ble lest i messen på årsdagen for en kirkevigselse:

Den hellige by, det nye Jerusalem, komme ned fra himmelen, fra Gud, rede som en brud som er prydet for sin brudgom. Og fra kongestolen hører jeg en høy røst som sa: ”Se Guds bolig blant menneskene, og han skal bo hos dem, og de skal være hans folk.”⁶⁵⁷

Sta Pudenzianas apsisutsmykning blir en billedlig visualisering av Johannes' syn og hva som venter.⁶⁵⁸ Plasseringen av koret understreker koret som Guds bolig blant menneskene. Solen står opp i øst og kan tolkes som et symbol på Jesus oppstandelse. Jerusalem som er det jordiske paradises mentes å befinne seg også mot øst. Det er nettopp mot øst koret ligger, og dette er den aller helligste delen av kirken, og et symbol på Jerusalem i Oldkirken.⁶⁵⁹ Denne symbolikken finner vi også igjen i de norske kirkene, hvor det er vanlig praksis å legge korbygget mot øst. Gjennom denne allegorien blir apsisvelvingen, triumfbuen og alteret et symbol på himmelen på jorden understreket av Majestas Domini-motiver i Oldkirken. Dette finner vi også igjen i det gjenværende norske materialet her til lands og i våre naboland.⁶⁶⁰

I Norge finner vi flere eksempler på bruk av denne symbolikken. Blant disse er som nevnt Nes' og Alstadhaugs kor. Oldkirkens betraktning av koret som Guds bolig ble utover

⁶⁵⁵ Anker, 2005, s 228

⁶⁵⁶ Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶⁵⁷ *Bibelen*, 2011, Johannes åpenbaring 21,2-5

⁶⁵⁸ Danbolt, 1997, s. 140

⁶⁵⁹ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 28

⁶⁶⁰ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 28

middelalderen i større grad enn før også et symbol for Golgata og Jesus offer med bakgrunn i endring av teologien. Betydningsoverføringen gikk fra den guddommelige Kristus til den mer menneskelige Jesus. På 1100-tallet ble det vanlig å plassere korset på alteret, noe som ikke var vanlig tidligere. Å fremheve at brød og vin ble forvandlet til den menneskelige Jesus ble også mer vanlig i denne perioden.⁶⁶¹ Det er i gudstjenestens andre del som er nattverden, hvor Gud gir seg selv til menigheten gjennom inntagelsen av brød og vin, forvandler fortiden til nåtid.⁶⁶² Nattverdsmotiver finnes blant annet i Gol stavkirkes kor⁶⁶³ og i Ål-taket som har et nattverdbilde i vest.⁶⁶⁴ Forskyvningen endrer bildeprogrammet i kirkene til at det ble vanligere å se Jesubarnet på fanget til Maria og Jesus på korset i korutsmykningen. Også pasjonshistorien ble vanligere å plassere i korrommet og ikke bare i skipet.⁶⁶⁵ Norge er rikt på altre og alterskap fra middelalderen som viser den menneskelige Jesus-fremstillingen. Noen av disse er Kinsarvik-frontale som befinner seg på Bergen museum og stammer fra rund 1270 og viser Kristus på korset. Et annet er Årdal-frontale som også befinner seg på Bergen museum, i likhet med Årdal-baldakinen stammer også denne fra rundt 1300 og viser blant annet Maria med Jesus barnet.⁶⁶⁶

I Moster gamle kirke, riktignok 1600-talls, ser man som nevnt en korsfestet Kristus med avbildningen av det som antagelig er Jerusalem i bakgrunn.⁶⁶⁷ Her symboliserer både den mer menneskelige Jesus sammen med henvisning til Jerusalem. Ser vi videre på Nes kirkes utsmykning, finner man over korbuen, på vestveggen, korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side. I apsishvelvet finner vi også en fremstilling av Maria som himmeldronning. Dette motivet viser hennes kroning hvor Kristus setter kronen på hennes hode.⁶⁶⁸ Marias kroning er sentralt i feiringen av Marias himmelfarts dag 15. August. Maria viser også symbolsk til kirken (Ecclesia), en symbolikk som stammer fra oldkirken. På denne måten viser motivet den stridende kirken som gjennom kroningen blir den seirende kirken. Motivet viser også til inkarnasjonen gjennom at Maria fødte Kristus og til inkarnasjonen i kirken gjennom sakramentet.⁶⁶⁹

⁶⁶¹ Danbolt, 1997, s. 141-142

⁶⁶² Danbolt, 1997, s. 138-139

⁶⁶³ Anker, 2005, s. 219

⁶⁶⁴ Fuglesang, 1996, s. 29

⁶⁶⁵ Danbolt, 1997, s. 141-142

⁶⁶⁶ Danbolt, 1997, s. 143-144

⁶⁶⁷ Laugerud, 2000

⁶⁶⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁶⁶⁹ Folgerø, 1998, s. 135-137

Dommedagsmotivet har vært et av motivene som har blitt brukt i korutsmykningen. I 1956 ble det funnet 16 tiler med rester av maleri gjenbrukt under gulvet i Åls nye kirke, 12 av disse tilene har rester av dommedagsfremstillingen, som etter andre lignende utsmykninger sannsynligvis har tilhørt korets nordvegg.⁶⁷⁰ Som nevnt peker også dette motivet fremover.

Ser vi mot Skandinavia finner vi at Danmark allerede i den romanske perioden har hatt Majestas Domini-motiv omgitt av de fire livsvesenene i korutsmykningen. Også Jomfru Maria motiv og erkeenglene ofte avbildet i apsis eller triumfbuen.⁶⁷¹ Lignende bildeprogrammet finner vi også igjen i Sverige. Under den romanske tiden ser en Majestas Domini-motivet fremstilt i absidens østre felt. Gud sitter på en trone og er ofte omgitt som regel av de fire livsvesener. Han har livets bok i venstre hånd og løfter den høyre i velsignelse. Dette er et motiv man også finner på dåpsfonter, bokpermer og relikvieskrin.⁶⁷²

I gotikken i Sverige plasseres ofte treenigheten over alteret i øst. Noen ganger illustrert som en person med tre ansikter, men en vanligere fremstilling er nådestolen som treenigheten. Et annet motiv som ble vanlig på 1200-tallet var Marias kroning som fikk en økende betydning med frelsehistorien som ble tilegnet Maria.⁶⁷³ Dette er igjen også svært likt korutsmykningene i Nes og Alstadhaug. Det norske materialet kan sies å være i samsvar med våre naboland og den europeiske tradisjonens ikonografisk, men også med tanke på bruk og plassering av motiver i kirkerommet. Dette skyldes antagelig at det nettopp ligger en felles liturgi og billedtradisjon til grunn som er felles for hele den vestlige katolske kirken. Bilder, annen utsmykning og preken skulle alle lede frem mot frelsen, men de gjør ikke dette som separate virkemidler. De er en del av en helhet med deler som bygger oppunder hverandre og er til stede samtidig. Plassering av motiver i kirkerommet står her tett opp mot prekens forkynnelse.

Memoria, pathos og erkjennelse

Det er en sterk forbindelse mellom det visuelle og retoriske i middelalderens bilder. Som sett over opererer både bilder og tale med de samme allegoriene og typologier. Bilder og erindring er heller ikke to separate aspekter i middelalderen, men overlappende. Frances Yates skriver:

⁶⁷⁰ Fuglesang, 1996, s. 9-11

⁶⁷¹ Saxtorph, 1970, s. 8-9

⁶⁷² Lindgren, 1995, s. 303

⁶⁷³ Lindgren, 1996, s. 318 A

“And though one must be extremely careful to distinguish between art proper and the art of memory, which is an invisible art, yet their frontiers must surely have overlapped.”⁶⁷⁴

Til forskjell fra antikken og middelalderen har vi i det moderne samfunnet vi er en del av, mange hjelpemidler for å kunne hente frem informasjon, og vi er ikke avhengig av å måtte lagre alt i sinnet vårt. Likevel kan antikkens tanker om hvordan man erindrer være et viktig hjelpemiddel for hvordan man husker og bygger opp taler, forelesninger eller foredrag, slik den var i forkynnelsen av liturgien. I middelalderen var erindringskunsten sentral del av forståelse. For å kunne gjeninnhente og bruke kunnskapen man hadde lært, og for å kunne videreformidle den, eksempelvis under messen, måtte man ha et godt minne. I vårt moderne samfunn tenker vi om erindring som noe usikkert, og ikke som ekte kunnskap. I *The Book of Memory* påpeker Mary Carruthers hvordan man i middelalderen tenkte annerledes om erindring:

They would not, however, have understood our separation of “memory” from “learning”. In their understanding of the matter, it was memory that made knowledge into useful experience, and memory that combined these pieces of information-become- experience into what we call “ideas” what they were more likely to call “judgments.”⁶⁷⁵

Retorikk er en viktig del av aspektet ved middelalderens bilder og den visuelle retorikk bygget på lag av betydninger, gjennom å bruke symboler og allegorier. Et aspekt av middelalderbildenes retorikk er bildene som erindringsmedier, hvor de er mnemotekniske hjelpemidler. Retorikken bak middelalderbildene vi finner i Norge og ellers i Europa er ikke en ny retorikk som oppstår i denne perioden, men stammer fra antikken. For å forstå bildenes rolle i kirkerommet og hvordan de ble brukt i liturgien, må vi forstå hvordan de er en del av memoria. Når man blir lært opp i å danne indre bilder for å huske, kan man tenke seg at det også fikk utslag i de ytre uttrykkene. De tingene man skulle huske gjennom de indre bildene var lignende de ytre bildene som man finner i kirkene. Disse bildene kan tenkes å være en del av de indre bildene til de kristne og ikke bare ytre bilder.⁶⁷⁶ Alt kan tenkes på som en representasjon for noe annet og denne måten å lese bilder på er hyppig brukt.

⁶⁷⁴ Yates, Frances: *The art of Memory*. London 1994 (1966), s. 91

⁶⁷⁵ Carruthers, Mary: *The Book of Memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge 1996, s.1

⁶⁷⁶ Laugerud, 2005, s. 228-229 B

Erindringsmedier

Middelalderbildene er godt egnet til bruk som visuell retorikk, og gjør dem til gode hjelpemidler for å videreformidle kunnskap, gjennom deres allegorier og symbolbruk. Dette er ikke tilfeldig at de fungerer som retoriske hjelpemidler, men kan heller regnes som en del av bildenes ønskede funksjon. Bilder, symboler og allegoriers evne til å komprimere et stort innhold inn i ett visuelt uttrykk systematisk, blir et viktig verktøy ved å referere til et utvalg av flere elementer som hører sammen eller er sammensatt.⁶⁷⁷ Ikke bare bilder og symboler brukes mnemoteknisk. Kirkebygget kan ses på som et skall rundt den liturgien og det er liturgien som bestemmer bildene og symbolene som den religiøse samtalen dreier seg rundt.⁶⁷⁸

Avhandlingen *Ad Herennium* er en av de mest innflytelsesrike tekstene på middelaldersk retorikk og stammer fra antikken. Teksten er som oftest tilskrevet politikeren og advokaten Marcus Tullius Cicero (106 f.kr -43 f.kr) og startpunktet for teksten omhandler erindringskunsten kalt ”ars memoria”. For å forstå hvordan man brukte bilder og arkitektur i middelalderen som erindringsverktøy må man forstå antikkens erindringskunst. *Ad Herennium* beskriver denne erindringskunsten steg for steg. For å ha et godt minne må man starte med å dele opp det som skal erindres i helhet og deler. Hovedområdet for minnet kan vi kalle et ”erindringspalass” eller ”minnehus”. I dette ”minnehuset” må man velge seg et sted, også kalt loci, hvor man plasserer forskjellige ting som skal huskes. Dette stedet kan for eksempel være kirkebygget man skal holde preken i eller et maleri som man ser i kirkeskipet. Når man har valgt minnehuset sitt må man så dele det ned igjen i et visuelt bilde, kalt imagines, som man tilegner mer spesifikk informasjon. Arkitekturen, utsmykningen i kirkene eller motivene i malerier er på denne måten et viktig utgangspunkt som redskap for erindringen av de hellige tekstene og det kristne budskapet om frelse. De forskjellige detaljene blir visuelle representasjoner for hva man vil huske, som en innledning til tale eller retorisk poeng. Det man ønsker å huske bør også være ordnet i en gitt rekkefølge. Hvis man velger et bilde som erindringssted (loci), kan de forskjellige figurene eller symbolene i bildet være slike visuelle representasjoner som man går systematisk igjennom og på denne måten ordner minnet. Å bygge opp en preken eller tale kan gjøres på to forskjellige måter. Du lager

⁶⁷⁷ Laugerud, 2010, s. 49-50

⁶⁷⁸ Danbolt, 1997, s. 128

et bilde for hvert argument eller handling, eller du kan la bildet stå for en lineær handling eller fortelling.⁶⁷⁹

Thomas Aquinas introduserer i *Summa Theologica* i bok II-II, spørsmål 49 sin teori om minnet. Her understreker han viktigheten bruken av bilder har og introduserer sin fire basisregler. Han skriver at man bør velge bilder som passer til ideen eller tingene vi ønsker å huske. Bildene bør være ordnet i en rekkefølge som gjør det lett å bevege seg fra det ene til det andre, altså ha et klart system bildene ordnes etter og refererer til Aristoteles som sier at slike minnsteder hjelper oss å huske ved å hjelpe oss med å bevege oss raskt fra det ene til det andre. Man må også konsentrere seg og jobbe nøye med de ting man vil huske, slik at de blir innprentet i minnet. Man bør også ofte repetere det man ønsker å huske, noe som er grunnleggende for å lære seg noe og gjeninnhente kunnskap.⁶⁸⁰

Denne måten å integrere antikkens erindringskunst i liturgien var ikke bare et europeisk fenomen, men også en del av den norske kirkens forkynnelsespraksis. Som nevnt tidligere bruker Stavkirkeprekenen i Gammel norsk Homiliebok arkitekturen og inventaret i de norske middelalderkirkene mnemoteknisk.⁶⁸¹ Stavkirkeprekenen bruker kirken hvor prekenen ble holdt, som overskrift og retorisk sted (loci) for hva prekenen skal handle om. Å bruke kirken på denne måten er virkningsfullt fordi det framstår optisk visuelt for tilhøreren. Argumentene som bygger opp under prekenens budskap bruker kirkens interiør⁶⁸² I Stavkirkeprekenen står det ”Syllstokken i denne kirken er troen, for på den bjelke og grunnvoll skal vi bygge alle gode gjerninger, slik at vi kan bli et tempel for Gud,”⁶⁸³ Her fungerer arkitekturen allegorisk men også retorisk. På denne måten er selve byggverket en visuelt retorisk, gjennom at prekenen bruker arkitekturen for sine retoriske poeng.

Slik kan også malte bilder inni kirken, som Årdal-baldakinen, ha blitt brukt. Et bilde kunne være overskriften og minnehuset for prekenen og forskjellige deler av prekenens budskap kunne lagres i symbolikken i bildet. Malte bilder gjorde det mulig å lagre viktige teologiske ideer samtidig som de var med å påminne, den troende, budskapet som prekenen hadde formidlet gjennom de para-visuelle metaforene og symbolene. Årdal-baldakinen viser som

⁶⁷⁹ Laugerud, 2010, s. 47

⁶⁸⁰ Laugerud, 2010, s. 48

⁶⁸¹ Jensen, 2005, s. 8

⁶⁸² Laugerud, 2010, s. 44

⁶⁸³ *Gammelnorsk homiliebok*. Kirkevigsels 1 ”Stavkirkeprekenen”. 1971, s. 103

nevnt motivene ”Maria med barnet” ”Kristus korsfestelse” og ”den tronende Kristus”. Maria-motivet står sentralt teologisk i kyndelmessen, også kalt lysmessen, samt gjennom å symbolsk henvise til inkarnasjonen gjennom at hun fødte Jesus og til inkarnasjonen i kirken gjennom sakramentet.⁶⁸⁴ Den tronende Kristus er også et sentralt motiv i forkynnelse av sakramentet og til framtiden, der Kristus kommer tilbake og gjør jorden til sin bolig. Motivet viser også til at det er Kristus som kommer til oss gjennom presten med brød og vin.⁶⁸⁵ Gjennom disse allegoriene kan motivene bli brukt mnemotekniske hvor de tillegges viktige retoriske poeng i prekenen. Ved å presentere disse bildene på en strukturert måte i tillegg til å være illustrasjoner som kunne fange tilhørerens fantasi. De fungerte som et hjelpemiddel til få den lyttende til å forstå budskapet, med å huske og å danne indre mentale bilder. Samtidig hjalp bildene også presten å huske prekenen bedre.⁶⁸⁶

Å bruke bilder mnemotekniske er en kjent praksis i Europa under middelalderen og særlig *Thomas fresken* i kapitalsalen i Santa Maria Novella er et godt eksempel. Under fremstillingen av Thomas ses personifiseringen av de syv teologiske kunnskaper eller vitenskaper (*artes sacrae*) og de syv frie kunster eller vitenskaper (*artes liberales*), som Thomas’ visdom hviler på. De er også billedliggjøringen av grunnlaget for kunnskapen om det guddommelige.⁶⁸⁷ *Thomas fresken* kan ses som et klassisk skjema for erindringskunsten, gjennom å vise både innholdet og strukturen til Thomas’ lære og hvordan man kan huske den.⁶⁸⁸ Ser vi mot den norske kirke utsmykningen finner vi flere eksempler på den samme systematiske gjennomgående strukturen i bildene. La oss for eksempel ta utgangspunkt Torpo sitt tønnehvelv. Her ser en systematisk fremstilling av motiver der Kristus troner i toppen i likhet med Årdal-baldakinen. Under ses apostlene under på hver side, så Margarets martyrium. Maria og Johannes ses fremstilt på gavlfeltet. Motivene bygger opp under Kristus og symboliserer hans visdom og kunnskap. Evangelistene og dyder som kardinaldydene var grunnlaget for lovgivningen og gjennom disse allegoriene til motivene blir Kristus fremhevet som lovgiver, underbygger hans ethos og understreker også Kristus idealer som alle hans etterfølgere skulle etterstrebe. De er ikke bare allegoriske virkemidler men også mnemotekniske.

⁶⁸⁴ Folgerø, 1998, s. 135-137

⁶⁸⁵ Folgerø, 1998, s. 131-134

⁶⁸⁶ Laugerud, 2010, s. 50-51

⁶⁸⁷ Laugerud, 2005, s. 225-227 B

⁶⁸⁸ Laugerud, 2010, s. 49

Også andre utsmykninger i Norge bruker samme struktur med en tronende hovedperson, som oftest Kristus i midten, og underbyggende elementer under med forskjellig symbolikk. Eksempler på dette finner vi igjen i Nes, Alstadhaug, Ål-taket og Olav frontale som jeg har tatt for meg tidligere. Her ser vi igjen Kristus eller Olav, blir malt i toppen av et hvelv, baldakinen eller frontale. Rund Kristus ses som oftest livsvesenene, under ses apostler, Maria og Johans og en eller flere helgenfremstillinger, ofte ut i fra hvem kirken er viet til. I *Thomas fresken* ses eksempelvis visdommens personifisering med speil i hånden som symboliserer blant annet at det å se er erkjennelsens grunnlag. *Thomas fresken* har også retorikkens emblemer over en av kvinnefigurene. Dette emblemet henviser til en viktig del av retorikken, erindring. Kvinnefiguren vises også med et speil i hånden som viser til at en del av retorikken er å ”gjen-se”.⁶⁸⁹ Personer fremstilt med gjenstander som bærer sterk symbolikk ser vi også det norske gjenværende bildematerialet. Peter med nøkkelen i Botne kirke, symboliserer nøkkelen til himmelen, Kristus med kalken i hånden i Nes kirke som symbol på det offeret han selv ga i form av kjøtt og blod, eller evangelistene eller engler med bok som i Vestre slide som symboliserer evangeliene eller de hellige skrifter. Den skjematisk utformingen av motivene i kombinasjon med klare allegorier gjør middelalderens malerier godt egnede mnemotekniske virkemidler.

I helhet vitner det gjenværende norske materialet om monumentalmalerier med enkle fremstillinger, i klare farger, med en tydelig ikonografi som gjør peonene lett kjennelige. Plassering, valg av motiver og symbolikken i bildene er ikke tilfeldige eller svært ulike fra kirke til kirke. De kan heller sies å vitne om et gjennomgående bildeprogram, som har en klar retorisk funksjon ved å både bruke lag av symbolikk og fortolkning gjennom bruk av Quadrigaen, samt ved å være retoriske augmentative og mnemotekniske. Middelalderens motiv både i Europa og i Norge er nettopp motiver fylt av symbolikk som representerer noe mer enn bare motivet i seg selv. Denne symbolbruken går på tvers av landegrensene og kirker. Uansett om du befinner deg i San Clemente i Roma,⁶⁹⁰ Arian dåpskapell i Ravenna,⁶⁹¹ i Alstadhaug, Nes, eller Årdal er motivene og deres symbolikk de samme. Strukturen i maleriene er lik og uansett hvilken kirke du reiser til i Norge i middelalderen kan du forså og bruke monumentalmaleriene i forkynnelsen av Guds ord og lede til menigheten til frelse. Til forskjell fra de italienske maleriene er de norske monumentalmaleriene ikke visuelt skjønne

⁶⁸⁹ Laugerud, 2005, s. 227-228 B

⁶⁹⁰ Oakeshott, 1967, s. 99 Sett ved eget besøk i kirken

⁶⁹¹ Oakeshott, 1967, s. 78 Sett ved eget besøk i kapellet

malerier, slik oldkirkens mosaikker er. Det norske gjenværende materialet er forholdsvis enkle fremstillinger. Fokuset er ikke en visuell skjønn framtoning, men symbolikken. Strekene i bildet er enkle, men symboliserer klart hvem og hva som blir avbildet. Disse maleriene kan ut i fra dette beskrives som bruksmalerier der de har en aktiv rolle i forkynnelsen av Guds ord og ikke alene som visuelle objekter.

Følelser

Retorikk og erindring er også en del av det siste aspektet ved bildenes fortolkning, og preger etikken som ligger til grunn for religiøst liv. For å leve som en god kristen må man ta gode valg og ha en god etikk. Dette handler ikke bare om religiøst aspekt men definerer middelalderen som kultur. For å oppnå frelse må man ta til seg etikken i alle sider av livet. Kristendommen blir en meningsbærende kultur som påvirker hele livet. Erindring handler om tolkning og forståelse som leder til erkjennelse. Kultur og erindring er ikke individuell, men kollektiv. Det kristne livet trekker med seg fortiden og viser til fremtiden slik bildene gjør i kirkerommet. Bildene blir en del av en visuell erkjennelsesform hvor det å se er sentralt.⁶⁹² Hans Belting tar for seg denne bilde oppfatningen i *Likeness and Prisenice* hvor han beskriver hvordan bildene kan lede til åpenbaringen av Gud:

Mystical exercises would open with preliminary devotion before an image. The next stage of mystical perfection lay in the production of inner images, and the final stage in the exclusion of everything visual and the imageless contemplation of God by the soul.⁶⁹³

En unik funksjon disse bildene har retorisk er deres evne til å vekke følelser på en annen måte enn tale kan gjøre alene. Et av bildenes formål er som sett på å være retoriske virkemidler, de supplerer de religiøse tekstenes forkynnelse og er en forlengelse av antikkens visuelle retorikk. Men deres retoriske funksjon går også dypere enn dette. De skal ikke prege erindringen alene, men de skal prege erindringen for å vekke fromme følelser. Thomas av Aquinas erklærte at bilder i kirken har tre funksjoner. Den første var for å hjelpe ”enkle” mennesker som ikke kunne lese. Den andre for å vise inkarnasjonens mysterium gjennom helgenes øyne. Den trede var å lede til følelsen av hengivenhet, som vekkes lettere av ting

⁶⁹² Laugerud, 2005, s. 276-278 B

⁶⁹³ Belting, 1996, s. 110-111

man ser enn hører.⁶⁹⁴ Her går det tropologiske nivået, eller ”Sensus moralis” over i det allegoriske nivået. Bildene skal være forbilder for den troende og symbolisere de kristne verdiene den troende skal etterstrebe.⁶⁹⁵ På denne måten skal de lede til et dydig liv og bygger opp under det anagogiske nivået, lede til frelse.

Aristoteles sine appellformer understreker hvordan bildene både er retoriske og augmentative, gjennom at de skal både skal overbevise og lære oss noe. Appellformen består av ”logosappellen”, sakens iboende rasjonalitet, ethos, taleren eller avsenderes troverdighet og pathos, mottakerens følelser. Som nevnt er ethos appellen en del av allegoriene som bygger opp under Kristus eller Olavs troverdighet. Bildene har i tillegg en unik egenskap ved at de appellerer særlig til følelsene til mottakeren. Følelses aspekt er en viktig del av bildenes funksjon og argumentasjonen. Gjennom å vekke følelser leder de til å mota Guds frelse, se gud åpenbare seg og danne indre mentale bilder. Det visuelle uttrykket står sentralt i middelalderens grunnleggende forståelse av forbindelsen mellom retorikk, erindring og erkjennelse.⁶⁹⁶ Erindring er ikke et separat aspekt av retorikken og følelser men som sett en del av bildenes funksjon og også viktig for det moralske perspektivet. Denne sammenhengen tar Thomas Aquinas for seg i *Summa Theologica* i del 11-11. Han tar for seg hvordan bare rasjonelle skapninger kan bevege seg mot Gud. Menneskets handlinger er her sentralt. For være en god kristen skal man etterstrebe å lev et dydig liv. De syv dydene er tro, håp og kjærlighet, som er de tre teologiske dydene, og klokskap, måtehold, rettferdighet og styrke, som er de fire kardinaldydene. Thomas Aquino slår fast at memoria er en del av klokskapen og han knytter moral, erindring og kunnskap sammen.⁶⁹⁷ Disse er altså ikke separate elementer, men virker sammen slik bildenes fortolkningsnivåer gjør.

Oppsummering:

Så hva var funksjonen til monumentalmaleriene i de norske middelalderkirkene? Og hvordan fungerer de i samspill med resten av arkitekturen og kirkeutsmykningen? Som sett er det norske gjenværende materiale religiøst malerier. Bildene kan ikke sies å ha hatt en funksjon, men heller flere bruksområder der fortolkning og retorikk er to sentrale aspekter av disse malerienes utforming og funksjon. Både den firfoldige tolkingsmodellen, antikkens retorikk

⁶⁹⁴ Minor, Vernon Hyde: *Art History's History*. Second Edition. Prentice-Hall, Inc. 2001 New Jersey, s. 49

⁶⁹⁵ Gotfredsen og Frederiksen, 2003, s. 23

⁶⁹⁶ Laugerud, 2005, s. 261 B

⁶⁹⁷ Laugerud, 2005, s. 264 B

og appellformer preger bildeprogrammet i de norske middelalder kirkene. De antikke tradisjonene står her sentralt i middelalderens forkynnelse av frelsen gjennom bildene. Middelalderens retorikk er ikke et brudd med antikken. Bildene kan heller sies å være en fortsettelse av antikkens retorikk og den jødiske fortolkningspraksisen av bibelens tekster. Ikonografi og plassering av motivene er en del av en større helhet og bygger på oldkirkens bildeprogram.

Bildematerialet står også i en felles kommunikasjon sammen med liturgien, hvor de sammen fungerer retorisk. Den retoriske delen av middelalderens ”kirkekunst” er ikke en egen del av bildenes funksjon men henger sammen med den firfoldige tolkingsmodellen. Alle lagene av mening jeg har tatt for meg i denne teksten er en del av bildenes retorikk. Som sett er allegoriene som dyder, laster, himmelen, og helvete motiver som går igjen i det norske gjenværende materialet. Dette er også elementer som var viktig for presten for å bygge opp en struktur i prekenen. Bildene var på denne måten både ”loci” hvor man lagret sentrale logiske poeng i prekenen, samtidig som bildene gjorde det lettere for menigheten å forstå budskapet.

Plasseringen av maleriene i kirkerommet har også hatt flere funksjoner. Plasseringen fungerer retorisk hvor de har funksjon som erindringsverktøy og allegorisk hvor de preker fremover mot det som skal komme, samt tropologisk ved å visuelt illustrere sammenhengen mellom den nye og gamle paktens. Å si at bildene er til for de som ikke kan lese i middelalderen blir en snever påstand. For å forstå maleriene, må man kunne både retorikk, fortolkningspraksis og bibelhistorie. Det er ikke bare monumental maleriene i kirken som bruker denne fortolkningspraksisen. Arkitektur og annen kirkeutsmykning er en del av felles religiøs retorikk som bruker fortolkning retorisk, som en del av forkynnelsen av Guds ord. Også plassering av inventerte og koret har flere funksjon, og er en del av den samme fortolkningspraksisen som monumentalmaleriene.

Erindringen har også en moralske side. Bildene er både forbilledlige motiver den enkelte troende skal leve etter i sitt liv for å oppnå frelse, samtidig som maleriene og annen utsmykning kan beskrives som levende motiver i kraft av at det guddommelige åpenbarer seg igjennom dem. Maleriene fungerer også som indre sjelelige bilder hvor Gud åpenbarer seg gjennom maleriene. Gud og den troende kommuniserer på denne måten med hverandre gjennom den malte utsmykningen. Deres rolle i å lede til erkjennelse er unik på grunn av deres evne til å vekke følelser mer effektivt enn ord. Bildene ble både leveliggjøring av

prekens budskap og et virkemiddel for å se budskapet for sitt indre øye. Denne fortolkningspraksisen og retorikken finner man både i den Europeiske kirkekunsten helt tilbake til oldkirken og middelalders monumentalmalerier her i Norge, gjennom helle middelalderen og også etter reformasjonen.

Konklusjon

Gjennom å ta for meg det gjenværende norske monumentalmaleriene i sin helhet har jeg et ønske om å sette fokus på de norske bildematerialet fra middelalderen. Maleriene vitner om at Norge har hatt en rik malt kirkeutsmykning på vegg og tak. I dag er disse bildene bleke skall av hva de en gang var. Bare en håndfull malerier er tilbake av hva som en gang muligens har eksisterer. Disse maleriene er ikke en dør til fortiden, men kan fortelle oss noe om hvilken bildekultur som har eksistert i Norge i middelalderen og hvilket forholdt folk har hatt til bilder i denne kulturen. Selv om dette er en ufullstendig forståelse og vi ikke vil oppnå noen total sannhet, kan vi utvide vår forståelse for middelalderens bildekultur.

Gjennom denne avhandlingen har jeg forsøkt å lage en oversikt over hva som eksisterer av bildemateriale, hvilken motiver som man ser blir brukt og hvor i landet vi finner denne utsmykningen. Jeg har også sett på dette materialet i en større kontekst. Sammenligningen av ikonografien med våre naboland er svært relevant, fordi som sett er det norske gjenværende materialet ikke ulikt det vi finner i Danmark og Sverige. Dette tyder på at Norge tar del i impulsene som sprer seg over hele Skandinavia gjennom middelalderen. Vi har ikke et eget bildeprogram i kirkene, med egne motiver, men er en del av en ikonografi som går på tvers av landegrenser. Denne ikonografien er ikke ny ikonografi men stammer fra Italia og oldkirken. Dette understrekes av at ikonografien er den samme vi finner i resten av Europa og det er nettopp derfor den er så gjenkjennelig. Norge monumentalbilder kan med dette sies å stå i en europeisk billedtradisjon, og utsmykningen vitner om den visuelle rikdommen disse kirkene har hatt. Norge har helt klart ikke vært noen utkant av Europa, når det kommer til kirkeutsmykning. Disse bildene viser hvordan Norge har tatt del i den visuelle utviklingen i middelalderen. Jeg mener derfor vi er nødt til å dokumentere og forske mer på denne utsmykningen, som er en viktig del av vår kulturarv.

Det er gjort studier av enkeltutsmykninger, og noe restaurering, men sammenlignet med våre naboland Danmark og Sverige har vi avdekket lite av det som antagelig skjuler seg under flere lag av kalk i middelalderkirkene som eksisterer her til lands. Det norske gjenværende materialet vitner om 44 kirker som har eller har hatt materialet og spenner over 14 fylker. Materialet varierer i bevaring tilstand, omfang og motivvalg. Av hovedmotiv er det Kristus motiv, Maria-motiv og andre helgen fremstillinger som dominerer. Til forskjell fra vårt

naboland Danmark er det ikke svært mange gammeltestamentlige fremstillinger bevart. Det er likevel en variasjon av motiver innenfor kategoriene, spesielt innenfor Kristus motiver. Innenfor Maria-motivene er det himmeldronning motivet som dominerer men noen enkeltmotiv som madonna motivet og bebudelsen, kan det vitne om at forskjellige fremstillinger har forekommet.

Bildenes funksjon og bruk understreker også hvordan bildeprogrammet i Norge i middelalderen er en del av en felles Europeisk bildebruk. Plassering av bildene i kirken og deres funksjon er flertydig. ”Stavkirkeprekenen” vitner om allegorisk bruk av kirkerommet så tidlig som på 1100-tallet. Det gjenværende norske materialet er i likhet med det skrevne liturgiske ordet, dynamisk, kommunikative og har en retorisk funksjon hvor de både fungerer som mnemoteknisk virkemidler samtidig som de skal lede mot frelse. Bildene er en del av en erkjennelsesprosess gjennom å både være flertydige og retoriske. Det å se bildene var sentralt i en synsprosess middelalderen hvor de ytre blidne blir del av en åndelig hermeneutikk, der bildene ikke bare er fysiske men også indre mentale bilder som leder den troende til å se Gud åpenbare seg mental og på denne måten lede til frelse. Bildene fungerer spesielt effektivt i forhold til å vekke følelser. Følelsene bygger opp under og leder på denne måten opp til det anagogiske nivået, på en måte det talte og skrevne ordet ikke kan. Bildenes overordnede hoved mål kan med dette sies å være frelsen, hvor Gud åpenbarer seg for den troende gjennom motivene.

Å skille mellom det liturgiske ordet og bildene, interiør og arkitektur lar seg ikke gjøre. Ord og visuell utsmykning kan heller sies å være deler som overlapper hverandre. Quadrigaen, også kalt den firfoldige tolkningsmåten, tar for seg meningsnivåene både i tekst også i bilder. Meningsnivåene i Quadrigaen er ikke avskilte nivåer, men bygger opp under hverandre i likhet med visuell utsmykning og ordet. De malte bildene i kirken og utsmykningen er en del av en felles religiøs retorikk sammen med prekenen.

Middelalderens bilder fungerer helt klart også som mnemotekniske virkemidler i middelalderen. Dette ser vi i Italia, eksempelvis med *Thomas fresken*, men også i det norske gjenværende bildematerialet og Stavkirkeprekenen. Stavkirkeprekenens bruk av arkitekturen som retorisk virkemiddel for å understreke sine teologiske poeng, viser hvordan både arkitektur og bilder har blitt brukt retorisk i middelalderen i Norge. Dette er også tydelig når man ser på middelalderens malerier. De er ikke visuelt skjønne. De er enkle malerier med en

tydelig ikonografi. Bildene har et klart oppsett og utforming som vitner om at de skal være lettkjennelige motiver med en klar struktur i sin utforming. Uanset hvilken kirke man er i vil man kunne forstå symbolikken og bruke disse motivene mnemoteknisk fordi de har en felles struktur og ikonografi. Utførelsen av maleriene med enkle streker som vi ser i Årdal baldakinen, Ål-taket og Torpo, vitner om at det ikke nødvendigvis har vært utenlandske malere som har kommet til Norge for utfør kirkeutsmykningen. Antagelig har det vært lokale håndverkere som har malt disse kirkene, hvor oppdragsgiverne har hatt en felles ikonografi og visjon for bildenes ønskede funksjon.

Bildene appellere også til den troendes følelser. Disse bildene vært viktige redskap i kirkens forkynnelsespraksis og ikke minst til å lede til frelse. Det følelsesmessige aspektet ved bildene de til svært effektivt redskaper i målet om å lede den troende til erkjennelse. På denne måten bygger de opp under det anagogiske nivået, Guds åpenbaring for menigheten og individet. Bildene avbilder ikke bare religiøse motiver, men det religiøse åpenbarer seg i dem. Dette er en egen funksjon bildene har, hvor de berører den troende på en annen måte en takst og det talte ordet gjør. Pathos appellen bildene har er både en del av Quadrigaen anagogiske nivå men fungerer også som et retorisk virkemiddel. Erindring og fortolkning i liket med Quadrigaen sine fortolkningsnivåer separate virkemidler i bildene men overlappene og fungerer sammen.

Kirken er en stor del av det norske samfunnet og kulturen i middelalderen, med en sentral plass i den enkeltes og det kollektive liv. Dette er ikke en særnorsk kulturell praksis, men en Europeisk. Det gjenværende norske materialet vitner om at Norge tar del i en felles Europeisk bildekultur der flertydighet, fortolkning og bilder som kommunikative virkemidler står sentralt. Middelalderen er verken en mørk lavkulturell periode som kan regnes som et brudd med antikkens filosofi. Middelalderen kan heller betegnes som en kulturell oppblomstrende periode. Hvor både malte bilder på vegg og tak, samt annen kirkeutsmykning vitner om hvordan antikkens ideer om erindring lever videre og blir videreutviklet. Den Jødiske fortolkningstradisjonen, smelter sammen med antikkens erindringskunst og monumentalmaleriene vitner om hvordan dette har kommet til uttrykk visuelt.

Det norske gjenværende materialet reiser også en del spørsmål. Et interessant spørsmål å se nærmere på gjelder skutetegningene som finnes i flere av de norske steinkirkene. Disse er det lite skrevet om, og man vet ikke hvorfor man har valgt å male disse skutene på både innsiden

og utsiden av kirkeveggene. Usikre dateringer er et annet interessant problemområde i tilnærmingen til materialet, da det råder en del uenighet rundt disse. Dateringene er ofte satt til å spenne over store tidsperioder, der man er usikker på hvilket århundre materialet stammer fra. Som nevnt er Nes kirke en kirke som representerer denne type usikkerhet, da det i faglitteraturen blir oppgitt svær forskjellige dateringer av den malte utsmykningen i koret. Kanskje mest problematisk er materialet datert til 1500- og 1600-tallet. Det etter-reformatoriske utsmykningen viser til at norm og praksis ikke alltid er i harmoni og interessant tema å ta for seg nærmere. Mange av motivene har fremstillinger som ikke strider med den etter-reformatoriske tilnærmingen til bilder. Men det finnes også fremstillinger av Jomfru Maria og helgener som kan stille spørsmål om reformasjonen ikke helt har fått gjennomslagskraft i Norge i løpet av de første hundre årene. Det kunne vært interessant å sett nærmere på den visuelle kulturens endringer i denne perioden og sammenlignet materialet nærmere med den senmiddelaldersk utsmykningen. En annen parallell som ikke har latt seg trekke ut i fra tidsrammen til denne avhandlingen og omfang men absolutt er interessant, er sammenligningen av det norske materialet opp mot det vi finner Tyskland og England.

Gjennom katalogen som er vedlagt og utarbeidet i sammenheng med denne avhandlingen, håper jeg at kan bidra til videre forskning av det gjenværende materialet vi har i Norge. Katalog er et oversiktsverk med henvisning til hvilken informasjon det er å finne om disse bildenes ikonografi, omfang, plassering samt hvor man kan finne litteratur som omhandler dette materialet. Som nevnt er det gjort enkeltstudier på noen av kirkenes utsmykninger, men flere av kirke-utsmykningene som Årdal-baldakinen er det gjort lite forskning på og ville vært interessant å ta for seg nærmere. Middeltalderens monumentalmalerier er en del av den norske kulturarven og kan fortelle oss mye om norsk billedtradisjon i middelaldere, og den europeiske påvirkningen i Norge.

KATALOG

Innholdsfortegnelse

KATALOG	124
Forord	126
HEDMARK	127
Ringsaker kirke:	127
Stange kirke:	127
OPPLAND	128
Vestre Slidre Kirke:	128
Dyste stavkirke:	130
Vang stavkirke:	130
AKERSHUS	132
Enebakk Kirke:	132
Tanum Kirke:	135
ØSTFOLD	136
Rygge Kirke:	136
VESTFOLD	137
Botne kirke:	137
Høyjord stavkirke:	138
TELEMARK	139
Kviteseid Kirke:	139
Nes Kirke:	139
Romnes kirke:	141
Sauherad Kirke:	142
Seljord kirke:	142
Siljan kirke:	143
Lårdal kirke:	144
Gåra stavkirke:	145
Heddal stavkirke:	146
BUSKERUD	147
Gol stavkirke:	147
Nore stavkirke:	148
Rollag stavkirke:	148
Torpo stavkirke:	149
Uvdal stavkirke:	151

Ål stavkirke:	151
AUST-AGDER.....	153
Gamle Øyestad kirke:	153
HORDALAND	154
Kinsarvik kirke:	154
Mariakirken:	155
Moster gamle kirke:	157
Røldal stavkirke:	158
SOGN OG FJORDANE.....	159
Dale Kirke:	159
Borgund stavkirke:	160
Hopperstad stavkirke:	161
Undredal stavkirke:	163
Årdal stavkirke:	163
MØRE OG ROMSDAL	164
Tingvoll kirke:	164
SØR-TRØNDELAG.....	165
Byneset kirke:	165
Nidarosdomen:	166
Skaun kirke:	166
NORD-TRØNDELAG	167
Alstadhaug kirke:	167
Mære kirke:	168
Stiklestad kirke:	169
Værnes kirke:	171
TROMS	172
Trondenes kirke:	172

Forord

Dette er en katalog laget i sammenheng med min masteroppgave om norske monumentalmalerier fra middelalderen. Det gjenværende norske materialet er svært varierende og dateres til fra 1200 til omkring 1650. Materialet består av alt fra utydelige fragmenter og rester etter ornamentikk, til større narrative bildeutsmykninger med en tydelig ikonografi. Materialet befinner seg hovedsakelig i kirker som fortsatt eksisterer, men det er også gjenstander som står på museer. I tillegg finnes det akvareller og skriftlige kilder som vitner om tidligere malt utsmykning i flere kirker.

I mitt arbeid med det norske gjenværende materialet etter monumentalmalerier i norsk middelalder har jeg funnet 44 kirker fra middelalderen som vitner om malt utsmykning på vegg og eller tak. 26 av disse er steinkirker og 13 av Norges 19 fylker er her representert. Telemark, Hordaland og Nord-Trøndelag er fylkene som har flest steinkirker å vise til med denne type rester. Det er totalt 16 stavkirkers som har eller har hatt rester etter monumentalmalerier og disse er spredd over 6 fylker. Buskerud og Sogn og Fjordane er fylkene som kan vise til flest stavkirker med et gjenværende bildemateriale. I tillegg er Buskerud den eneste fylket som ikke har steinkirker med rester men bare stavkirker. Omfanget av kirker og deres plassering vitner om at kirkene har vært spredd utover hele Norge og vi kan derfor ikke snakke om en sentralisert malt utsmykning. Katalogen består av en oversikt over dette materialet, basert på hva jeg har vært i stand til å finne av litteratur om disse utsmykningene. Jeg vil ta forbehold om at det kan finnes kirker med malt utsmykning fra middelalderen jeg ikke har kjennskap til. Jeg har heller ikke hatt mulighet til å besøke alle kirkene personlig og kan derfor ikke si med sikkerhet om denne utsmykningen eksisterer i skrivende stund. Det jeg kan si noe om er hva som har eksisteret og er dokumentert med skriftlige kilder.

HEDMARK

Ringsaker kirke:

- Sted: Ringsaker kommune. Hedmark fylke.
- Kulturminne ID: 85297-1.
- Kort oversikt: Voktende kjerub, skips tegning og rester etter kongehode.
- Datering: ukjent.
- Bygget: annen halvdel av 1100 tallet og utvidet med korsarmer på 1200-tallet.

Sommeren 1960 ble det gjort undersøkelser av kirken, hvor Ola Seter jobbet som malerikonservator.⁶⁹⁸ Under restaureringen av kirken ble det oppdaget et innvielseskors ved siden av døren til vindeltrappen i kirken, og et våpenskjold på en av pilarene under tårnet. Motivet på våpenskjoldet tilhører trolig slekten Bolt. På vestre vegg i nordre tverrskip ses et stort kalkmaleri av et krigsskip, som antagelig er fra 1600- eller 1700-tallet.⁶⁹⁹ Sørøstsiden av koråpningen har også et kalkmaleri, her av en stor skikkelse mitt på veggen. Dette skal være en voktende kjerub. Over døra til sakristiet er det geometriske ornamenter,⁷⁰⁰ og det kan i tillegg ses et kongehode mitt i krysshvelvet der de går sammen på østlig side. Det er i tillegg dekor over utgangsdøren til kapellet, altså den nordre døren i koret.⁷⁰¹

Litteraturliste:

- Enemy, Egil og Røhnebæk, Trond: *Kirker i Ringsaker*. Brøttum, Furnes, Nes, Ringsaker og Veldre historielag, 1995.
- Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Innberetning fra antikvar Bernt C. Lange. Desember 1960 (RAKV-S-6224-D-Da-Da04-0006-0032-0001.pdf side 111 i pdf)
- Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter, 1961 (RAKV-S-6224-D-Da-Da04-0006-0032-0001.pdf).

Stange kirke:

- Sted: Stange kommune. Hedmark fylke.
- Kulturminne ID: 85547-1.

⁶⁹⁸ Rapport riksantikvaren. Ringsaker kirke. Bernt C. Lange 1960, s. 2-3

⁶⁹⁹ Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter, 1961, s. 175

⁷⁰⁰ Enemy, Egil og Røhnebæk, Trond: *Kirker i Ringsaker*. Brøttum, Furnes, Nes, Ringsaker og Veldre historielag, 1995, s. 33-34

⁷⁰¹ Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter, 1961, s. 175

- Kort oversikt: Har hatt rester etter middelalder dekor.
- Datering: middelaldersk, ellers usikker.
- Bygget: 1200-tallet.

Kirken brant i 1620 etter et lynnedslag. Dette førte til at alt middelaldersk inventar og innredning gikk tapt, i tillegg til kalkmaleriene på veggene. Det er funnet noen rester, men det meste er helt ødelagt.⁷⁰²

Litteraturliste:

- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelder i stein*. Afro forlag 2000.

OPPLAND

Vestre Slidre Kirke:

- Sted: Sildre kommune. Oppland fylke.
- Kulturminne ID: 85499-1.
- Kort oversikt: malt tønnehvelv av tre i kirken, med Kristus i midten. Bilde av apostler og Maria bak altertavlen.
- Datering: Tønnehvelvet ca. 1250 eller 1300-tallet. Annet 1400-tallet.
- Bygget: 1200 tallet.

I 1922 ble det gjort en befaringsrapport av Domenic Erdman, hvor han beskriver dekorasjonen som er i ferd med å forfalle. Dekoren ble restaurert av Riksantikvaren i løpet av høsten 1986 og våren 1987. Taket over koret er et tønnehvelv av tre, med middelalderske limfargedekorasjoner. Kristin Solberg beskriver dekorasjonen grovt bestående av friser med ranke og planteornamentikk i ”gotisk stil” på en bakgrunn av kvadermaling. Disse dateres på stilkritisk grunnlag av Hohler og Blindheim til ca.1250. Hvelvets dekor er trolig samtidig med takets konstruksjon, som antagelig er bygget med resten av kirkebygget, i følge Storsletten.⁷⁰³

⁷⁰² Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelder i stein*. Afro forlag 2000, s. 60

⁷⁰³ Riksantikvarens arkiv: Vestre Slidre kirke. Kristin Solberg. 1992, s. 3-4

I boken *Slidredomen 800 år* dateres tønnehvelvet til å være fra rundt 1300-tallet. Det beskrives å være totalt 9 meter langt med maleriet er gjort i limfarge med en bakgrunn av kvadermaling. Kristus er sentralmotivet i midten av hvelvet og bærer en blå kappe, strålekrans på hode og omgitt av en mandelformet glorie (mandorla). I hvert hjørne av tønnehvelvet ses evangelistsymbolene (Engelen for Matteus, løven for Markus, oksen for Lukas og ørnen for Johannes). Det går brede border med bladornamenter langs kantene av hvelvet og opp i midten mot Kristus. Det er medaljonger med engler der bordene møtes. De fleste av medaljongene har fragmentarisk maling, men man kan se at fire av englene holder noe i hånden. Engelen på nordsiden holder solen i den ene hånden og månen i den andre. Engelen på sørsiden holder en krone i hendene og en annen skal holde en bok og skriftbånd. Alle vender ansiktet mot Kristus. Det resterende hvelvet er streket opp i små firkanter med en stjerne i hver firkant.⁷⁰⁴

Bak altertavlen i øst er en av de få bevarte kalkmariprogrammer fra norsk middelalder. Bildene er malt på 1400-tallet en gang. Det står 10 apostler i nederste rekke, som holder attributter i hendene. I rekken over er det en fremstilling av Maria som himmeldronning med musiserende engler rundt henne.⁷⁰⁵ Det er i tillegg bevart 7 vigslingskors i kirken. 5 i skipet og 2 i koret. Det kan også ses en labyrint tegnet inne i døråpningen ved skipets sørportal. Det er også funnet runeinnskrifter i kirken. En del av dem er vanskelig å tyde på grunn av overkalking, men ved labyrinten og hoveddøren kan man se det står skrevet Maria, som også kirken er viet til. Det er også funnet tre runer ved kordøren som oversettes til «kiu», som muligens kan være slutten av ordet «kirkiu» som betyr kirke. Det finnes også flere parallelle streker i kirken men meningen bak de er usikker. Det er på nordveggen i kirken blitt avdekket kalkmaleri som forestiller et riddervåpen og antas å være fra 1300-tallet. Dette er ikke kjent i norske kilder, og hvilken slekt det stammer fra er uvisst. Det er i dag tatt i bruk som Slidre kommune sitt kommunevåpen. I koret på venstre side av sakristidøren er det avdekket en inskripsjon der det med utvaskede røde bokstaver står: ”Anno nate chro1591 obijt D(omin)us Haquinus Olai die Januarj Semeling die Ephiaphanio”. Denne innskriften antas å handle om Håkon Olavson som var den første etter-reformatoriske presten i Slidre og døde på gården Semeleng 6. Januar 1591.⁷⁰⁶

⁷⁰⁴ Jahnsen, Jahn Børe: *Slidredomen 800 år*. Vestre Slidre Sokneråd 1987, s. 36-38

⁷⁰⁵ Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000, s. 75

⁷⁰⁶ Jahnsen, 1987, s. 36-38

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Jahnsen, Jahn Børe: *Slidredomen 800 år*. Vestre Slidre Sokneråd 1987.
- Riksantikvarens arkiv: Vestre slide kirke. Kristin Solberg, Restaurerings rapport på grunnlag av notater og observasjoner gjort på stedet av alle de deltagende konservatorer. Riksantikvaren- A-147 VESTRE SLIDRE KIRKE Restaureringsrapport. 1992 (RAKV-S-6224-D-Da-Da05-0074-0013-0001.pdf side 4-5 i pdf).

Dyste stavkirke:

- Sted: Toten kommune. Oppland fylke. Nå Oslo universitetets oldsaksamling.
- Kulturminne ID: 71308-3 .
- Kort oversikt: Korsfestelses fremstilling og rester etter oppstandelsen
- Datering: siste halvdel av 1300-tallet.
- Bygget: ukjent.

Fra kirken har maleri fra siste halvdel av 1300-tallet. Maleri på tynne tilhugde planker. Korsfestelsen skal være fremstilt til venstre, med Johannes på Kristus sin venstre side. På høyre side av Kristus skal bysten av Maria ses. Det skal være to engler over Kristus. Til høyre for Johannes ses fem soldater eller bødler. Under ses en engel og soldat som skal ha tilhørt en oppstandelsesfremstilling. Draktene beskrives å antyde at dette er en høygotisk fremstilling.⁷⁰⁷

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

Vang stavkirke:

- Sted: Vang kommune i Valdres. Oppland fylke. Revet og satt opp igjen i Polen.
- Kulturminne ID: 85760-4 (vang kirkested).

⁷⁰⁷ Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956, s. 128

- Kort oversikt: Tidligere malt kor, bare bilder igjen. Har hatt fremstilling av tronende Kristus under taket, himmeldronning motiv, apostelrekke, hudflettingen og mange flere.
- Datering: 1300-talls.
- Bygget: rundt 1175.

Kirken ble flyttet fra Vang i Valdres i 1841 til daværende Brückenberg i Preussen, og ble gjeninnviet i 1844. Grensene har endret seg etter 2. verdenskrig og byen heter nå Karpacs og er en del av Polen. Når kirken ble gjenreist, ble den ombygget og hvor mye av de originale materialet som er brukt er uvisst. Det malte korhvelvet som er datert til 1300-tallet er forsvunnet, men akvareller som viser noe av det som har eksistert av malerier i kirken finnes. I følge boken *De norske stavkirkerne* av Leif Anker, skal det befinne seg to fotoer hos Riksantikvaren og et hos Kode Bergen.⁷⁰⁸ Jeg har besøkt Kode for å se fotoet Anker nevner, og ble positivt overasket over at det eksisterer mange akvareller gjort av Schiertz. Disse illustrerer maleriene som en gang befant seg i kirken og stemmer overens med Knut Hermundstad sin beskrivelse av dekoren.

Under taket var Kristus malt i midten med en bok i den ene hånden og en gest til eds-løftet i den andre hånden. Over hodet hans ser vi to engler med røkelseskar. Under Kristus ses to livsvesener. Oksen til Lukas og Løven til Markus. På Kristus sin venstre side står 6 apostler og på hans høyre side Maria som hyllet av engler. En palmettbord skiller fremstillingene av, fotvaskingen, Judas som sviker Kristus med et kyss og Peter hugger øret av tjeneren til øverstepresten og til slutt hudflettingen. På den høyre siden av Kristus er det et lignende adskilt felt av palmettborder som også viser tre scener. Kristus på korset som blir tatt ned, oppstandelsen og frelseren som åpner porten til underverdenen med en korsfane og frir sjelene fra Helheimsgapet. Det hører visstnok til en skapning som avslutter apostelrekken ovenfor, og som er adskilt fra Helheimsgapet. To djevler og en mann med to staver og horn i skallen ses også. Rundt ene figuren skal det slynge seg en slange og i fanget har mannen fire menneskeskapninger. Dette skal være en sammensmeltet skikkelse av Abraham, som samler sjelene til frelse i fanget sitt og Moses som er tegnet med horn. Han holder i hånden sin en kobberslange som ga frelse til menneskeheten før Jesus kom.⁷⁰⁹ Under hvelvet på østveggen

⁷⁰⁸ Anker, 2005, s. 278 og 282

⁷⁰⁹ Hermundstad, Knut: *Vang stavkyrkje*, Valdres trykkeri 1969, s. 48-49

var det en fremstilling av korsfestelsen, i likhet med Ål kirke. På vestsiden av koret var den en bilde-rekke hvor Kristus tronet i midten som verdensdommer med to sverd i munn.⁷¹⁰

Maleriene beskrives også i *De norske Stavkirkene*. Her nevnes at på de to fotoene hos Riksantikvaren viser det ene bilde scene fra Hallvardlegenden, der St. Hallvard senkes i fjorden med møllestein rundt halsen. Det andre bildet viser øverst den tronende himmeldronningen og Guds mor Maria, omgitt av engler med attributter som angir deres rang. Den underste delen av maleriet viser tre scener, den første er Jesus som vasker disiplenes føtter, den andre er Judaskysset og sist Jesu hudstrykning. Stilen på maleriene skal være gotisk med fransk påvirkning.⁷¹¹

På akvarellene hos Kode ser jeg den tronende Kristus i midten av motivet, med flere motiver på hver side. Dette er samme motiv som Knut Hermundstad beskriver som den tronende Kristus under taket. Det er verdt å nevne at motivet av Maria viser henne ikke bare hyllet av engler, men også som himmeldronning. Det er også akvareller av nettverdenen, korsfestelsen. I tillegg ses også det som kan være et krigersk følge, en måtescene hvor en mann blir stukket av lanse og den tronende Kristus med disipler på hver side. Kristus sitter her med et sverd i munnen, som også stemmer overens med Hermundstad sin beskrivelse. Et motiv av det som kan være oppstandelsen og et annet av tre sverd finnes også. I tillegg er det en akvarell av et relikvieskrin og en del andre akvareller av hvordan kirken så ut utenifra.

Litteraturliste:

- Anker, Leif: *De norske Stavkirkene*. Afro forlag 2005.
- Hermundstad, Knut: *Vang stavkyrkje*, Valdres trykkeri 1969.

AKERSHUS

Enebakk Kirke:

- Sted: Enebakk kommune. Akershus fylke.
- Kulturminne ID: 84094-1.

⁷¹⁰ Hermundstad, 1969, s. 49-50

⁷¹¹ Anker, 2005, s. 186-287

- Kort oversikt: Maleri i korbuen av en av dødssyndene. Maria Magdalena i koret og personifiseringen av rettferdighet. Apostelen Andreas ses under galleriet. Andre fragmenter ses også.
- Datering: kvinnen ca. 1540, andre rester er muligens 1600-talls. Noen av maleriene har usikre dateringer.
- Bygget: andre halvdel av 1100 tallet.

Kirken har flere rester etter kalkmalerier. I korbuen, ses en kvinne i renessansedrakt som kjerner smør, omgitt av to djevlar. Dette er datert til slutten av 1500-tallet. Motivet er personifiseringen av en av de syv dødssyndene. Kvinnen som kjerner smør står trolig for synden gjerrighet, som på latin heter "avaricia". Over scenen står det latinske ordet "Superbia" som betyr hovmod, og er av de andre syv dødssyndene. De seks andre dødssyndene kan tenkes å ha vært malt på veggen omkring korbuen.⁷¹² Man vet at det skal også være dekor høyere oppe i buen, men denne er enda ikke avdekket.⁷¹³ Ut i fra gamle regnskaper vet man at kirken har hatt murdekorasjoner, men at de har blitt kalket over på 1600-tallet. I 1966 ble undersøkelser gjort og man fant rester av dekorasjon. Det er ikke veldig mye igjen av det som en gang var malt i middelalderen. Grunnen kan være at kalken har falt av, eller reparasjoner på muren. Østveggen bak alteret har rester av et vokslag med farge, som tyder på at koret har vært delvis dekorert i middelalderen. Veggene skal ha blitt kalket nesten 30 ganger.⁷¹⁴

Arne Bakken beskriver dekorasjonen på veggen i koret i undersøkelsesrapporten fra Enebakk. Flaten er fylt med tykke bladranker, frukter og dyr i rød-grått, og okergult med sorte konturer på rød bunn. Til venstre for dette er et motiv med figurer og arkitektur malt i gråtoner og rødt. Noen av figurene har typiske renessansedrakter. Dette er ikke godt bevart. Øst for syd-vinduet, også høyt oppe på veggen, er et annet motiv, Jesu salves i Betania. Det er malt et langbord og bak bordet er tre figurer, det har muligens vært flere, men de er nå borte på grunn av en skade i muren. Helt i bakgrunnen over disse, er noen små hus som antageligvis skal forestille Betania. Jesus sitter foran bordet på en stol, hvor han i høyre hånd holder et kar, mens han har lagt den venstre hånden opp mot halsen. Maria ligger på kne foran ham med sitt hår rundt Jesus utstrakte fot. Ved siden av henne på gulvet står en ganske stor kanne. Gulvet

⁷¹² Ekroll og Stige, 2000, s. 81-83

⁷¹³ Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Arne Bakken. 1964, s. 1-3

⁷¹⁴ Grinde, Knut: *Enebakk kirke*. Enebakk 1987, s. 19

er malt i kvadrater (flislagt) i gult og brunt. Til høyre for Maria står en kvinne og en mann med rødt skjegg (Martha og Judas?). Bildet er nederst avgrenset ved en bord. Nesten hele bildet er bevart og kommer tydelig frem. Disse tre motiver er adskilt med noe som kan likne et draperi hengende ned fra en rød bord, oppe under taket.⁷¹⁵

I følge Knut Grinde i boken "Enebakk kirke", er det Maria Magdalena som vi ser salver Jesus føtter (Joh.12.3) på syd veggen. Ved siden av er det er felt med mange mennesker, antakeligvis en forestilling av Jesus i tempelet som 12åring (Luk.2.47).⁷¹⁶ Arne Bakken beskriver videre at det er også rester etter bilder på hver side av syd- vinduet. |Vestveggen har på sydsiden av koråpningen, en rik renessansedekor, bygget opp av arkitektoniske motiver ut fra en arkadefrise. Av denne finnes fragmenter på nordveggen. Bakken trekker frem muligheten for at den har fortsatt rundt på flere av veggene i koret. Over dette er en flettverksfrise, som fortsetter over på syd veggen. Over disse frisene er veggen dekorert med samme slag rankedekor som sydveggen har over diamanteringen. Mellom rankene her er malt en løve. Den er okergul i fargen.⁷¹⁷

Knut Grinde beskriver i boken *Enebakk kirke*, at kløverbladranker ses på brun bakgrunn, med en løve i gult flettet inn i det sydvestre hjørnet. Under finnes rester av store kvadrater med en firbladet rose. På vestveggen ses i tillegg rester av buemotiver i lys rødt. Disse må være eldre en kvadratene, for det er spor etter overmaling med sort. Rundt sydvinduene er det rester av bladranker og av en bevinget figur som holder sverd og vekt. Dette er dyden Justitia som symboliserer rettferdighet. Nordveggen har mesteparten av dekorasjonene bevart bortsett fra der et stor vindu ble satt inn på 1800-tallet. Under galleriet er rester av en buevegg, som ved oppmåling passer til 11 felt. I et av feltene kan en figur som bærer x-korset ses, noe som er kjennetegnet til apostelen Andreas (andreaskorset). Å tenke seg at det er apostlene som har vært avbildet her, er sannsynlig. Over galleriet er veggen delt inn i kvadratiske felt med forskjellige geometriske figurer. Noen av bildefeltene har draperier, og en av dem forestiller nattverden. Det er den samme kvadratiske oppdelingen på syd veggen over galleriet, som på nordveggen. I sakristiet bak skapet finnes rester av en type kvadmaling, og samme mønster på to himlingbord ble funnet på loftet. Disse bodene passet de gamle bjelkene, som ble funnet gjennom restaurering. De ble satt inn der og hele rommet ble malt opp på nytt. Samme

⁷¹⁵ Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Arne Bakken. 1964, s. 1-3

⁷¹⁶ Grinde: 1987, s. 19-20

⁷¹⁷ Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Arne Bakken. 1964, s. 1-3

dekorasjon ses på Nyborg slott i Danmark. Den firebladete rosen har vært gjennomgående i hele kirken og går igjen i alle tre rom. Flere himlingsbord på loftet med skymaling viser til at kirken har hatt en flott dekorasjon på 1600 tallet.⁷¹⁸

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Grinde, Knut: *Enebakk kirke*. Enebakk 1987.
- Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Undersøkelses rapport Enebakk kirke A. 34. AB:NM. Arne Bakken 18/8/1964 (RAKV-S-6224-D-Da-Da02-0020-0018-0001.pdf side 39-42 i pdf).

Tanum Kirke:

- Sted: Bærum kommune, Akershus fylke.
- Kulturminne ID: 85608-1.
- Kort oversikt: kalkmalerier i skipet. Korsfestelsesfremstilling, Marias koning, og andre fragmenter.
- Datering: 1300-talls.
- Bygget: 1100-tallet.

Bak prekestolen har kirken en middelaldersk alternisje på skipets østvegg, der det er bevarte kalkmalerier fra middelalderen. Resten av skipets østvegg har også kalkmalerier fra middelalderen, der korsfestelsesframstilling vises i midten over korbuen og har en malte baldakiner på hver side.⁷¹⁹ Maleriene ble restaurert under ledelse av konservator Lars Hauglid. Over korbuen ses Kristus fremstilt på korset med solen og månen over. Til høyre for Kristus ses restene etter Johannes, mens Maria-figuren som antagelig har stått på den andre siden er forsvunnet helt. I den arkitektoniske innramningen på hver seide av krusifiksfremstillingen, har det vært bildescener. Den på nordsiden er helt forsvunnet, men i syd er det bevart rester etter Marias kroning. I alternisjen er det i bakgrunnen malt mønster med sol og måne. Nisjens sidevegger har hatt malte bildemotiver, men bare det på sydsiden er det noe bevart. Der kan man se Kristus foran helvetesgapet som er fremstilt som et gapende dragehode med de ulykkelige sjeler i gapet. Maleriene stammer antagelig fra omkring 1300.

⁷¹⁸ Grinde: 1987, s. 19-20

⁷¹⁹ Ekroll og Stige, 2000, s. 89-91

På veggene ellers i skipet og i koret er avdekket en del av de opprinnelige innvielseskorsene. Disse er fra omkring 1200.⁷²⁰

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. Foto: Havran, Jiri. Kirker i Norge, *Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid, Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973 (RAKV-S-6224-D-Da-Da02-0047-0024-0001.pdf, Side100-101 i pdf).

ØSTFOLD

Rygge Kirke:

- Sted: Rygge kommune. Østfold fylke.
- Kulturminne ID: 85325-1.
- Kort oversikt: kalkmaleri apsis. Nådestolen og ornamentikk.
- Datering: 1300-tallet.
- Bygget: andre halvdel av 1100-tallet.

Over altertavlen i apsishvelvet kan man se rester av kalkmalerier fra 1300-tallet. Motivet er en treenighetsfremstilling av «Nådestolen» med Gud fader som holder den korsfestede Kristus.⁷²¹ Kalkmaleriet ble avdekket i 1925 av Domenico Erdmann og er datert av Sigrid Christie til første halvdel eller midten av 1300-tallet. Store deler av kalkmaleriet er totalt oppusset på et ukjent tidspunkt, så det er bare rester igjen øverst i apsishvelvingen. Maleriet var svært fragmentarisk da det ble avdekket, og er i dag blitt enda mer bleket. I tillegg er det skjult av en stor altertavle, men motivet kan ses på et fotografi fra 1925 av Dominico Erdmann på side 25 i tidsskriftet *Den iconografiske post*. Motivet er på en bakgrunn av en stjernehimmel og er omgitt av en nesten sirkulær mandorla. Man kan på nordsiden av mandorlaen se en tydelig vinge, som Erdmann mener er restene etter evangelistsymbolene. Langs hele kanten av apsis løper en bred bladbord som slynger seg regelmessig bortover.⁷²²

⁷²⁰ Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid. s. 1-2 i rapport

⁷²¹ Ekroll og Stige, 2000, s. 77

⁷²² Bull, Lisen: "Norske kalkmalerier. Kalkmaleriet i Rygge kirke, Østfold." i *ICO Den Iconografiske Post*. 5. årgang Nr.3. Norsk folkemuseum. Oslo, 1974, s. 24-25 A

Dæhlin daterer disse maleriene til å stamme fra 1200-tallet eller første halvdel av 1300-tallet. Han nevner i tillegg rester etter en regnbue og beskriver to armer.⁷²³

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Bull, Lisen: ”Norske kalkmalerier. Kalkmaleriet i Rygge kirke, Østfold.” i *ICO Den Iconographiske Post. 5. årgang Nr.3*. Norsk folkemuseum. Oslo, 1974 A.
- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

VESTFOLD

Botne kirke:

- Sted: Holmestrand kommune. Vestfold fylke.
- Kulturminne ID: 83935-1
- Kort oversikt: maleri på nordveggen i skipet som viser en dommedagsscene.
- Datering: 1400 tallet og 1600-tallet
- Bygget: 1200-tallet

Kirken har kalkmaleri på nordveggen. Det ses en dommedagsscene i rødt og blått, som stammer fra 1400-tallet. Her ses Peter fremstilt stående med nøkkelen til Himmelriket i den ene hånden og med vekten i den andre, hvor menneskenes gjerninger skal bli veid. Til venstre for ham står anklageren som bærer frem anklagene mot menneskene. Djevelen rir den dømte mot den ildsprutende munnen til et uhyre. Den høyre siden av bildet mangler, etter å ha blitt ødelagt av taklekkasjer, men det har mest sannsynlig vært en fremstilling av frelsen. Det har blitt kalket over og malt på 1600-tallet med et nytt bilde som viser tilbedelsen av Jesus i krybben. Disse bildene ble avdekket under restaureringen i 1942-47.⁷²⁴

Litteraturliste:

⁷²³ Dæhlin s 108-109

⁷²⁴ Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne Kirke A-75 92/9150, s. 5.

- Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne Kirke A-75 92/9150. (RAKV-S-6224-D-Da-Da07-0007-0002-0001.pdf side 6 i pdf).

Høyjord stavkirke:

- Sted: Andebu kommune, Vestfold fylke.
- Kulturminne ID: 84703-1.
- Kort oversikt: Malt kor med motiv fra Jesu liv, men mye rekonstruert. I tillegg 3 skutetegninger og djevleskikkelser på nordveggen i skipet.
- Datering: 1400- og 1500-tallet. Veldig usikker datering.
- Bygget: Kirken bygget siste del av 1100-tallet og skipet siste del av 1200-tallet.

Kordekorasjonen i kirken viser medaljonger med fremstilling av Jesu liv. Denne er i stor grad rekonstruert etter middelalderforbilder, utført av Finn Krafft 1959-64.⁷²⁵ Finn Krafft beskriver i sin besiktigelse av kirken i 1948, godt bevart middelalderdekorasjon i skipet nordøstlige hjørne som går ut mot koråpningen på østre vegg og et par meter inn mot nordre vegg i skipet. Dette dreier seg om et geometrisk mønster. Det skal også være malt 8 vigselseskors og i tillegg 3 skutetegninger på vestdelen av nordveggen i skipet. De skal være malt med pensel i sort farge og antas av Krafft å være fra 1500-tallet. På nordveggens østlige del ses djevleskikkelser, i tillegg også en utydelig skikkelse som ser ut til å ha en krone på hode. På vestveggen i skipet er et par gotiske bokstaver tegnet, som skal være vanskelige å tyde.⁷²⁶

Korveggen skal ha hatt middelalderdekorasjoner nede på veggen. Det er sorte ruter på hvit bakgrunn, men malte kløverblad i grønt. Svake spor etter dekorasjoner på øverste vannrette stokk i korveggen kan ses. Det er også små spor etter denne dekorasjonen på vestveggen i koret, i tillegg på skråplankene som går ned i korbjelkens not. Den gamle korhimlingen som er tatt ned skal også ha hatt rik dekorasjon på hvitt underlag. Dette dreier seg om sirkler med vinløv imellom. Fargene er røde, med spor av grønt, og kontur av sort. Man kan se rester etter Kristus hånd med tre fingre opp. Dekorasjonen er datert til å være ”sen gotisk”.⁷²⁷

Litteraturliste:

- Anker, Leif: *De norske Stavkirkene*. Afro forlag, 2005.

⁷²⁵ Anker, 2005, s. 215

⁷²⁶ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft, 1948, s. 1

⁷²⁷ Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Finn Krafft, 1948, s. 2

- Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Rapport av Finn Krafft 1948. *Besiktiget restene av Høyjord kirke*. Side 1-2 (RAKV-S-6224-D-Da-Da07-0020-0003-0001.pdf side14-15).

TELEMARK

Kviteseid Kirke:

- Sted: Kviteseid Kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 84869-1.
- Kort oversikt: fragmentarisk kalkmaleri. Skip, dyr, en soldat og flere inskripsjoner.
- Datering: rundt 1500/1600-tallet.
- Bygget: andre halvdel av 1100-tallet.

En rapport fra riksantikvaren i 1967, beskriver at en del kalk er falt av veggene. Videre beskrives enkle kalkmalerier i koret, og en menneskefigur med mer kan ses.⁷²⁸ Korets nordvegg har kalkmalerier som viser et skip, dyr, en soldat og flere inskripsjoner. Fragmentene er usikkert datering til 1500- eller 1600-tallet. 5 innvielseskors i koret fra omkring 1200 er også avdekket.⁷²⁹

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Riksantikvarens arkiv. Kviteseid kirke. Odd Helland. *Rapport fra restaureringakonsulent Odd Helland*. 1. juni 1967. jnr. 1479-A/172-1967 OHMN. (RAKV-S-6224-D-Da-Da08-0045-0006-0001.pdf).

Nes Kirke:

- Sted: Sauherad kommune, Telemark fylke.
- Kulturminne ID: Ukjent.
- Kort oversikt: kalkmaleri, flott utsmykning i kor. Tronende Kristus. Maria som himmeldronning. Peter og Paulus sin historie.

⁷²⁸ Riksantikvarens arkiv: Kviteseid kirke. Odd Helland. Rapport. 1967

⁷²⁹ Ekroll og Stige, 2000, s.108-109

- Datering: Korutsmykning fra 1200-,1300- eller 1400-tallet. Skipet har 1700-talls ornamentikk.
- Bygget: 1170—1200.

Koret i Nes kirke er rikt dekorert og særlig utsmykningen i de tre portalene er spesielt flotte. Kirken har kalkmalerier fra middelalderen i koret og dekor fra 1708 i skipet. I *Kirker i Norge, middelalder i stein*, dateres kalkmaleriene i koret til 1200-tallet, mens Niels Steen hevder i sin rapport at kalkmaleriene mest sannsynlig er fra 1300-tallet.⁷³⁰ Per Olav Folgerø skriver imidlertid i ”Kalkmaleria i koret av Nes kyrkje i Sauherad” at maleriene er fra siste halvdel av 1400-tallet.⁷³¹ Maleriene ble i 1928 registrert av Domenico Erdmann⁷³² og senere avdekket i 1935 av Gerhard Gotaas. Maleriene ble etter avdekkingen delvis rekonstruert.⁷³³

I toppen av hvelvet er Kristus malt som himmelkonge. Med høyre hånd velsigner han og løfter kalk og brød med den venstre hånd. Han er omgitt av de fire evangelistsymbolene. Over korbuen, på vestveggen er korsfestelsen malt med Maria og Johannes på hver side. I apsishvelvet er Maria som himmeldronning og hennes kroning hvor Kristus setter kronen på hennes hode, avbildet.⁷³⁴ Kristus-figures ansikt og overkropp skal være godt bevart og har klare farger. Figurene i apsis er ikke like godt bevart. De beskrives som sterke i fargene, men Kristus figuren er fortsatt synlig. Mellom bildene er det emblemer, friser, symboler og tegn.⁷³⁵

Kirken er viet til apostlene Peter og Paulus, og det er deres historie vi ser avbildet i nederste del av hvelvet. Peters historie ses på nordveggen og Paulus på sørveggen. Begge sine historier er en blanding av bibelske hendelser og middelalderske legender. Sørveggen bildesekvens av Paulus sitt liv starter med Paulus sitt møte med Kristus ved Damaskusporten, der han blir kastet av hesten og ser Jesus. Deretter vises en dåpsscene som kan symboliserer Paulus sitt nye liv som kristen. I nederste rekke ser vi Paulus henrettet ved halshugging. Til venstre ses Peters korsfestelse der Peter vises med hode hengende ned. På nordveggen ses scener fra historien om Peter og Simon. I den øverste rekken vises Simon som gjør tryllekunster for Nero, og han klatrer opp på et tårn i Kapitol for å fly. Den nederste rekken er skadet og

⁷³⁰ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

⁷³¹ Folgerø, Per Olav: ”Kalkmaleria i koret av Nes Kyrkje i Sauherad. Den stridande og den *sigrande* kyrkja.” i *Kunst og kultur*. Universitetsforlaget 1998, s. 130

⁷³² Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Erdmann, Domenico. Rapport. 1925

⁷³³ Riksantikvarens arkiv: Nes Kirke. NIKU: Gotaas, Gerhard. Befarings rapport. 1935-37, s. 1

⁷³⁴ Ekroll og Stige, 2000, s. 104-105

⁷³⁵ Riksantikvarens arkiv. Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

fragmentarisk men viser Simon som styrter ned foran Nero, og Peter som velsigner Simons assistent Marcellus.⁷³⁶ Det er også kalkmaleri på nordvestveggen i kirkeskipet. På veggen ved trappen opp til galleriet på nordsiden av skipet ses kalkmaleriet som trolig fremstiller Maria og Elisabeth.⁷³⁷

Ellers er de middelalderske kalkmaleriene i skipet er hovedsakelig ornamentikk. Vindusbuene og portalbuene har hatt malte felt som imiterer forskjellig type stein, i hvitt og rødt. Over portalen har veggene vært malt med rutemønster som imiterte kvaderstein. På murrammen av tre ses en malt gotisk bladfrise, og dekoren avsluttes med en bord med røde og hvite motiver øverst under takets himling.⁷³⁸ På den nederste delen av veggen er det malt draperier og over dette fragmentariske medaljonger som har bildemotiv det er vanskelig å tyde. Det er en serie medaljonger på nordveggen hvor alle evangelistsymbolene kan ses.⁷³⁹

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Folgerø, Per Olav: ”Kalkmaleria i koret av Nes Kyrkje i Sauherad. Den stridande og den *sigrande* kyrkja.” i *Kunst og kultur*. Universitetsforlaget 1998.
- Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. NIKU befarings rapport. Gotaas, Gerhard. 1935-37. Brev og notater.
- Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Rapport: Niels Steen.
- Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Rapport: Erdmann, Domenico. Februar 1925.
- Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Åse Moe Torvinger, Oslo, 21. Januar 1991. *Notat etter befarings*. 1. Juli 1980. (RAKV-S-6224-D-Da-Da08-0026-0008-0001.pdf side 31 i pdf).

Romnes kirke:

- Sted: Nome kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 85315-1.
- Kort oversikt: draperinger og mønster.
- Datering: usikkert, muligens tidlig middelalder.
- Bygget: 1100.

⁷³⁶ Ekroll og Stige, 2000, s. 104

⁷³⁷ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Åse Moe Torvanger. 1991. Side. 2 i notat. Side 31 i pdf.

⁷³⁸ Ekroll og Stige, 2000, s. 104

⁷³⁹ Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Niels Steen. Rapport, s. 63

Kirken skal ha middelaldersk draperingsmaleri som går rundt korets vegger. Over draperingen skal det ses et mønster som av Dæhlin beskrives som ”tunge- og tannsnittmønster”. Dæhlin er usikker på dateringen, men antar at det er tidlig middelalder som Nes.⁷⁴⁰

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

Sauherad Kirke:

- Sted: Sauherad kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 85404-1.
- Kort oversikt: Djevelfremstillinger i koret.
- Datering: Etter reformatorisk.
- Bygget: 1150.

Etter reformatoriske dommedagsmotiv. Åpenbaringens djevler i store svermer svever på korets vegger. Djevelfremstillingene ses sammen med dyre- og menneskemasker.⁷⁴¹ I tillegg kan man også se det som trolig er Antikrist, sammen med en engel som rekker frem en kalk som en demon stiger opp.⁷⁴² Man regner med at det over 2500 ansikter man ser i koret til Sauherad kirkes korvegger.⁷⁴³

Litteraturliste:

- Fett, Harry: Kunst og kulturhistorisk serie. *En bygdekirke*. Gyldendal norske forlag. Oslo 1941.

Seljord kirke:

- Sted: Seljord kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 85418-1.

⁷⁴⁰ Dæhlin, 1956, s. 108

⁷⁴¹ Fett, Harry: Kunst og kulturhistorisk serie. *En bygdekirke*. Gyldendal norske forlag. Oslo 1941, s. 66

⁷⁴² Fett, 1941, s. 62

⁷⁴³ Fett, 1941, s. 66

- Kort oversikt: Labyrint og andre fragmenter av draperinger.
- Datering: mulig middelalder og 1600-talls.
- Bygget: Datert til sent 1100 eller tidlig 1200 tallet.⁷⁴⁴

Det ble oppdaget kalkmalerier i kirken av Lars Haugli i 1970. Disse var dekket av 6-7 lag av kalk. Maleriene skal bestå av draperinger i to høyder med en mellomliggende bord. De var sterkt skadet, særlig på den sørlige siden. På nordsiden skal pusslaget som maleriene befinner seg på være bevart 3,90 m over gulvet. Det skal bestå av svake konturer av foldekast, fint tegnet som viser et draperi av et tynt stoff som være samlet i en knute på den ene siden. Borden er totalt 75 cm bred. På nordsiden var det spor av draperi helt inn til korveggen. Disse draperiene skal stamme fra 1600-tallet.⁷⁴⁵ Himlingen i skipet skal antagelig ha være malt med limfarge.⁷⁴⁶ Det skal også eksistere en middelaldersk labyrint i kirken.⁷⁴⁷

Litteraturliste:

- Jahnsen, Jahn Børe: *Slidredomen 800 år*. Vestre Slidre Sokneråd, 1987.
- Tschudi-Madsen, Stephan: *Seljord kirke restaureringen 1965-1972*. Fortidsminner LVII. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1972.

Siljan kirke:

- Sted: Siljan kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 85431-1
- Kort oversikt: kvadreringer og figurer.
- Datering: første halvdel av 1200-tallet.
- Bygget: 1150

Kirken skal ha en kvadrering som ligner det som finnes rund noen av vinduene i Nes kirke. Kvadreringen skal være sagsnittmønstret og det skal også være rettvinklede figurer, samt ”franske liljer”. Dæhlin spekulerer i om det er samme maler i Nes og Siljan og daterer maleriene til første halvdel av 1200-tallet.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Tschudi-Madsen, Stephan: *Seljord kirke restaureringen 1965-1972*. Fortidsminner LVII. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1972, s. 9

⁷⁴⁵ Tschudi, 1972, s. 20

⁷⁴⁶ Tschudi, 1972, s. 24

⁷⁴⁷ Jahnsen, 1987, s. 36-38

⁷⁴⁸ Dæhlin, 1956, s. 11-12

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

Lårdal kirke:

- Sted: Tokke kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 213356-1 (Lårdal middelalderske kirkegård).
- Kort oversikt: Skråbånd og to kvinneskikkelser.
- Datering: usikkert, muligens slutten av 1600-tallet.
- Bygget: 1684.

Det skal ha vært to sammenhengende malerifragmenter fra Lårdal kirke, hengt opp i Eidsbork stavkrike. Disse skal ikke være store men relativt godt bevart. De skal ha blitt funnet i 1920 under et sort klede i alterbordet i Lårdal kirke som skal være fra 1834. Lårdal bygd skal ha hatt to tidligere kirken og den eldste skal ha vært en stavkirke (Eg's kirke) som skal ha blitt oppført rundt 1200. Den andre kirken skal ha vært en laftekirke oppført i 1684 og denne skal ha hatt malerier på veggene rundt prekestolen og alteret. Disse maleriene skal ha vist engler, kvinner og menn. Dæhlin antar at malerifragmentene stammer fra kirken som ble oppført på 1600-tallet. På det ene bruddstykket skal det ses kryssende skråbånd med rosetter og på det andre to kvinneskikkelser med attributter. Den ene skal være framstillingen av Maria Magdalena. Den andre skikkelsen som ses til høyre skal holde en korsstav som blir stukket i munnen til et uhyre. I venstre hånd holdes en bok mot brystet og på hodet langt bølgete hår og en krone. Dette skal i følge Dæhlin være St. Margareta. Under framstillingen av de to kvinneskikkelsene skal det også ses et bord som skal ligne det i skissen av Gåra maleriene.⁷⁴⁹

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

⁷⁴⁹ Dæhlin, 1956, s. 43-45

Gåra stavkirke:

- Sted: Bø prestegjeld. Telemark fylke. Nå revet. Akvareller hos Bergen Museum.
- Kulturminne ID: 84455-1.
- Kort oversikt: Muligens Judas kysset og Kristus for Pilatus, pasjonshistorien
- Datering: usikkert.
- Bygget: Før 1398.

Kirken er revet, men det skal ha vært malerier på kirkens vegger. Bergen museum skal ha en akvarellkopi av et bruddstykke av Gåra stavkirke. Denne akvarellkopien skal være blant professor J.C. Dahls etterlatte manuskripter og akvarellen er gjort av Schiertz som arbeidet for J.C.Dahl i 1837.⁷⁵⁰ Presten A. Faye skriver om Gåra kirke i "skilling-Magasinet" i 1836, nr 23, blant annet:

"Blant de oldtislevninger som af mangel på tilsyn snart styrter sammen, men som i det mindste dog fortjener at omtales inden den falder ned, er Gaara eller Gaarder kirke i Bø prestegjeld i Nedre-tellemarken".. "Den skal i de katolske tider være helliget Jomfru Marie, kaldes en Gavekirke og ligger en kort Fjerdings fra Hovedkirken".. "(kan hverken i størrelse eller bygningsmaade maale sig med Hitterdals.." "Væggene saavel som loftet ere indvendigen prydet med malerier i legemsstørrelse, hvoraf en deel skal forestille begivenheder i Jesu liv, men disse malerier ere meget grove og de fleste Ansigter især Jesu fiender er fast umenneskelige."⁷⁵¹

J.C. Dahl skriver i forbindelsen med forsendelsen av skissen til Bergen museum:

"Man ser af hoslagte tegning et fragment af en frise i den nu nedrevne Gaare kirke, hvorledes malerkunsten i det 11., 12., eller 13. Århundret har staaet i sin periode og er et rørende bevis på hvorledes kunsten fra det milde syden til det gjerne raa Norges fjell har fundet et eko eller gjenklang..."⁷⁵²

Videre skriver han:

⁷⁵⁰ Dæhlin, 1956, s. 41

⁷⁵¹ Dæhlin, 1956, s. 41

⁷⁵² Dæhlin, 1956, s. 41-42

”I øvrigt er behandlingen lig tidligere pergamentmalerier, hvor omridsene er tegnete med pen og siden udfyldte med farve. Prinsippet er i det mindste her det samme, ti alle figurer er omgivne med en sterk kontur hvor hvert enkelt stykke var for sig og siden med fint bly sammensatt, hvorved de gamle glasmalerier vandt i kraft som de nyere først senere er kommet efter. Ti imod det sterke dagslys og luften maa farverne overdrives og omridserne være kraftige, da lyset fortærer imedens de nyere glasmalerier, der ofte var langt bedre, tapte al kraft og saa mørke og blege ud. Frisen om hele kirken (eller var det blot koret) lig det i Vang kirke, forestilte passionshistorien i et fotløpende maleri. Paa vort fragment er Christus tat til fange og Christus for Pilatus – hvor denne tor sine Hænder.”⁷⁵³

På skissene ses to grupper med personer, som ikke er klart avskilt. Dette skal være det Dahl hevder er Judas kysset. Dæhlin retter noe skepsis til Dahls teori. Lengst til venstra ses det som skal være en apostel med glorie, og til høyre brynjekledde soldater som griper Kristus. Kristus ses også i den andre gruppen av mennesker, som antagelig er Kristus for Pilatus. På en søyle til høyre ses malt kvadrering lik den i Heddal.⁷⁵⁴

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

Heddal stavkirke:

- Sted: Notodden kommune. Telemark fylke.
- Kulturminne ID: 84513-1.
- Kort oversikt: fragmenter etter vinranker, draperinger og malte føtter med mer.
- Datering: 1600-tallet.
- Bygget: 1200.

Under restaurering i 1954 ble det avdekket malerier fra siste halvdel av 1600-tallet. Maleriene er svært fragmentariske men vitner om malt utsmykning i skipet og koret. Det skal være en

⁷⁵³ Dæhlin, 1956, s. 42

⁷⁵⁴ Dæhlin, 1956, s. 42-43

rød vinranke to meter over gulvet og ses på nordveggen i skipet. Det skal være rester av rød drapering under ranken. Over ranken skal det være rester av malte føtter. I koret skal det være rester etter hestehover. Over den øverste svillen i apsiden skal det være malt kvadrering og sammenhengende buer med rosettmønster. På nordveggen i skipet skal det også være rester av maleriserier i to høyder, som skal være oppdelt i arkader.⁷⁵⁵

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956

BUSKERUD

Gol stavkirke:

- Sted: Gol kommune i Hallingdal, Buskerud fylke. Plassert på Norsk folkemuseum i Oslo.
- Kulturminne ID: 84275-1.
- Kort oversikt: Malte planker i kor. Apis har nattverden fremstilling.
- Datering: Malerier i koret fra 1600-tallet.
- Bygget: 1200-tallet.

Den malte dekorasjonen beskrives kort i *De Norske Stavkirkene*. Der står det at kirken har malte veggplanker i koret. Nedre del har dekorerte buefriser med rektangulære felt, som er fylt med malte blader og frukter. På nordveggen ses de fire evangelistene fremstilt i medaljonger. Apsis har en buefrise med nattverdscenen malt på lerret.⁷⁵⁶ Denne dekorasjonen beskrives også i en rapport fra Riksantikvarens arkiv, der det står beskrevet at apsiden har limfargedekor, som viser en nattverdfremstilling, satt inn i ”rammeverk” med tekstfelte. Dekorasjonen er datert til 1652 fra en innskrift. Det nevnes også at samme maler muligens har gjort dekoren i Numedalskriken, Rollag, Nore og Uvdal.⁷⁵⁷ I *De Norske Stavkirkene* nevnes det i tillegg at Sigrid Christie mener at også Torpo, som er nabokirken til Gol, trolig også har

⁷⁵⁵ Dæhlin, 1956, s. 39-41

⁷⁵⁶ Anker: *De Norske Stavkirkene*. 2005, s. 219

⁷⁵⁷ Riksantikvarens arkiv: Gol stavkirke. Rapport A-46 19.9.88 JB/HS, s. 8

hatt samme maler.⁷⁵⁸ I tillegg skal det på nord- og syd- veggen ligge en rankedekor øverst på veggen som kan være eldre enn dagens dekor. Denne har kommet til syne ved gjenreisningen av kirken på Bygdøy, og kan ha vært dekket av et tak. Taket skal ha ligget med perspektivforsterkende effekt, dvs. ”har vært høyest mot vest, og lavest mot øst.”⁷⁵⁹

Litteraturliste:

- Anker, Leif: *De Norske Stavkirkene*. 2005 Afro forlag
- Riksantikvarens arkiv: Gol stavkirke. Rapport A-46 19.9.88 JB/HS side 8 (Riksantikvaren: RAKV-S-6224-D-Da-Da03-0024-0009-0001.pdf)

Nore stavkirke:

- Nore og Uvdal kommune. Buskerud fylke.
- Kulturminne id: 85174-1.
- Kort oversikt: rester etter maleri som finnes ved Oldsaksamlingen.
- Datering: 1600- og 1700-tallet.
- Bygget: 1100-tallet.

Kirken skal ha rester etter middelaldersk dekormaling og et fragment etter gotisk maleri, som finnes ved Universitetets Oldsaksamling i Oslo. Ellers er kirken dominert av dekor fra 1600- og 1700-tallet.⁷⁶⁰

Litteraturliste:

- Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007

Rollag stavkirke:

- Rollag kommune. Buskerud fylke.
- Kulturminne ID: 85311-1.
- Kort oversikt: Noe rester etter dekor i korbuen og i kirkerommet.
- Datering: 1400-tallet, noe 1600- og 1700- tallet.

⁷⁵⁸ Anker: *De Norske Stavkirkene*. 2005, s. 219

⁷⁵⁹ Riksantikvarens arkiv: Gol stavkirke. Rapport A-46 19.9.88 JB/HS s. 8

⁷⁶⁰ Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007, s. 17

- Bygget: Midten av 1200-tallet eller senere.

Rester etter limfargedekor på korbuen under restaurering, har blitt oppdaget. Denne dekoren er trolig 1400-talls.⁷⁶¹ I tillegg er det andre bevarte rester etter dekor i kirkerommet. Dekoren i koret er fra 1650-tallet, 1683 og 1700-tallet. Alle ble restaurert i 1933.⁷⁶² Over korbuen ses en kalvariegruppe, hvor vi ser Maria og Johannes sammen med den korsfestede Kristus. Denne er montert på en minnetavle datert til 1653.⁷⁶³

Litteraturliste:

- Anker, Leif. Foto: Havran, Jiri. *De norske Stavkirkene*. Afro forlag. Oslo 2005.
- Riksantikvarens arkiv: Rollag stavkirke. Ref. Prosjektbeskrivelse fra NIKU fra prosjektleder Mille Stein, datert 221203.
- Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007.

Torpo stavkirke:

- Sted: Ål kommune. Buskerud Fylke.
- Kulturminne ID: 85649-1.
- Kort oversikt: Malt lektorier hvelv i kirken. Tronende Kristus, sørgende Maria og Johannes, 6 apostler og Margaretas martyrium.
- Datering: Slutten av 1200-tallet.
- Bygget: 1200-tallet.

Kirken har det eneste bevarte hvelvet i noen stavkirke og dateres til siste halvdel av 1200-tallet. Det er vanskelig å si hvor vanlig det har vært med slike hvelv, men vi vet at det har vært lektorier i både stavkirker som Uvdal og steinkirker som Eidfjord og Kinn.

Lektorierhvelvet i Torpo sitt gavlfelt har tre parvise-figurer, med en rombemønstret bakgrunn. Nederst ses Maria og Johannes som sørger og øverst to engler med røkelseskar. Maria er flankert av seiersfanen som symboliserer den seirende kirken også kalt Ecclesia. Johannes på sin side er flankert av den blinde, og en personifisering av synagogen som gråter og har en

⁷⁶¹ Riksantikvarens arkiv: Rollag stavkirke. Mille Stein. Ref. Prosjektbeskrivelse, 2003 s. 16

⁷⁶² Laugerud: Kirkekunsten i Stavkirkene, s. 13

⁷⁶³ Anker, 2005, s. 186

brukket lanse. I denne bildeserien mangler korsfestelsen, men det vil være naturlig å anta at det kan ha stått et alter foran bildesyklusen med et krusifiks.⁷⁶⁴

Bjørn Kaland beskriver denne fondveggen, der krusifikset mest sannsynlig har hengt. Det skal ha vært dekorert med roser i rødt, grønt, blått, hvitt og sort.⁷⁶⁵ I midten av hvelvet ser vi Kristus tronende, omgitt av fire livs vesener. På hvert sidefelt er han også flankert av de seks apostlene som er hans meddommere på dommens dag.⁷⁶⁶ Han holder den venstre hånden på lovens bok og den høyre løfter han opp velsignende. Rundt han ses evangelistsymbolene. På hver side av midtfeltet ses de tolv apostlene på en rekke.⁷⁶⁷

Under apostlene ser vi den hellige Margaretas martyrium. Hun ville ikke gifte seg med den hedenske prefekten Olybrius og holder fast ved sin tro, som fører til at hun blir mishandlet og til slutt halshugget. Margaretas sjel skal så ha flydd til himmelen som en due, mens Olybrius sjel bli tatt hånd om av smådjevler. Dessverre er det meste av lektorier blitt revet, mest sannsynlig for å gjøre plass til en prekestol etter reformasjonen.⁷⁶⁸

Kaland beskriver at øverst på venstre av Margaretas fortelling, ses hedningen Olybrius, Antiokias stattholder, sammen med to krigere i brynje med hjelm og skjold. De kommer ridende mot Margareta for å by henne ekteskap. Neste bilde viser Olybrius utsendinger komme frem til Margareta, som sitter på marken og spinner og gjeter. Det ene sendebudet holder den ene hånden opp i en hilsning, mens han peker i retning mot Olybrius med den andre. Margareta er kristen og avslår ekteskapstilbudet. Olybrius blir rasende og befaler sine menn til å hudflette Margareta. Bildet nederst til venstre viser to bødler med demonisk ansikter piske Margareta som er bundet og hengt opp etter håret. Olybrius ses sittende ved siden av. Hun blir så senket i et kar med kokende olje når hun ikke viker fra sin tro. Hun ber da herren om å holde sin beskyttende hånd over henne og hennes bønner blir hørt. På den andre siden av hvelvet ser man at en av Olybrius sine menn kaster henne til dragen, men hun blir også nå reddet av herren. Satan kommer og frister henne men hun jager ham vekk. Hun blir så pisket igjen, samtidig som hun blir helt kokende vann på. Til slutt ber Margareta Herren befri henne fra torturen. En av Olybrius sine menn hugger hodet av henne og hennes sjel flyr til himmels

⁷⁶⁴ Anker: 2005, s228

⁷⁶⁵ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland, 1957, s.1-2

⁷⁶⁶ Anker: 2005, s. 228

⁷⁶⁷ Riksantikvaren arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland, 1957, s.1-2

⁷⁶⁸ Anker: 2005, s. 228

som en due. Man ser satan stå bak Olybrius og hviske ham i øret at han skal myrde alle kristne. Han griper så til sverd, og når han selv dør kommer Satan frem for å hente Olybrius sin sjel.⁷⁶⁹

Litteraturliste:

- Anker, Leif. Foto: Havran, Jiri. *De norske Stavkirkene*. Afro forlag 2005.
- Riksantikvarens arkiv: Torpo stavkirke. Restaureringsrapport Torpo stavkirke, riksantikvaren. Den hellige Margaretas martyrium. Bjørn Kaland, 1957 (RAKV-S-6224-D-Da-Da06-0026-0007-0001.pdf Side 8-9).

Uvdal stavkirke:

- Nore og Uvdal kommune. Buskerud fylke.
- Kulturminne id: 85738-1.
- Kort oversikt: Maleri 1600-tallet
- Datering: 1600-talls dekor
- Bygget: Siste halvdel 1100-tallet

Over koråpningen er det et maleri med ”syndefallet” som motiv. Dette er etter-reformatorisk.⁷⁷⁰

Litteraturliste:

- Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007.

Ål stavkirke:

- Sted: Ål kommune. Buskerud fylke. Revet og taket befinner seg nå på Oslo Universitets Oldsaksamling.
- Kulturminne ID: ukjent.

⁷⁶⁹ Riksantikvarens arkiv: Torpo stavkirke. Bjørn Kaland, 1957, s. 1-2

⁷⁷⁰ Laugerud, 2007, s. 18

- Kort oversikt: Kirken revet. Dekorert tak Oslo Universitets Oldsaksamling. Mye materialet. Både gammeltestamentlige, og nytestamentlige motiver. Motiver som kan ses er skapelsen, syndefallet, Kristifødsel, lidelseshistorien, korsfestelsen og oppstandelsen samt dommedag.
- Datering: 1300-talls.
- Bygget: andre halvdel 1100 tallet

Kirken lå i Ål kommune i Buskerud, men har blitt revet. Det dekorerte taket til kirken befinner seg i Oslo på Universitetets oldsaksamling.⁷⁷¹ Reidar Hvalvik daterer Ål-taket til siste halvdel av 1200-tallet i ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke.” Han baserer seg på Ola Storsletten ved Norsk institutt for kultumineforskning(NIKU) sin dendrokronologiske undersøkelse.⁷⁷² Fuglesang skriver imidlertid i *Middelalderens bilder. Utsmykningen av koret i Ål stavkirke* at koret i Ål ble sannsynligvis ombygget rundt 1300 og ble da forlenget fra det originale treskipet, som stavkirken hadde fra andre halvdel av 1100-tallet. Det nye taket ble laget som et tønnehvelv. Både koret og taket ble dekorert med religiøse motiver og i taket finner motiver fra blant annet skapelsen og Kristi liv. Kirken ble revet i 1880, og taket tatt ned. I 1956 ble det funnet 16 tiler med rester av maleri gjenbrukt under gulvet i Åls nye kirke. 12 av tilene har rester av dommedagsfremstillingen, som har etter andre lignende utsmykninger sannsynligvis tilhørt korets nordvegg. To andre tiler har uidentifiserte helgener og hører mest sannsynlig til sydveggen. Koret i Ål har med dette ikke bare hatt et dekorert baldakinlignede tak, men vært et gjennomdekorert rom.⁷⁷³

Motiver som kan ses er skapelsen, syndefallet, Kristifødsel, lidelseshistorien, korsfestelsen og oppstandelsen samt dommedag. Skapelsens ses i fire medaljonger langs midtaksen i taket.⁷⁷⁴ Den femte og siste medaljongen i takets midt akse, viser Adam og Eva i Paradis. Syndefallet er plassert under dette igjen og ved siden av dette ser vi korsfestelsen fremstilt. På motsatt side av taket ses Adam og Eva etter de ble kastet ut av Paradiset.⁷⁷⁵ Kristus fødsel og barndom

⁷⁷¹ Fuglesang, Signe Horn (red.): *Middelalderens bilder. Utsmykningen av koret i Ål stavkirke*. Oslo, Cappelen forlag 1996, s. 9-11

⁷⁷² Hvalvik, Reidar: ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke” i *Kunst og kultur*. (NT2008-2498) Ellen J. Lerberg (Red) 1/2008 årg. 91, s. 34

⁷⁷³ Fuglesang: 1996, s. 9-11

⁷⁷⁴ Fuglesang: 1996, s. 25

⁷⁷⁵ Fuglesang: 1996, s. 26

vises i syv scener. De er alle historiske begivenheter tatt fra det nye testamentet.⁷⁷⁶ De fire første scenene befinner seg på sydveggen og viser Kristus unnfangelse og fødsel. Her ses bebudelsen, Maria og Elisabeths møte, selve fødselen⁷⁷⁷ og kongenes tilbedelse. De neste tre bildene har i motsetning et mer dystert budskap. Disse ses på nordveggen og forvarsler Jesus lidelse. Her ser vi flukten til Egypt, barnemordet⁷⁷⁸, og barna Herodes beordret drept. Etter disse tre bildene starter lidelseshistorien med nattverdenbildet i vest.⁷⁷⁹ Så følger bildet av Kristus som vasker disiplenes føtter (på nordveggen), så tilfangetagelsen, pinsels scenen der Kristus piskes og så korsbæringen.⁷⁸⁰ Korsfestelsesscenen ses på motsatt side av nattverden. Bildet hang i øst, over alter. Oppstandelsen vises i tre scener nederst på sydsiden av taket. Første bilde er av Jesus som stiger opp av graven, så kvinnene ved graven og til slutt Kristus i dødsriket.⁷⁸¹

Litteraturliste:

- Fuglesang, Signe Horn (red.): *Middelalderens bilder. Utsmykningen av koret i Ål stavkirke*. Oslo, Cappelen forlag 1996
- Hvalvik, Reidar: ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke” i *Kunst og kultur*. (NT2008-2498) Ellen J. Lerberg (Red) 1/2008 årg. 91.

AUST-AGDER

Gamle Øyestad kirke:

- Sted: Øyestad sokn i Arendal kommune. Aust-Agder fylke.
- Kulturminne ID: 85939-1.
- Kort oversikt: har hatt mulig fremstilling st. Olav og jomfru Maria.
- Datering: ukjent.
- Bygget: siste halvdel av 1200-tallet.⁷⁸²

⁷⁷⁶ Fuglesang: 1996, s. 26

⁷⁷⁷ Fuglesang: 1996, s. 27

⁷⁷⁸ Fuglesang: 1996, s. 28

⁷⁷⁹ Fuglesang: 1996, s. 29

⁷⁸⁰ Fuglesang: 1996, s. 30

⁷⁸¹ Fuglesang: 1996, s. 30-33

⁷⁸² Fløistad, Jon (red.): *Øyestad gamle kirke. 750-100 år dobbeltjubileum*. Jubileumskomiteen for Øyestad gamle kirke 2002, s. 5-7

Kirken har trolig hatt kalkmalerier. Maleriene er nevnt i et brev, skrevet i 1900 av A. Schanken, som var sogneprest, til I. Dietrichson. Brevet omhandler funn av kalkmalerier på skipets sider, og beskriver at man kan se personer og symbolske tegn, som stammer fra kirkens katolske tid. Motivene her skal muligens ha vært den Hellige Olav og jomfru Maria. Kirken ble senere rammet av brann og disse bildene er tapt.⁷⁸³

Litteraturliste:

- Fløistad, Jon (red.): *Øyestad gamle kirke. 750-100 år dobbeltjubileum*. Jubileumskomiteen for Øyestad gamle kirke 2002.
- Brev: Brev nr. 143, fra Midtun, Jørgensen til L. Dietrichson. Kirkesanger. Øistad 19. April 1900. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket.

HORDALAND

Kinsarvik kirke:

- Kinsarvik kommune. Hordaland fylke.
- Kulturminne ID: 84775-1.
- Kort oversikt: Kalkmaleri i skip.
- Datering: ukjent. Antagelig sen middelalder.
- Bygget: Kirkens skip er bygget andre halvdel av 1100-tallet og koret første halvdel av 1200-tallet.

Det meste av malt dekorasjon i kirken har i løpet av tiden blitt overkalket, men det skal ha vært noe synlig i 1880. Det er gjort mindre fremkallinger av maleren Lars Osa i 1915. I forbindelser med at Domenico Erdmann foretok undersøkelse av kirken i 1936 ble det også gjort mindre fremkallinger. I 1959 og 1961 ble alle murene undersøkt av konservator Ola Seter, og han konserverte de bevarte dekorasjonene. I samråd med førsteantikvar Stephan Tschudi Madsen ble det gjort suppleringer, der det var sikre holdepunkter. Skipet i kirken har tidligere hatt store malte figurscener mellom nord- og sydmurens vinduer i middelalderen. På

⁷⁸³ Brev: Brev nr. 143, fra Midtun, Jørgensen til L. Dietrichson. Kirkesanger. Øistad 19. April 1900. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket

nordmuren i skipet kan det ses restene av en dommedagsframstilling som viser St. Mikael som sjeleveier. Han strekker seg over nesten hele murens i høyde. Et par djevlere med klør prøver å trekke den ene vektskålen ned. På andre siden av kirkerommet ser vi på sydmuren biskop i samme størrelse som St. Mikael. Rundt de fire vinduene i skipet ser vi fremkalte friser med ranker eller geometriske mønstre. Det er også et malt innvielseskors på sydmuren. Det er også dekorasjonsrester på skipets østre mur, på hver side av korbuen. Her kan man se en spinkel malt ranke, antagelig fra 1600-tallet, som har blitt overkalket. En linjedekorasjon kan også ses på korbuens side, med mønster og farge som skal minne om de lokalvevde klær. Det kan tyde på at koret har hatt figurmalerier i middelalderen gjennom små malerifragmenter som har blitt avdekket.⁷⁸⁴ Vest for sydportalen er det på sydmuren malt et hjerte med initialene CTSF. Øst for portalen går en fragmentarisk innskrift med rødt kritt tvers over et grønt patriarkalkors.⁷⁸⁵ Det skal også være en skute malt på kirkens utvendige puss, syd for skipets vestportal.⁷⁸⁶

Litteraturliste:

- Christie, Håkon og Svartstad, Carsten: *Kinsarvik kirke. Restaureringen – myntfunnet*. Utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Trykt hos: Grøndahl & Søn, Oslo 1963.

Mariakirken:

- Sted: Bergen kommune, Hordaland fylke.
- Kulturminne ID: 84395-1.
- Kort oversikt: fragmenter i hvelv, skip og bak prekestolen.
- Datering: fragmenter i hvelv og bak prekestol, 1400-tallet. Korsfestelsesscene sen 1500-talls.
- Bygget: første halvdel av 1100-tallet.

Kalkaleriene i kirken stammer hovedsakelig fra 1400-tallet, mest sannsynlig etter at tyskerne overtok kirken i 1408. Maleriene viser forskjellige framstillinger av figurer i skipet og i koret.

⁷⁸⁴ Christie, Håkon og Svartstad, Carsten: *Kinsarvik kirke. Restaureringen – myntfunnet*. Utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Trykt hos: Grøndahl & Søn, Oslo 1963, s. 30-31

⁷⁸⁵ Christie og Svartstad: 1963, s. 31-32

⁷⁸⁶ Christie og Svartstad: 1963, s. 35

I skipet ses det kalkmalerier i buefeldene under hvelvene i skipet og i hvelvkappene i de to østlige hvelvene nord i skipet.⁷⁸⁷ I tillegg er det også kalkmalerier i koret. Domenico Erdmann fremkalte og restaurerte kalkmaleriene i 1931. Jan Hauglid beskriver kalkmaleriene i forbindelse med rensing og konservering av disse i 1981. I rapporten nevnes ”memento mori”-bilde, Kristi himmelfart, Peter og Paulus, de fordømte på nordre side hvor bare hodet av djevelen er synlig i dag, den korsfestede Kristus og to malte våpenskjold. Våpenskjoldene skal vise Lybecker-ørnen på den ene og en kronet løve på den andre. Det er vert å nevne at Domenico Erdmann mener at våpenskjoldene er fra et senere malingslag enn resten av kalkmaleriene. Det er på nordre mur nedenfor triforiet på østlige trave at man kan se fremstilling av Kristus på korset. Han vises med rester av en glorie og sannsynligvis et tekstbånd kan ses på en kalk under det malte krusifiks.⁷⁸⁸

Lidèn beskriver i *Mariakirken i Bergen at man* i østre buefeld i midtskipets sør-mur ser en fremstilling av Peter og Paulus, mens feltet vest for dette viser pinseunderet. Maleriet på nordmurens østre buefeld viser en mann og en dødning, omslynget av ormer. Dødningen holder en spade i hånden som er et såkalt ”memento mori”-bilde, som betyr ”husk du er dødelig”. I vestre felt av nordre mur kan man se Kristi himmelfart, og lengre nede på nordre midtskipsvegg er det en korsfestelsesframstilling som er nyere enn de andre kalkmaleriene, antagelig fra siste halvdel av 1500 årene. På triumfveggen over korbuen på kan man se rester en dommedagsframstilling med blant annet en stor kirkeklokke. I den ene hvelvkappen i nord kan en i det se en rosett og en mannlig skikkelse, i den andre utydelige fragmenter.⁷⁸⁹

Ved eget besøk i kirken ser jeg at Triumfbuens motiv er dekket til av en skulptur av den korsfestede Kristus. Man kan se litt av kalkmaleriene på hver side stikke ut og våpenskjoldene som befinner seg også på vær side av Triumfveggen over koråpningen. Jeg kan også i koret ser flere kalkmalerier. På korets østvegg ser jeg overkroppen av Kristus fremstilt med korset i venstre hånd og den høyre hevet i en talegest. Under er det inskripsjoner, muligens på tysk. Det henger i dag flere skulpturer på korets vegger, og over disse kan man se navn malt i kalk. Muligens dekker disse skulpturene over kalkmalerier av apostlene.

⁷⁸⁷ Lidèn, Hans-Emil: *Mariakirken i Bergen*. Mangschou-Bergen, 2000, s. 21-22

⁷⁸⁸ Riksantikvarens arkiv: *Mariakirken*. Jan Hauglid, 1981, s. 1

⁷⁸⁹ Lidèn: 2000, s. 21-22

Kalkmaleriene i Mariakirken ble i 2013 restaurert og NIKU har skrevet en rapport på arbeidet som heter *KALKARBEIDER I MARIAKIRKEN, BERGEN VÅREN 2013 Rensing, kalking og rekonstruksjon av dekar i skip* skrevet av Hilde Viker Berntsen

Litteraturliste:

- Lidèn, Hans-Emil: *Mariakirken i Bergen*. Mangschou-Bergen, 2000.
- Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid, A 248 MARIA KIRKEN. RENSING, KONSERVERING OG RETUSJERING AV KALKMALERIENE I MIDTSKIPET OVER KOR OG TRIFORIEBUER I TIDEN 16. I. ffIRS - 11. APRIL 1981. (RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0002-0093-0001.pdf).

Moster gamle kirke:

- Sted: Bømlo kommune. Hordaland fylke.
- Kulturminne ID: 84979-1.
- Kort oversikt: Kalkmaleri, stort billedprogram. Skapelsen, syndefallet, pasjonshistorien, bebudelsen og flere andre motiver.
- Datering: 1600-talls.
- Bygget: 1100-tallet.

Det bildematerialet som eksisterer i Moster kirke stammer fra 1600-tallet og har både bilder malt i skipet og koret. På gallerifronten mot vest ses legenden om overleveringen av trosbekjennelsen til apostlene¹. Pinsedag. På nordveggen ses en serie bilder som lager en fortelling fra skapelsen til Kristis død på korset. I koret ses motiver som omhandler Kristis død og oppstandelse, albertavlen og kalkmaleriene kan ses i sammenheng. Over korbuen ses tre skikkelser som kan være et Maria bilde, og symbol på at Maria-kulten fortsatt har fotfeste.⁷⁹⁰

Materialet i kirken beskrives også av Henning Laugerud i *rapport fra befaringsprosjekt Kontinuitet og konfesjonalitet til Moster gamle kirke*. Kalkmaleriene i koret skal være fra 1620 og i de i skipet fra 1600, datert av Domenico Erdmann i 1925. Det kan ses både bibelske figurscener, samt blader, frukter og trær. På nordveggen ses en synlig mannsfigur som har

⁷⁹⁰ Jensen, Oddvar Johan: *Fra vegg til vegg i Moster gamle kirke. Bilder som forkynnelse i kirken rom*. Forskningsrapport nr.2-2005 fra Norsk Lærerakademi Bergen. NLA-Forlaget, s. 13

vært en del av en skapelsesscene. Ellers er det motivene syndefallet, bebudelsen og Jesu fødsel. Syndefallet vises med Adam og Eva og slangen. Bebudelsen med engelen Gabriel og jomfru Maria. Jesu fødsel er skildret etter den hellige Birgittas visjon. Her er Jesubarnet fremstilt på marken, med Maria i bønn ved siden av, med utslått hår. Josef har lys i hånden og oksen og eselet ses i bakgrunnen. På nordsiden av koråpningen er det en korsfestelsesfremstilling med donatorer. På Kristus høyre side ses en mann og på hans venstre en kvinne. I bakgrunnen kan man se byen Jerusalem. På korets nordvegg ses to fremstillinger, den ene «Abraham som ofrer Isak» og den andre «Kristi oppstandelse». På korbuen finnes også en figurscene. Denne er fragmentarisk og har en uklar ikonografi. Det kan ses to figurer som sitter, og med ordet «Jehova» skrevet over. Han Emil Lidén beskriver disse som to kvinnelige figurer med nakne bryster. Øystein Ekroll hevdet å være en treenighets fremstilling, antagelig følger han Erdmann sin beskrivelse. Henning Laugerud argumenter for at disse figurene gir assosiasjon til «Marias himmelkroning»,⁷⁹¹ dette gjør som nevnt også Jensen som nevnt over.

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein: *Moster: Trygg hamn i 1000 år*. Fortidsminneforeningen Oslo 1995.
- Jensen, Oddvar Johan: *Fra vegg til vegg i Moster gamle kirke. Bilder som forkynnelse i kirken rom*. Forskningsrapport nr.2-2005 fra Norsk Lærerakademi Bergen. NLA-Forlaget.
- Laugerud, Henning: Rapport fra befaring for prosjekt *Kontinuitet og konfesjonalitet* til Moster gamle kirke, Mosterhavn/Bømlo, 26/9-2000.

Røldal stavkirke:

- Sted: Odda kommune. Hordaland fylke.
- Kulturminne ID: 85335-1.
- Kort oversikt: Krigersk følge.
- Datering: Muligens unngotisk.
- Bygget: 1250

⁷⁹¹ Laugerud, Henning: Rapport fra befaring for prosjekt *Kontinuitet og konfesjonalitet* til Moster gamle kirke, Mosterhavn/Bømlo, 26/9-2000

Det finnes 8 korte tiler med malerier fra kirken i Bergen museums kirkesamlings magasin. De har tilhørt en samlet bemalt oppbygging som antagelig stammer fra et alterangement, og er 50-60 cm lange og 20-30 cm brede. Tilene fremstiller menneskeskikkelser som ligner krigere med hjelmer og skjold. Malte krigerske skikkelser skal finnes både i Danmark, England og Frankrike fra 1100- og 1200-tallet. Antagelig er de disse malte tilene unngotiske.⁷⁹²

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumental-maleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

SOGN OG FJORDANE

Dale Kirke:

- Sted: Luster kommune. Sogn og Fjordane fylke.
- Kulturminne ID: 84013-1.
- Kort oversikt: bibelfigurer, ornamenter og krigersk følge.
- Datering: mye kalkmaleri i koret fra 1500-tallet og 1600-tallet og noe fra 1300-tallet, dette under alt det andre.
- Bygget: første del av 1200-tallet.

Kirken har kalkmalerier i korbuen og alle korets vegger er dekorert med kalkmalerier fra slutten av 1500-tallet. Disse ble avdekket i 1949-50. Det er også ornamentale kalkmalerier fra så sent som 1600-tallet.⁷⁹³ Kalkmaleriene på korveggen skal ha blitt avdekket for første gang i 1898, da de tidligere var dekket av et maleri av presten Stevehn Reutx og hans familie. Det kan ses frise med stor blader og apostelrekken med 4 apostler tilbake. Apostlene som kan ses er St. Bartholomeus, Thomas, Matheus og Judas. Det skal også være avbildning av planteornamenter og en figur rad med 3 personer oppe til venstre. Den i midten er høyere enn de andre og den til venstre ser ut til å være et barn. Det skal være malt figurer under, blant

⁷⁹² Dæhlin, 1956, s. 10

⁷⁹³ Ekroll og Stige: 2000, s. 183-184

annet en rekke med kriger og flere menn på hest.⁷⁹⁴ Noen steder kan man se gotisk kalkmaleri fra 1300-tallet, men for å bringe dette frem vil man måtte ødelegge kalkmaleriene fra 1500-tallet.⁷⁹⁵

Ola Seter skriver i *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke* at veggene i koret mest sannsynlig har vært malt med bilderekker med friser mellom, på 1300-tallet. Disse skal ha gått helt opp til sideveggens gesimser. Figurene beskrives som asketiske med sammenlagte hender. Fargene skal ha vært svart eller mørkt grått, blågrønn, blågrå og noen rødfarger.⁷⁹⁶ Den første overkalkingen skal ha kommet etter reformasjonen i følge Seter. Det andre malingslaget skal stamme fra omkring 1560. Dekoren som hovedsakelig befant seg i koret beskrives å bestå av himmelen, helvete, konger og dronninger, de vise fra Østen, Kristi fødsel og korsfestelse, jomfruer og hele apostelrekken. St. Georg med dragen, David og Goliat, brudefolket, byer og ornamentikk skal også ha vært blant motivene som skal være malt på 1500-tallet i kirken i følge Seter.⁷⁹⁷ Kirken ble igjen kalket i 1658. Senere ble den malt, også da hovedsakelig i koret. Det skal ha vært legemsstore gammeltestamentlig førere som sto på vær side av tavlen på østveggen. Også blomsterornamenter skal ha blidt malt rundt vinduene, dørene og korbuen i koret. Denne ornamentikken skal også ha blidt malt i skipet. Figurene som ble malt i koret skal ha vært Moses med små horn i pannen og Aron med noe katolsk utsyr.⁷⁹⁸

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten: *Kirker i Norge, Middelalder i Stein*. Afro forlag, 2000.
- Seter, Ola: *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1953.
- Riksantikvarens arkiv. Dale kirke. Rapport Dale. Side 6-7 (44-45 i RA-S-6224-D-Da-Da14-0005-0007-0001.pdf).

Borgund stavkirke:

- Sted: Lærdal kommune. Sogn og Fjordane fylke.
- Kulturminne ID: 83933-1.

⁷⁹⁴ Riksantikvarens arkiv: Dale kirke. Rapport Dale. Side 6-7

⁷⁹⁵ Ekroll og Stige: 2000, s. 183-184

⁷⁹⁶ Seter, Ola: *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1953, s. 4-5

⁷⁹⁷ Seter, 1953, s. 6

⁷⁹⁸ Seter, 1953, s. 8

- Kort oversikt: Har hatt malte tønnehvelv. Ingen malt utsmykning nå.
- Datering: ukjent.
- Bygget: datert til 1150-1200 .

Kirkens tidligere interiør skal ha vært rikt etter skriftlige kilders beskrivelser. En innberetning fra 1722 beskriver kirken slik: ”Innvendig hvelvet, mal og smukt prydet”. Schitz’ tegninger fra 1830 viser at skipet hadde gallerier langs veggene. Galleriene fra 1600-tallet og tønnehvelvet ble revet ut da fortidsminneforeningen kjøpte og restaurerte stavkirken gjennom bevilgninger fra staten i 1870 årene, for å gi fri sikt til takverket. Slike tønneformede hvelv av planker har også vært i Torpo, Årdal, Ål og Vang.⁷⁹⁹

Litteraturliste:

- Anker, Leif: *De norske Stavkirkene*. Afro forlag. 2005

Hopperstad stavkirke:

- Sted: Vik kommune, Sogn. Sogn og Fjordane fylke.
- Kulturminne ID: 84627-1.
- Kort oversikt: malt alterbaldakin med motiver fra Jesu liv. Den hellige Kristoffer malt på søyle i koret.
- Datering: 1200-tallet.
- Bygget: annen halvdel av 1100-tallet (en reise gjennom norsk byggekunst).

Baldakinen i Hopperstad er malt med tynn krittgrundering på treverk. Den kan være malt på siste del av 1200-tallet men har en usikker restaureringshistorie.⁸⁰⁰ Den står på nordsiden i skipet og det har opprinnelig vært to av disse, en på hver side av inngangen til koret.⁸⁰¹ Det er medaljonger på hvert sidefelt som fremstiller en scene og har vekselvis grønn og rødd bunn. Mellom medaljongene er rommet fylt med blomsterornamenter. I skjøten mellom de to sidefeltene stemmer ikke mønsteret av blomsterornamenter opp mot hverandre. Det er malt en

⁷⁹⁹ Anker: 2005, s. 152-154

⁸⁰⁰ Anker, 2005, s. 135- 136

⁸⁰¹ *En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år.* (med dikt av Paal-Helge Haugen og originalgrafikk av Guttorm Guttormsgaard. Redaktør Terje Forseth). Utgitt av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Oslo 1994, s. 62

liten blomst midt i feltet i mellomrommet mellom sirklene på søndre sidefelt. Det sitter tre skikkelser som holder medaljongene på hvert sidefelt. Omramningen til medaljongene er vekselvis grønn og hvit. Alle medaljongene har sort skrift bortsett fra to som har grønn omramning. Disse har rød skrift istedenfor sort. På nordre sidefelt ses Bebudelsen øverst til venstre, så Jesus fødsel, kongenes tilbedelse og til slutt det som kan være frem bæringen i tempelet. På søndre sidefelt ses det som kan være en engel som åpner for hyrdene på marken øverst til venstre, så hyrdene på marken, barnemordet i Betlehem og flukten til Egypt. Fondveggen er har et lerret som trolig er malt i limfarge, med to engler med røkelseskar på gul bakgrunn.⁸⁰²

Veggen er blitt avkortet gjennom tiden. Maleriene er i god stand og har tidligere vært antatt restaurert på 1800-tallet, men det er lite opplysninger rundt dette arbeidet og mest sannsynlig bare blitt konservert med linolje. Fremsiden av baldakinen har svake rester av en malt helgen som trolig er Sankt Peter. Koret har også rester av middelaldermaleri. Vestveggen i kirken har en mindre baldakin og rester etter et helgenskap. Dette hørte opprinnelig sammen med Hove-madonnaen som finnes på Bergen Museum.⁸⁰³ På sydveggen henger et Epitafium fra 1600-tallet og ved dette er det rester av veggdekor. Nedre deler av veggen har hatt draperier. På og ved syddøren er det også rester etter veggdekor, som viser broer og landskap på hvit bunn, dette er mest sannsynlig 1700-talls.⁸⁰⁴ Det er også rester etter middelalderdekor på den ene søylen i koret, der det trolig er Den hellige Kristoffer som er malt.⁸⁰⁵ Dette har vært en populær helgen i middelalderen, fordi han skal ha beskyttet mot brå døden og på reise.⁸⁰⁶

Litteraturliste:

- Anker, Leif: *De norske Stavkirkene*. Afro forlag. 2005
- *En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år.* (med dikt av Paal-Helge Haugen og originalgrafikk av Guttorm Guttormsgaard. Redaktør Terje Forseth). Utgitt av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Oslo 1994.
- Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007.

⁸⁰² Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, s. 5

⁸⁰³ Anker, 2005, s. 135- 136

⁸⁰⁴ Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, stavkirken, s. 1

⁸⁰⁵ Laugerud, 2007, s. 19

⁸⁰⁶ Lavold, Bente: Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen. Hovedoppgave i historie. UiO, 1997, s. 39-40

- Lavold, Bente: Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen. Hovedoppgave i historie. UiO, 1997.
- Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, stavkirken. (16RA-S-6224-D-Da-Da14-0034-0014-0002.pdf).

Undredal stavkirke:

- Sted: Aurland kommune. Sogn og Fjordane fylke.
- Kulturminne id: 85725-1.
- Kort oversikt: Motiv av engler med basuner og antagelig en dommedagsscene.
- Datering: 1600-talls.
- Bygget: siste halvdel av 1100-tallet.

Takmaleriene viser engler med basuner, på en himmel dekket av stjerner. Det er i tillegg en rekke andre figurer vist, men disse er vanskelig å identifisere på grunn av takmaleriets tilstand. Men man kan anta at det kan være en dommedagsscene eller zodiaken (dyrekretsen). Kalkmaleriene kan være 1600-talls, men dateringen er usikker. Kirkerommet skal tidligere være gjennomgående dekorert med rankeornamentikk.⁸⁰⁷

Litteraturliste:

- Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. 2007.

Årdal stavkirke:

- Sted: Årdal kommune, Sogn. Sogn og Fjordane fylke. Kirken er revet og baldakinen står på Bergen museums kirkesamling.
- Kulturminne ID: 85977-1 (kirkested).
- Kort info: Malt alterbaldakin med motiv av den tronende Kristus, Madonna med barnet, og korsfestelsen.
- Datert: 1270.
- Bygget: ukjent.

⁸⁰⁷ Laugerud, 2007, s. 20

Kirken har ligget i Årdal kommune i Sogn, men kirken er revet og baldakinen finnes på Bergen museum.⁸⁰⁸ Justin Kroesen daterer baldakinen til å stamme fra 1270.⁸⁰⁹ Ellers er det lite informasjon å finne om denne, men den er i god stand og har mest sannsynlig stått over et sidealter i kirken. Kristus kan ses som sentralmotiv i midten av baldakinen, omgitt av de fire livsvesener. På venstre side ses det som mulig kan være Maria med Jesubarnet på fanget. Hun er omrammet av ornamentikk og henvender seg til en ukjent person. Denne personen trekker det som ser ut til å være en korsstav opp av gapet på et uhyre, som ligger foran Maria sine føtter. På høyre side ses den lidende Kristus på korset. To engler strekker seg ned mot han. Under Kristus ses fire personer. Muligens er det Maria Magdalena eller Maria på hans venstre side og en ukjent person på den andre. Peter og Johannes ses ytterst på vær ytterside.⁸¹⁰

Litteraturliste:

- Kroesen, Justin: "Ciboria and Baldachins in Medieval Churches. A European Panorama." Universidad de Groningen 2014.

MØRE OG ROMSDAL

Tingvoll kirke:

- Sted: Nordmøre distrikt. Møre og Romsdal.
- Kulturminne ID: 85625-1.
- Kort oversikt: malt tønnehvelv med St. Olav og en kvinnefigur. Maleri i skipet av St. Georg eller St. Jørgen i kamp med en drage..
- Datering: 13-1400-talls og 15-1600-talls.
- Bygget: andre halvdel av 1100-tallet .

Kirken har et middelaldersk tønnehvelv i likhet med Vestre Slidre kirke. Dette har hatt rikt med dekor, men er i dag bleket og avskallet. Det har vært fire smale friser som har vært langsgående og delt hvelvet i tre felter. Motivene på disse frisene er i dag fragmentariske. De

⁸⁰⁸ Inventar nr. MA 0131 Baldakin fra Årdal

⁸⁰⁹ Kroesen, Justin: Ciboria and Baldachins in Medieval Churches. A European Panorama. Universidad de Groningen 2014, s. 221

⁸¹⁰ Beskrivelse etter eget besøk på museet

tre feltene som frisene deler hvelvet i, er dekket av stjerner og måner. Man kan se en fremstilling av St. Olav med øks i sørøstlig hjørne, og en kvinnefigur, mest sannsynlig jomfru Maria, i det nordøstre hjørnet. Taket skal antagelig være fra 1300-, eller 1400-tallet. Rester av kalkmalerier fra senmiddelalderen er også i kirken. Et populært motiv i senmiddelalderen, «St. Georg» / «Jørgen i kamp med en drage», kan ses på sørveggen til høyre for prekestolen. Under det store epitafiet kan det på nordveggen ses restene av et stort maleri med en konge og biskop. Epitafiet fra 1647 på nordveggen har i tillegg en malt omramning/draperier på veggen og et innvielseskors under dette.⁸¹¹

Litteraturliste:

- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middeltalderen i stein*. Afro forlag 2000.

SØR-TRØNDELAG

Byneset kirke:

- Sted: Trondheim kommune. Sør-Trøndelag fylke.
- Kulturminne ID: 83980-1.
- Kort oversikt: maleri i skipet, av ”syndemannen”. Over korbuen ses den velsignende Kristus og til venstre en dommedagsfremstilling.
- Datering: 1500- og 1600-talls.
- Bygget: andre halvdel av 1100-tallet.

Under en restaurering av kirken i 1964-70 ble store kalkmalerier avdekket. Nordveggen i skipet har en tre meter høy mann i renessansedrakt kalt ”syndemannen”, som var hovedmotivet i kirken på 1500-tallet. Det vokser ut syv slanger fra hver sine kroppsdel, som representerer dødssyndene, utukt, hovmod, fråtseri, misunnelse, vrede, latskap og gjerrighet. Kirken ble ytterligere utsmykket på 1600-tallet. Korbuen i kirken har også malt dekor, og her ses en stor dommedagsfremstilling. Over korbuen står den velsignende Kristus i midten over et skriftbånd, og til venstre for korbuen sitter den dømmende Kristus på regnbuen med engler

⁸¹¹ Ekroll og Stige: 2000, s. 196-201

ved sin side som blåser i basuner for å vekke de døde. Til høyre for korbuen er helvete malt med mange djevler, som plager de fortapte sjelene og et uhyre som sluker de.⁸¹²

Litteraturliste:

- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelalderen i stein*. Afro forlag 2000.

Nidarosdomen:

- Sted: Trondheim kommune. Sør-Trøndelag fylke.
- Kulturminne ID: 85130-1.
- Kort oversikt: Fragmenter etter rankedekor.
- Datering: Ukjent.
- Bygget: 1070.

Rester etter maleri som skal ha overlevd brannen i domkirken. Noen ranker med blader som ses i et av hvelvene i korets nordre sideskip, lengst mot øst. Også små rester i et par vindusnisjer mot nord i oktogonen.⁸¹³

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmalet fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956

Skaun kirke:

- Sted: Skaun kommune, Sør-Trøndelag.
- Kulturminne ID: 85449-1.
- Kort oversikt: maleri omkring korbuen. Dommedagsscene og Kristus som verdensdommer.
- Datering: 1500- eller 1600-tallet.
- Bygget: første del av 1200-tallet.

⁸¹² Ekroll og Stige, 2000, s. 206-209

⁸¹³ Dæhlin, 1956, s. 142

Det ble gjort en restaurering i 1950 som avdekket spor etter kalkmalerier flere steder i kirken. Det største og eneste med større bildemotiv befinner seg omkring korbuen. Her ses en dommedagsscene med engler som blåser i basuner. Kristus hode ses øverst og er avbildet som verdensdommer, som dømmer de levende og døde. Til høyre ser vi djevelen som mottar de fordømte. Maleriet er datert til å stamme fra 1500- eller 1600-tallet, og er mest sannsynlig etter-reformatorisk.⁸¹⁴

Litteraturliste:

- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelalderen i stein*. Afro forlag 2000.

NORD-TRØNDELAG

Alstadhaug kirke:

- Sted: Levanger kommune. Nord-Trønderlag fylke.
- Kulturminne ID: 83770-1.
- Kort oversikt: stort bilde program i koret.
- Datering: 1200-tallet. Kalkmalerier fra 1240-1260 i det åttekantede apsis.
- Bygget: ca. 1140-60.

Det er unngotiske kalkmalerier fra 1240-1260 i det åttekantede apsiskor-tilbygget fra 1200-tallet. Mye av utsmykningen i Alstadhaug kirke har gått tapt. Noen av motivene og detaljene har blitt ødelagt ved restaureringsarbeid gjort i kirken. I tillegg har panelovner bidratt til nedbryting av maleriene. Men til tross for dette er store deler av korets utsmykning bevart. Kalkmaleriene ble først avdekket fra 1946 til 1952. En spiss triumfbue danner det portalformede inngangspartiet til det åttekantede koret. Over buen i apsis er det en bred freske som viser pasjonssyklusen med motivene hudflettingen, korsbæringen, korsfestelsen, oppstandelsen og kvinnene ved graven. Pasjonssyklusens innledning- og avslutningsmotiv er ikke bevart og er ukjent.⁸¹⁵

⁸¹⁴ Ekroll og Stige: 2000, s. 202-205

⁸¹⁵ Konsthistoriska studier Konsthistoriska studier Bild och bruk. 1985. s. 15

Kirken har et ribbehvelv som spenner seg ut fra apsis, direkte over alteret. Mot øst ses hvelvkapper som har strøornamenter, og mot vest ses et kombinasjons motiv av nådestolen og treenigheten. Motivet viser Gud fader i nådestol fremstilling med et lam i sin ene hånd som symbol på Kristus.⁸¹⁶ På vær side av treenigheten ses en engel på hver side, også kalt serafer. På kappens sør- og nordside ses Maria og Johannes døperen. Koret har 6 vinduer og i de 12 nisjene har apostlene vær malt sittende på troner, men det ses i dag bare spor etter 6 av de. Under vindusnisjen omkranses alteret av 8 store rektangulære felt, som har svært fragmentariske malerier på de 4 midterste feltene. Ut i fra dette kan man regne med at det har vært motiv på de andre. Det er vanskelig å se hva som er avbildet på sørsiden av disse 4 feltene, men på de 2 nordligste kan det ses motiv av arkitektur. Det kan også ses en båt med korsglorie høyt over båten som viser til en stor oppreist Kristus. Noe lengre ned kan det også se spor av apostler som befinner seg på båten.⁸¹⁷ I følge restaureringsrapporten fra 1940-tallet skal det ha vært en tydelig fremstilling av Kristus himmelfart over en av de østlige vindusnisjene. I dag har vi bare igjen et dårlig oppløst sort hvitt bilde som kan ses i boken *Konsthistoriska studier*.⁸¹⁸

Litteraturliste:

- *Konsthistoriska studier 8*. (original tittel: *Taidehistoriallisia tutkimuksia*) (Bild och bruk. Föredrag vid det 8. Nordiska symposiet för ikonografiska studier, Pålsböle, 22-26 augusti 1982). Helsinki, Helsingfors 1985.

Mære kirke:

- Steinkjer kommune. Nord-Trøndelag fylke.
- Kulturminne ID: 85083-1-
- Kort oversikt: Kalkmaleri i alternisjen, på veggen utenfor, på fondveggen og tønnehvelvet -
- Datering: Usikker.
- Bygget: 1150-1200.

Kirken har kalkmaleriene i søndre alternisje, på øvre del av fondveggen og i tønnehvelvet. Nordsiden av alter nisjen ble ødelagt da korbuen ble utvidet i 1650, men det finnes det svært

⁸¹⁶ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 16-17

⁸¹⁷ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 16-17

⁸¹⁸ *Konsthistoriska studier*, 1985, s. 16

fragmentariske kalkmalerier på veggen utenfor nisjen. Kalkmaleriene ble avdekket av Ola Seter da det ble gjort en større restaurering av kirken i 1966-67. På fondveggen ses fragmenter etter en scene hvor man kan se en engel øverst i høyre hjørne. I søndre del av nisjens tønnehvelv er det en mer fullstendig scene, og her kan man se en firkantet ramme med store kvaderinndelinger inni. Den har spisst tak og et rundbuevindu hvor man ser restene av tre hoder tett inntil hverandre. På hver side er det rester av en figur, den til venstre synes å bevege seg mot ”bygningen”. Figuren på høyre side løfter armen og har noe på hode som går opp i en kjegle foran og bak, mens håret krøller seg i en rull i nakken. Fragmentene er datert av Bull til gotisk tid, som i dette tilfelle sannsynligvis dreier seg om sent 1300-tallet.⁸¹⁹

Litteraturliste:

- Bull, Lisen: ”Norske Kalkmalerier. Kalkmaleriene i Mære kirke, Nord Trøndelag.” i *ICO Den iconographiske Post. 5. Årgang Nr. 4*. Norsk Folkemuseum. Oslo, 1974 B.

Stiklestad kirke:

- Sted: Verdal kommune. Nord-Trøndelag fylke.
- Kulturminne ID: 85569-1.
- Kort oversikt: Bilde syklus med 25 billedfelt i skipet.
- Datering: Kalkmalerier fra slutten av 1400-tallet. Jesu liv og lidelseshistorie. 2 våpenskjold fra 1500-tallet.
- Bygget fra 1150-1200.

I 1927-30 ble kirken omfattende restaurert og det ble avdekket kalkmalerier på veggene i skipet som stammer fra før reformasjonen. Under vinduene på begge sider av skipet er det to rekker med figurscener.⁸²⁰ Domenico Erdmann beskriver at maleriene strekker seg 4 meter høyt, på nedre halvdel av sør- og nordveggen. På nordveggen er maleriene delt inn i to rekker som går over hverandre. Den øverste av disse rekkene er høyere, og mindre skadet enn den underste og avsluttes øverst av et frisemønster. Den øverste rekken har 8 felter, men enkelte partier av figurmaling. Kun på noen av disse partiene er det mulig å se hva som er framstilt. Det første synlige bildet fra vest, antar Erdmann at er en fremstilling av Kristus for Pilates.

⁸¹⁹ Bull, Lisen: ”Norske Kalkmalerier. Kalkmaleriene i Mære kirke, Nord Trøndelag.” i *ICO Den iconographiske Post. 5. Årgang Nr. 4*. Norsk Folkemuseum. Oslo, 1974. B

⁸²⁰ Ekroll og Stige: 2000, s. 238-241

Etter dette kommer en bøyd skikkelse som muligens er Kristus eller Simon, og denne figuren sleper på et kors. Det ses et reist kors i det femte bildet, så de tre feltene etter figuren som sleper på korset omhandler det som mest sannsynlig korsfestelsen. De etterfølgende bildene er i så dårlig stand at det er vanskelig si hva som har vært avbildet med sikkerhet. Det sjette bilde kan være nedtakelsen av korset, det syvende kan være kvinnene ved graven og det åttende oppstandelsen. I den nederste bilderekken er det meste ødelagt og borte, og det gjenstår bare en del av arkadebuen.⁸²¹

På sydveggen er maleriene også inndelt i to rekker som på nordveggen, men de er til forskjell fra nordveggen adskilt med et sikksakkbånd. Noen steder har fortsatt synlige detaljer, men det er vanskelig å se hva bilderekken skal ha fremstilt. Det første bildet er antagelig en fremstilling av Kristus, og de to neste har avbildet en madonna-lignende skikkelse. Erdmann påpeker i tillegg at en del av figurene har glorie, som ser ut til å være av en sengotisk type og er vanlig på slutten av 1400-tallet. Den kan mot øst ses en sengotisk sort ranke og maleriene dateres av Erdmann til å ikke kunne være senere enn 1500-tallet. Det er også veggpanel i kirken med bibelske bilder. Dette er ca 1,2 m høyt, noe vekslende i høyden, 25 meter langt og inndelt i 33 felt. Disse har motiv fra både det gamle og nye testamentet og dateres til rundt 1700 eller senere.⁸²²

I *Norges kirker, middelalderen i stein*, beskrives rekkene med figurscener til å se ut til å avbilde historien om Jesu liv. Hvor på sørveggen beskrives å avbilde barndommen og det voksne livet til Kristus, mens pasjonshistorien ses på nordveggen. Den nederste rekken er nå dekket av brystning, malt av Barack Bogarth i 1688 som viser Jesu liv. Begge feltene med figurmaling beskriv å trolig være fra 1500-tallet. I tillegg er det to våpenskjold mellom vinduene på sørveggen, som er to meter høye. Det til vest er det norske riksvåpenet, der man ser en løve holde, St. Olavs øks og skjoldet er holdt av en «villmann». Våpenskjoldet til øst er en sammensetning av flere skjold. Det norske, danske, svenske og pommerske riksvåpen, i tillegg til at det er et mindre skjold i midten. Det midterste skjoldet viser kongehuset Oldenburgs våpen, og dette unionsvåpenet ble ført av kong Hans (1483-1513). Det kan derfor

⁸²¹ Ekroll og Stige: 2000, s. 238-241

⁸²² Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Domenico Erdmann, s.1-2

regnes med å være malt i hans regjerings tid.⁸²³ Kalkmaleriene kan ses i *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke.*⁸²⁴

Litteraturliste:

- Ekroll, Øystein og Stige, Morten. *Kirker i Norge, Middelalder Stein*. Afro forlag, 2000.
- Larsen, av Per Göte: *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke*. Stiklestad sokneråd Juli, 2013.
- Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Utdrag av Domenico Erdmann innberetning om undersøkelser i Stiklestad kirke. (RA-S-6224-D-Da-Da17-0017-0016-0001.pdf side 70-71 i pdf).

Værnes kirke:

- Sted: Stjørdal kommune. Nord-Trøndelag fylke.
- Kulturminne ID: 85875-1.
- Kort oversikt: maleri i skipet.
- Datering: 1500-1600-tallet.
- Bygget i perioden 1130-1190-tallet.

Skipet er dekorert med kalkmalerier fra rundt reformasjonen. Rester av disse ble avdekket på 1950-tallet. Kalkmalerier på nordveggen består av tresnitt fra 1529 med motiv av nåde og fordømmelse. Kristus sitter på jordkloden og til venstre for ham er himmelporten, og det vokser ”nådes liljer” ut av hans hode. På den andre siden er fordømmelsen, men den er svært fragmentert. Det er også en malt alterbaldakin på veggen bak ”Værnesstolen” fra 1685. Maleriet er laget av den tyske kunstneren Lukas Cranach, som også var venn av Martin Luther.⁸²⁵

Litteraturliste:

- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelalderen i stein*. Afro forlag 2000.

⁸²³ Ekroll og Stige: 2000, s. 238-243

⁸²⁴ Larsen, Per Göte: *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke*. Stiklestad sokneråd Juli 2013

⁸²⁵ Ekroll og Stige: 2000, s. 226-231

TROMS

Trondenes kirke:

- Sted: Harstad kommune. Troms fylke.
- Kulturminne ID: 85673-1-
- Kort oversikt: border i kalk i koret, skip og innvielses kors. Mulig menneskefremstillinger.
- Datering: usikkert.
- Bygget: fullført ca. 1440 men er datert til 1200-tallet.

I forbindelse med restaurering som ble avsluttet i 1950, ble det funnet enkle border i kalkmaleri i koret, 12 innvielseskors og skip.⁸²⁶ Dæhlin beskriver at maleriene stammer fra 1400-tallet eller tiden rett før reformasjonen. Det skal vær malt et par skuter i kirken og et par menneskefremstillinger. Den ene av disse skal se ut som en biskop, men maleriene skal være sterk restaurert.⁸²⁷

Litteraturliste:

- Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumentalmaleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.
- Ekroll og Stige: *Kirker i Norge. Middelalderen i stein*. Afro forlag 2000.

⁸²⁶ Ekroll og Stige: 2000, s. 258-262

⁸²⁷ Dæhlin, 1956, s. 142

Bibliografi

Anker, Leif. Foto: Havran, Jiri. *De norske Stavkirkene*. Afro forlag. Oslo 2005.

Amundsen, Arne Bugge(red): *Norges Religionshistorie*. Universitetsforlaget. Oslo 2005.

Augustin: *De doctrina christiana, ein kristen retorikk*. Innledning og oversettelse: Hermund Slaattelid. Det norske Samlaget. Oslo 1998.

Belting, Hans: *Likness and Presence. A History of the Image befor the Era of Art*. Chicago 1996.

Bibelen. Det Gamle og Nye testamentet. Bibelselskapet, 2011.

Bull, Lisen: "Norske Kalkmalerier. Kalkmaleriene i Mære kirke, Nord Trøndelag." i *ICO Den iconographiske Post. 5. Årgang Nr. 4*. Norsk Folkemuseum. Oslo, 1974. B

Bull, Lisen: "Norske Kalkmalerier. Kalkmaleriet i Rygge kirke, Østfold." i *ICO Den Iconographiske Post. 5. årgang Nr.3*. Norsk folkemuseum. Oslo, 1974. A

Camille, Michael: *Gothic art, Glorious visions*. 1996.

Carruthers, Mary: *Rhetoric beyond Words*. Cambridge university press, 2010.

Carruthers, Mary: *The Book of Memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge 1996.

Christian Iconography. A Study of Its Origins. Princeton University Press 1968.

Christie, Håkon og Svartstad, Carsten: *Kinsarvik kirke. Restaureringen – myntfunnet*. Utgitt av Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Trykt hos: Grøndahl & Søn, Oslo 1963.

Danbolt, Gunnar: "Bilde som tale. St. Olavs-antemensalet i Nidarosdomen". *Kunst Kultur*. Grunnlagt av Harry Fett og Haakon Shetelig. Red: Sidsel Helliesen. Utgitt av Universitetsforlaget i samarbeid med Nasjonalgalleriet, 1988.

Danbolt, Gunnar: "Kirkebygget som symbol og symbol i kirkebygget." i A. Christenson et al.: *Middelalderens symboler*. Senter for Europeiske kulturstudier, Bergen 1997.

Danbolt, Gunnar: *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. 2.utgave. Det norske samlaget. Gjøvik 2004.

Dæhlin, Erik: *En studie over Norsk monumental-maleri fra middelalderen*. Hovedfagsoppgave UiO. Oslo 1956.

Ekroll, Øystein og Stige, Morten. Foto: Havran, Jiri. *Kirker i Norge, Middelalder i Stein*. Afro forlag. Oslo 2000.

Enemo, Egil og Røhnebæk, Trond: *Kirker i Ringsaker*. Brøttum, Furnes, Nes, Ringsaker og Veldre historielag, 1995.

En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år. (med dikt av Paal-Helge Haugen og originalgrafikk av Guttorm Guttormsgaard. Redaktør Terje Forseth). Utgitt av Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Oslo 1994.

Fett, Harry: Kunst og kulturhistorisk serie. *En bygdekirke*. Gyldendal norske forlag. Oslo 1941.

Folgerø, Per Olav: ”Kalkmaleri i koret av Nes Kyrkje i Sauherad. Den stridande og den sigrande kyrkja.” i *Kunst og kultur*. Universitetsforlaget 1998.

Fuglesang, Signe Horn (red.): *Middelalderens bilder. Utsmykningen av koret i Ål stavkirke*. Oslo, Cappelens forlag 1996.

Gammelnorsk homiliebok. Kirkevigsel 1 ”Stavkirkeprekenen”. Oversetter: Salvesen, Astrid. Medvirker: Gunnes, Erik. Universitetsforlaget, Oslo 1971.

Gotfredsen og Frederiksen: *Troens billeder: Romansk kunst i Danmark*. Gads Forlag, København 2003.

Grinde, Knut: *Enebakk kirke*. Enebakk 1987.

Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Efterreformationen 1536-1700*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1992.

Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*. Nasjonalmuseet. København 1985.

Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Sengotik 1475-1500*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1991.

Haastrup, Ulla: *Danske kalkmalerier. Tidlig gotik 1275-1375*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1989.

Haraldsø, Brynjar: *Fagord i teologi og kristendoms kunnskap*. Lunde Forlag. Oslo 1999.

Hermundstad, Knut: *Vang stavkyrkje*, Valdres trykkeri 1969.

Holtestaul, Torbjørn: *Apokalypse i Sauherad kirke*. UiO 2011.

Hvalvik, Reidar: ”Skapelse og syndefall i tekster og bilder, Ikonografiske marknader til genesis-bildene i Ål stavkirke” i *Kunst og kultur*. 1/2008 årg. 91 (NT2008-2498) Ellen J. Lerberg (Red) 2008.

Høyjord stavkirke: Tønsbergs 1953.

Jahnsen, Jahn Børe: *Slidredomen 800 år*. Vestre Slidre Sokneråd 1987.

Jensen, Oddvar Johan: *Fra vegg til vegg i Moster gamle kirke. Bilder som forkynnelse i kirkerommet*. Forskningsrapport nr. 2 – 2005 fra Norsk Lærerakademi Bergen. NLA – Forlag 2005.

Konsthistoriska studier. Bild och bruk. Föredrag vid det 8. Nordiska symposiet för ikonografiska studier, Pålsböle, 22-26 augusti 1982. Det Nordiske symposium for ikonografisk forskning. Originaltittel: Taidehistoriallisia tutkimuksia – En del av serien: konsthistoriska studier 8. Helsinki, Helsingfors 1985.

Kroesen, Justin: “Ciboria and Baldachins in Medieval Churches. A European Panorama.” Universidad de Groningen 2014.

Lagerlöf, Erland og Stolt, Bengt: *Sveriges kyrkor: 165. Gotland: 7. Lau kyrke*. Burs ting. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1975.

Larsen, av Per Göte: *Stiklestad Kirke. Vårt nasjonale arnested. Fra middelalder til økumenisk pilgrimskirke*. Stiklestad sokneråd, 2013.

Laugerud, Henning: *Det hagioskopiske blikk. Bilder, syn og erkjennelse i høy- og senmiddelalder* (2005). Avhandling for graden doctor artium Institutt for kulturstudier og kunsthistorie Det historisk-filosofiske fakultet Universitetet i Bergen. 2005 B.

Laugerud, Henning: *Polysemi og den dynamiske tradisjon*. Passepartoat. Skrifter for kunsthistorie, nr. 25. Aarhus 2005 A.

Laugerud, Henning: *Tegn, Symbol og Tolkning. Om forståelse og fortolkning av middelalderens bilder*. Museum Tusulanums forlag. Københavns universitet 2003.

Laugerud, Henning: “To see with the eyes of the soul. Memory and Visual Culture in medieval Europe.” I *Arv Nordic Yearbook of Folklore vol. 66*. Uppsala, Sweden 2010.

Lavold, Bente: *Helgener mot pest i Norge i senmiddelalderen*. Hovedoppgave i historie. Universitet i Oslo, 1997.

Lidén, Hans-Emil: *Mariakirken i Bergen*. Mangschou-Bergen 2000.

Lidén, Hans-Emil: *Moster kirke*. Fortidsminneforeningen, Bergen og Hordaland avdeling. Bergen 1994.

Liepe, Lena: ”Kulturhistoria, konst och kulturarv. Synet på den äldre kyrkliga konsten i går, i dag – och i morgen.” I (Red) Karlsmo, Emilie; Lindblad, Jakob & Widmark, Henrik: *De kyrkliga kulturarven, Aktuell forskning och pedagogisk utveckling*. Acta Universitatis Upsaliense, 2014.

Lille, Eva Louise: *Danske kalkmalerier. Efter reformationen 1536-1700*. Nasjonalmuseet Christian Ejlers Forlag. København 1992.

Lindgren, Mereth: *Signums svenska konsthistoria. Den Gotiske konsten*. Bokförlaget Signum. Lund 1996. A

Lindgren, Mereth: *Signums svenska konsthistoria. Den romanske konsten*. Bokförlaget Signum. Lund 1995.

Lindgren, Mereth: *Signums svenska konsthistoria. Renässansens konst*. Bokförlaget Signum. Lund 1996. B

Lindgren, Mereth: *Svensk konsthistoria*. Bokförlaget Signum. Lund 1986.

Linton, Michael: *Kalmarunionen*. Historiske kilder red. Av Rudi Thomsen. Gyldendal. Danmark 1974.

Messeboken: Oslo katolske bispedømme, 1961.

Miles, Margaret: *Vision: The Eye of the Body and the Eye of the Mind in Saint Augustine's "De trinitate" and "Confessions"*. The University of Chicago Press 1983 .

Minor, Vernon Hyde: *Art History's History*. Second Edition. Prentice-Hall, Inc. New Jersey, 2001.

Mitchell, WJT: *Iconology. Image, Text, Ideology*. Chicago 1987.

Murray, Linda og Peter: *The Oxford companion to Christian art and architecture*. Oxford University Press 1996.

Oakeshott, Walter: *The mosaics of Roma. From the third to the fourteenth centuries. With 33 colour plates and 244 monochrome plates*. Thames and Hudson 1967.

Panofsky, Erwin: *Meaning in the Visual Arts*. Penguin. London, 1970.

Petersen, Magnus J.: *Beskrivelse og af bildninger af Kalkmalerier i Danske kirker* ved J. Magnus-Petersen. København. Thieles Bogtrykkeri 1895.

Saxtorph, Nils: *Jeg ser på Kalkmalerier*. Politikens forlag. København 1970.

Saxtorph, Niels M. *Danmarks kalkmalerier*. 2.utgave. Politikens Forlag A/S 1997 (1986)

Seter, Ola: *Tre lag kalkmalerier i Dale kirke*. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Oslo 1953.

Schiller, Gertrud: *Ikonographie der Christlichen kunst. Band 2 Die Passion Jesu Christi*. Gütersloher Verlagshaus. Gütersloh, 1968.

Seland, Eli Heldaas: *Bilder på Reise: Vår frue av Lourdes Mellom Fromhetskultur og kunst. Talende bilder, tekster om kunst og visuell kultur*. Spartacus forlag 2010.

Stokstad, Marilyn: *Medieval Art*. New York. 1986.

Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. 1912-

Söderberg, Bengt og Roosval, Johnny: *Sveriges Kyrkor: 54. Gotland, Band 3*. Centraltryckeriet Esselte ab. Stockholm. 1942, s. 5-25.

Tschudi-Madsen, Stephan: *Seljord kirke restaureringen 1965-1972*. 1972.

Yates, Frances: *The art of Memory*. London 1994 (1966).

Upubliserte kilder:

Brev nr. 143, fra Midtun, Jørgensen til L. Dietrichson. Kirkesanger. Øistad 19. April 1900. Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket.

Laugerud, Henning: Rapport del 1, *Kirkekunsten i Stavkirkene*. Oslo 2007.

Laugerud, Henning: *Kontinuitet og konfesjonalitet* til Moster gamle kirke. Rapport fra befaring for prosjekt. Mosterhavn/Bømlo, 26/9-2000.

Riksantikvarens arkiv:

Riksantikvarens arkiv er et digitalt topografisk arkiv. Dette betyr at du søker på kirken du ønsker informasjon om og du får opp tilgjengelige pdf filer, med forskjellige nr. Disse pdf filene har ikke en overskrift som gir et helhetsinntrykk av hva de inneholder. Flere rapporter, notater og beretninger er skannet og laget som et dokument. En pdf kan inneholde flere hundre sider med en med en titalls forskjellige rapporter. Noen av rapportene og notatene har lite informasjon om hvem som har skrevet de. Arkiv nr. mangler dessverre også ofte. Jeg har ordnet arkiv referansene etter kirker. Vedlagt arkivreferansen er den informasjonen jeg har klart å innhente rundt referansen. Jeg har lagt ved pdf-navnene på filene der dette er nødvendig, for at det skal være mulig å finne igjen hvilket dokument rapporten er lagret i.

Riksantikvarens arkiv: Botne kirke. Vedlegg 5 Botne Kirke A-75 92/9150. (RAKV-S-6224-D-Da-Da07-0007-0002-0001.pdf side 6 i pdf).

Riksantikvarens arkiv. Dale kirke. Rapport Dale. (44-45 i RA-S-6224-D-Da-Da14-0005-0007-0001.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Enebakk kirke. Undersøkelses rapport Enebakk kirke A. 34. AB:NM. Arne Bakken 18/8/1964 (RAKV-S-6224-D-Da-Da02-0020-0018-0001.pdf side 39-42 i pdf).

Riksantikvarens arkiv: Gol stavkirke. Rapport A-46 19.9.88 JB/HS (Riksantikvaren: RAKV-S-6224-D-Da-Da03-0024-0009-0001.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Hopperstad stavkirke. Jon Brønne og Tone Marie Olstad. Befaringsrapport 83. A 291 Hopperstad kirke, stavkirken. (16RA-S-6224-D-Da-Da14-0034-0014-0002.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Høyjord stavkirke. Rapport av Finn Krafft 1948. Besiktiget restene av Høyjord kirke. Side 1-2 (RAKV-S-6224-D-Da-Da07-0020-0003-0001.pdf side14-15).

Riksantikvarens arkiv. Kviteseid kirke. Rapport fra restaureringakonsulent Odd Helland 1. juni 1967. jnr. 1479-A/172-1967 OHMN. (RAKV-S-6224-D-Da-Da08-0045-0006-0001.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Mariakirken. Jan Hauglid, A 248 MARIA KIRKEN. RENSING, KONSERVERING OG RETUSJERING AV KALKMALERIENE I MIDTSKIPET OVER KOR OG TRIFORIEBUER I TIDEN 1 6 . I. ffIRS - 11. APRIL 1981. Side 1 (RAKV-S-6224-D-Da-Da12-0002-0093-0001.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. NIKU befarings rapport. Gotaas, Gerhard. Side 1. 1935-37. Brev og notater.

Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Rapport Niels Steen.

Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Rapport: Erdmann, Domenico. Februar 1925.

Riksantikvarens arkiv: Nes kirke. Åse Moe Torvinger, Oslo, 21. Januar 1991. Notat etter befarings. 1. Juli 1980. (RAKV-S-6224-D-Da-Da08-0026-0008-0001.pdf side 31 i pdf).

Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirker. Innberetning fra antikvar Bernt C. Lange. 2-3. Desember 1960 (RAKV-S-6224-D-Da-Da04-0006-0032-0001.pdf), Side 111 i pdf).

Riksantikvarens arkiv: Ringsaker kirke. Ola Seter, 1961 (RAKV-S-6224-D-Da-Da04-0006-0032-0001.pdf).

Riksantikvarens arkiv: Rollag stavkirke. Ref. Prosjektbeskrivelse fra NIKU fra prosjektleder Mille Stein, datert 22.12.2003.

Riksantikvarens arkiv: Stiklestad kirke. Utdrag av Domenico Erdmann innberetning om undersøkelser i Stiklestad kirke. side 1-2 (RA-S-6224-D-Da-Da17-0017-0016-0001.pdf 70-71).

Riksantikvarens arkiv: Tanum kirke. Roar Hauglid, Jnr. 2602-A/48-1973 TH/Ast 1973, (RAKV-S-6224-D-Da-Da02-0047-0024-0001.pdf, Side100-101 i pdf).

Riksantikvarens arkiv: Torpo stavkirke. Restaureringsrapport Torpo stavkirke, riksantikvaren. Den hellige Margaretas martyrium. Bjørn Kaland, 1957 (RAKV-S-6224-D-Da-Da06-0026-0007-0001.pdf Side 8-9).

Riksantikvarens arkiv: Vestre Slidre kirke. Kristin Solberg, Restaurerings rapport på grunnlag av notater og observasjoner gjort på stedet av alle de deltakende konservatorer. Riksantikvaren- A-147 VESTRE SLIDRE KIRKE Restaureringsrapport. 1992 (RAKV-S-6224-D-Da-Da05-0074-0013-0001.pdf) Side 4-5 i pdf).